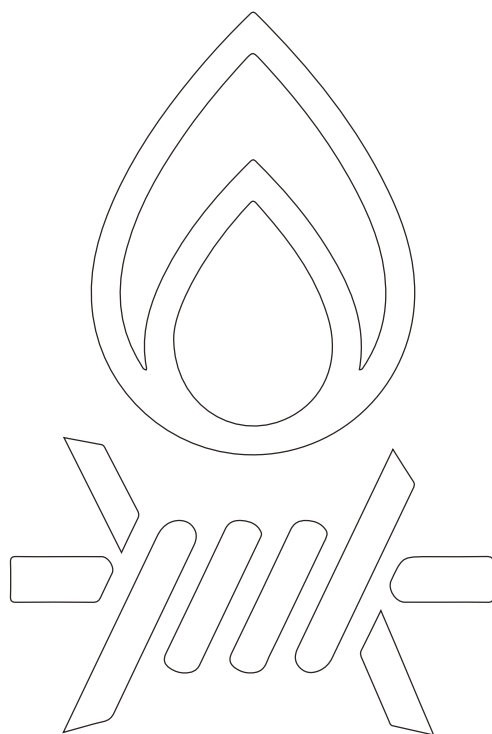

ГОДИШЊАК

ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

ISSN (ШТАМПАНО ИЗДАЊЕ) 2406-2901 · ISSN (ONLINE) 2956-0675

UDK UDK 93/94 · <https://www.2.muzejgenocida.rs/godisnjak-za-istrazivanje-genocida>

ГОДИШЊАК ЗА
ИСТРАЖИВАЊЕ
ГЕНОЦИДА

ЧАСОПИС МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

год. XVI

1/2024

ANNUAL FOR
GENOCIDE
RESEARCH

JOURNAL OF THE GENOCIDE VICTIMS' MUSEUM

Vol. XVI

1/2024

Музеј жртава геноцида
Genocide Victims' Museum

Београд, 2024.

Belgrade, 2024

МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА
GENOCIDE VICTIMS MUSEUM

За издавача / For the publisher
Бојан Арбутина / Bojan Arbutina

Главни и одговорни уредник / Editor-in-Chief
др Ненад Антонијевић, музејски саветник, Музеј жртава геноцида, Београд
Nenad Antonijević, PhD, Museum Advisor, Genocide Victims Museum, Belgrade

Заменик главног и одговорног уредника / Deputy Editor-in-Chief
др Драган Цветковић, музејски саветник, Музеј жртава геноцида, Београд
Dragan Cvetković, PhD, Museum Advisor, Genocide Victims Museum, Belgrade

др Милица Карић, кустос, научни сарадник
Музеј жртава геноцида, Београд
Milica Karić, PhD, Curator, Research Associate
Genocide Victims Museum, Belgrade

др Небојша Стамболија, виши научни сарадник, историчар
Институт за савремену историју, Београд
Nebojša Stambolija, PhD, Senior Research Associate, Historian
The Institute for Contemporary History, Belgrade

Чланови Уредништва / Members of the Editorial Board

др Зоран Јањетовић, научни саветник,
Институт за новију историју Србије, Београд
Zoran Janjetović, PhD, Principal Research Fellow,
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

проф. др Вук Даутовић, научни сарадник,
Филозофски факултет Универзитета у Београду
Prof. Vuk Dautović, PhD, Research Associate,
Faculty of Philosophy of University of Belgrade

др Ефраим Зуроф, директор
Израелске канцеларије Центра Симон Визентал, Јерусалим
Efraim Zuroff, PhD, Director of Simon Wiesenthal
Center Israel Office, Jerusalem

др Софија Грандаковска, гостујући ванредни професор,
Џон Џеј факултет за кривично право, Њујорк
Prof. Sofija Grandakovska, PhD, Associate Professor Adjunct,
John Jay College of Criminal Justice, New York

**др. сц. Филип Шкиљан, научни саветник,
Институт за миграције и народности, Загреб**
Filip Škiljan, PhD, Senior Research Associate,
Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb

проф. др Кирил Феферман, виши предавач, Универзитет Ариел
Prof. Kiril Feferman, PhD, Senior Lecturer, Ariel University

**проф. др Атанасије Атанасиадис, ванредни професор,
Теолошки факултет Аристотеловог Универзитета у Солуну**
Prof. Athanasios Athanasiadis, PhD, Associate Professor,
Theological School of the Aristotle University of Thessaloniki

Секретар Уредништва / Secretary of the Editorial Board
ма Никола Милошевски, кустос Музеја жртава геноцида, Београд
Nikola Miloševski, MA, custodian Genocide Victims Museum, Belgrade

Лектура / Proofreading
Исидора Ињац / Isidora Injac

ISSN (Štampano izd.) 2406-2901

ISSN (Online) 2956-0675

УДК 93/94

DOI 10.58378/GIG

Објављивање часописа *Годишњак за истраживање геноцида* подржали су
Министарство културе и Фондација Музеја жртава геноцида.

Годишњак за истраживање геноцида налази се у Crossref бази.
Часопис излази једном годишње.

Адреса Уредништва
Трг Николе Пашића 11, 11000 Београд
<https://www.2.muzejgenocida.rs/godisnjak-za-istrazivanje-genocida>
godisnjak@muzejgenocida.rs

САДРЖАЈ / CONTENTS

РЕЧ УРЕДНИКА Editor's word	9
--------------------------------------	----------

ЧЛАНЦИ / ARTICLES

Немања Вујић

УВЕРТИРА У ЗЛОЧИН – СРПСКО-ХРВАТСКИ СПОРОВИ О СТАТУСУ СРЕМА 1918-1941.	15
Overture to crime – serbo-croatian disputes about the status of Srem 1918-1941	

Лазар Раган, Сара Којовић

АКЦИЈЕ СРБА НЕВЕСИЊСКОГ КРАЈА ПРОТИВ УСТАША У ЛЕТО 1941. ГОДИНЕ – СПРИЈЕЧЕНИ ТАЛАС ГЕНОЦИДА У ГОРЊОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ	35
The actions of the Serbs from Nevesinje region against the ustasha in the summer of 1941 – prevented wave of genocide in upper Herzegovina	

Жељко Јангрић

ПРИЛОЗИ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ДЈЕЛОВАЊА ТЗВ. “ХРВАТСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ” НА ПОДРУЧЈУ КАНОНСКЕ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ МИТРОПОЛИЈЕ ДАБРОБОСАНСКЕ У ВРЕМЕНУ НДХ ОКУПАЦИЈЕ(КРОЗ ИЗВОРЕ И ДОКУМЕНТАРНУ ГРАЂУ).	49
Contributions to the research of the so-called „Croatian Orthodox Church“ in the territory of the canonical Serbian Orthodox Metropolitanate of Dabrobosna during the NDH occupation (through sources and documentary material)	

Љубинка Шкодрић, Мирјана Савић

ЗБРИЊАВАЊЕ ДЕЦЕ У СРПСКИМ ИЗБЕГЛИЧКИМ ДОМОВИМА У МАТАРУШКОЈ БАЊИ 1942-1944.	77
Care of children in the Serbian refugee homes in Mataruška Banja 1942-1944	

Милица Мољски

ПОСЛЕРАТНО СЕЋАЊЕ НА ЗЛОЧИНЕ У БАЧКОЈ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ У ОГЛЕДАЛУ СЛОБОДНЕ ВОЈВОДИНЕ	97
Post-War memory of crimes in occupied Bačka during the Second World War through the prism of The SLOBODNA VOJVODINA newspaper	

ДОКУМЕНТАРНА И МЕМОАРСКА ГРАЂА /
DOCUMENTARY AND MEMOIR MATERIALS

Небојша Озимић

ПИСМА СТЕВАНА ЛУЖАЈИЋА СВЕДОЦИ НЕОБИЧНЕ СУДБИНЕ **119**
Letters of Stevan Lužajić witnesses to an unusual fate

Отијен Ђалић, Маријана Т. Мраовић

АРХИВСКА ГРАЂА ВОЈНОГ АРХИВА О ОДНОСИМА
КРАЉЕВИНЕ ИТАЛИЈЕ И НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ
ХРВАТСКЕ У ПОГРАНИЧНОМ ПОДРУЧЈУ У ТОКУ 1942. ГОДИНЕ **129**
The archival records of the Military archive on the relations of the
Kingdom of Italy with the Independent State of Croatia in the
border zone in 1942

ПРИКАЗИ / REVIEWS

Снежана Б. Алексић

Радован Сремац, Crimes of the Ustashe : Viktor Tomić's action in
Srem in 1942 Novi Sad : Archives of Vojvodina, 2023 **147**

Снежана Б. Алексић

Стево М. Лапчевић, Мученици и јамари : страдања у
Лежмиру 1942. и 1943. Нови Сад: Архив Војводине;
Сремски Карловци: Епархија Сремска, 2023 **157**

УВОДНА РЕЧ

О часопису Музеја жртава геноцида: *Годишњак за истраживање геноцида*

Пред стручном јавношћу и читаоцима налази се нови број Годишњака за истраживање геноцида за 2024. годину, стручни часопис Музеја жртава геноцида који излази у новом формату од 2022. године.

Стручни радови и прикази у овом броју односе се на страдање цивилног становништва у 20. веку на територији Југославије у Другом светском рату, али и на политичка и црквена питања која су значајна у контексту страдања у истраживаном периоду, али и у периоду од 1918. до почетка Другог светског рата на тлу Југославије 1941. године.

Аутори стручних радова и приказа у новом броју су: Љубинка Шкодрић (Институт за савремену историју Београд) и Мирјана Савић (Народни музеј Краљево), Жељко Јандрић (Богословија Светог Петра Дабробосанског Фоча), Немања Вујић (Институт за савремену историју Београд), Милица Мољски (Филозофски факултет Нови Сад), Маријана Мраовић и Огњен Ђалић (Војни архив Министарства одбране Републике Србије), Лазар Радан и Сара Којовић (Филозофски факултет Нови Сад и Руски универзитет дружбе народа Москва), Небојша Озимић (Народни музеј Ниш) и Снежана Алексић (Универзитет МБ у Београду).

Теме радова су изузетно значајне и инспиративне, слободни смо да напишемо, и за будућа научна истраживања: српско-хрватски спорови о статусу Срема између два светска рата, хрватски геноцид над Србима у невесињском крају у лето 1941. и српски отпор против усташа, деловање тзв. „Хрватске православне цркве“ на подручју Митрополије дабробосанске СПЦ у времену НДХ, разграничење НДХ са Краљевином Италијом у току 1942. године, збрињавање деце у Српским избегличким домовима у Матарушкој Бањи, судбина једног логораша у немачком концентрационом логору Црвени крст у Нишу, послератно сећање на мађарске злочине у Бачкој према писању листа *Слободна Војводина*. Прикази представљају књиге о хрватском геноциду над Србима у НДХ, у области Срема: о усташкој акцији ратног злочинца Виктора Томића у Срему 1942. и о страдањима од усташа у Лежмиру, у сремскомитровачком округу 1942. и 1943. године.

Захваљујемо нарочито ауторима текстова и приказа, који су нам указали поверење и, објављивањем у часопису Музеја жртава геноцида, поделили са нама своја научна истраживања. Уводну реч користимо да захвалимо на труду и сарадњи тиму запослених и спољних сарадника Музеја жртава геноцида, Фондацији Музеја жртава геноцида и Министарству културе Владе Републике Србије.

др Ненад Антонијевић
главни и одговорни уредник часописа Музеја жртава геноцида
Годишњак за истраживање геноцида

У Београду, 19. октобра 2024. године

亞細亞

ЧЛАНЦИ

ЧЛАНЦИ / ARTICLES

УДК 94:342.22(497.113)"1918/1941"(093.2)
323.1(=163.41:=163.42)"1918/1941"(093.2)
314.117(497.113)"1918/1941"(093.2)

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.16.2024.VUJ.15-34>

оригиналан научни рад / original scientific article

примљен / received: 03. 07. 2024.

прихваћен / accepted: 07. 10. 2024.

Немања ВУЈИЋ, историчар
истраживач-приправник у
Институту за савремену историју, Београд
vujić.nemanja037@gmail.com

УВЕРТИРА У ЗЛОЧИН – СРПСКО-ХРВАТСКИ СПОРОВИ О СТАТУСУ СРЕМА 1918–1941.

Сажетак: Настанак прве државе Јужних Словена 1918. године, у чијем су се саставу нашли и јужни крајеви некадашње Аустроугарске монархије, па тако и Срем, означио је нову етапу у односима два најбројнија народа на том простору – Срба и Хрвата. Политичку ситуацију у потпуно новом државном оквиру, а у вези са будућим статусом тог дијела земље, комплекснијом је чинио и начин на који је процес уласка Срема у ту државу извршен. Све вријеме постојања југословенске Краљевине, како у њеним политичким центрима Београду и Загребу, тако и на самом тлу Срема, трајали су српско-хрватски политички спорови о статусу и будућности те територије. У тексту је, на основу објављене грађе, научне литературе и оновремене штампе, начињен преглед српско-хрватских политичких спорова у Срему и о Срему, од прводецембарског акта 1918. до шестоаприлског бомбардовања 1941. године, са фокусом на оне политичке прилике које су представљале увертиру у настанак хрватске државе која је током Другог свјетског рата извршила геноцид над српским народом, а који је изузетне размјере задобио и на подручју Срема.

Кључне ријечи: Срем, присаједињење, Срби, Хрвати, Хрватска сељачка странка, Бановина Хрватска, Краљевина Југославија.

Ослобођење и уједињење – Срем 1918.

„Кидајмо са Загребом“ – гласио је текст пароле која се током новембра мјесеца 1918. године ширила насељима Срема. Позивајући на одвајање од Хрватске (као дијела Аустроугарске монархије) и уједињење са Краљевином Србијом, потекла је у сремским радикалским круговима посљедњих дана Великог рата.¹ Тај глобални сукоб донио је велика искушења и жртве у јужним крајевима Монархије. Срем је, поред Босне и Херцеговине, био најстрадалнији српски етнички простор у Аустроугарској током четири ратне године. Аустроугарска војска се на подручју Срема понашала веома окуптно, те су њена дејства обиљежили бројни ратни злочини, убиства, прогони и интернације, што је попримило нарочит интензитет након сукоба српске и аустроугарске војске који су се, у јесен 1914, десили управо на тлу Срема. Стога је однос према Срему од стране аустроугарске војске више наликовао односу према окупираној територији него према земљи која је у саставу Монархије била већ неколико стотина година. На постојање посебног војног режима утицала је и чињеница да се у Петроварадину налазила Команда за Банат и Срем, а понекад и за цијели Јужни фронт. Већ у љето 1918, сремске шуме биле су испуњене дезертерима, али и бачким Србима, јер је око 1.800 њих из равнице прешло на Фрушку гору, те је на њој тада укупно било између 6.000 и 7.000 цивила и зеленог кадра (дезертера из аустроугарске војске).²

Наредбом команданту Прве армијске области дивизијском генералу Милораду Павловићу, 4. новембра 1918. године, Врховна команда омогућила је прелазак српске војске преко предратних граница Краљевине Србије, „у циљу чишћења непријатеља и поседања територије на којој живи народ наших племена“.³ Четири дана касније, српске јединице прешле су Дунав у смјеру Баната и најприје заузеле Панчево. Био је то почетак великог напада, те су за свега 10 дана простори Бачке, Баната, Барање и Срема били ослобођени.⁴

Први позиви српској војсци из Срема да пређе Дунав и Саву стигли су већ 5. новембра, када је изасланство из Земуна то тражило у Београду, а истог дана изасланици Народног већа за Срем тражили су исто у Шапцу. Дан касније, у Београд су стигли изасланици народних вијећа из Осијека, Митровице и Вуковара, молећи „хитно упућивање наших трупа у Срем и Славонију, ради одржавања угроженог реда и спречавања анархије коју су почели да шире војници који су се вратили из руског ропства“.⁵ Уистину, доласком српске војске у сјеверне крајеве, дошло је и до подјела у зеленом кадру, јер је дио њега пружио

¹ Драго Његован, *Присаједињење Војводине Србији 1918.* (Нови Сад: Музеј Војводине – Школска књига НС, 2018), 484.

² Горан Васин и Ненад Нинковић, *Срем у Првом светском рату : страдање Срба* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2022), 146, 156.

³ „Говор команданта I армијске области господина Милорада Петровића, дивизијског генерала, одржан 9. новембра 1938. приликом откривања спомен-плоче на Београдској капији у Петроварадину, поводом прославе 20-огодишњице Ослобођења Војводине“, у: *Војводина : 1918–1938. Књ. 1.*, ур. Драго Његован (Нови Сад: Одбор за прославу 20-огодишњице ослобођења и уједињења – Музеј Војводине, 2017), 26.

⁴ Василије Крестић, *Срби у Угарској : 1790–1918* (Нови Сад: Архив Војводине – Православна реч, 2021), 614.

⁵ „Говор команданта...“, 27–28.

подршку новој власти, а неки, занесени револуционарним тежњама, наставили оружане акције, те је анархија потрајала. Тако се тражење „социјалне правде“ неријетко претварало у пљачку, што је јењавало након што је војска формирала власт по селима.⁶

Тих дана, становништву формално и даље постојеће Монархије, из Беча и Будимпеште стизали су увелико закашњели позиви и приједлози за државно преуређење. Најприје је цар Карло, 16. октобра 1918. године, донио манифест „Мојим верним народима“, а када се Угарска девет дана касније отцијепила од Аустрије, њен премијер Михаљ Карољи понудио је Србима широку аутономију. Међутим, Срби са простора Аустроугарске, па тако и Срема, увелико су гледали ка Београду.⁷ Народно вијеће у Загребу формирано је већ нешто раније – 6. октобра 1918. године. Представник Срема у њему делегиран је већ два дана касније. У питању је био увелико афирмисани вођа Радикалне странке за Срем – др Жарко Миладиновић из Руме. Тиме је отпочео процес формирања народних вијећа у готово свим сремским мјестима. Тих дана записници институција у Срему почели су да се воде на ћирилици, а јединице поражене војске, мјестимично присутне у повлачењу, нису правиле сметње новој организацији власти – долазак новог доба био је неминован.⁸

Најзад, 24. новембра 1918. одржан је „Велики збор изасланика народних већа“, са око 700 људи, који је сазвао Жарко Миладиновић, предсједник Народног већа у Руми и члан Народног већа у Загребу. Закључци збора су гласили: „1. Данашњи због изасланика ‘Нар. Већа’ из Срема тражи да се оствари јединствена и демократски уређена држава СХС под династијом Карађорђевића и очекује и од Нар. Већа у Загребу да се што пре оствари јединствена заједничка влада са седиштем у Београду; 2. За случај племенског или политичког цепања, изјављују заступници ‘Нар. Већа’ у Срему, као изасланици народа, да се одлучују за непосредно присаједињење Срема Краљевини Србији; 3. За тај случај желимо да нас на конференцији о миру заступа Краљ. Српска Влада.“ На збору су учествовали представници око стотињак сремских мјеста. Дан послје, делегација овог збора предала је резолуцију предсједништву Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена из Баната, Бачке и Барање у Новом Саду. На основу садржаја прве и друге тачке, са једне стране је јасно да је Срем у нову државу ушао преко Загреба, јер Загреб није одустао од уједињења. Али, друга тачка, иако очигледно није ступила на снагу, свједочи о недвосмисленом расположењу већине српског становништва Срема и одређењу за улазак у југословенску државу под круном Карађорђевића.⁹

Дјелатност Жарка Миладиновића пресудно је водила ка одржавању збора у Руми. Међутим, спријечен због одласка у Загреб, самом збору, који је почео окупљањем де-

⁶ Г. Васин и Н. Нинковић, *Срем у Првом...*, 149–150.

⁷ Исто, 153.

⁸ Драго Његован, „Присаједињење Срема Србији“, у: *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918. : документи и прилози*, ур. Драго Његован, Нови Сад: Музеј Војводине, 2001, 226; Г. Васин и Н. Нинковић, *Срем у Првом...*, 151.

⁹ Д. Његован, *Присаједињење Војводине...*, 507; Софија Божић, *Срби у Хрватској и југословенска држава : 1918–1929*. (Београд: Службени гласник, 2015), 42.

легата управо у његовој кући, он није присуствовао.¹⁰ Миладиновић је тих дана на сједници Народног вијећа у Загребу приједлог Стјепана Радића о изузетно децентрализованој држави оцијенио као „случај племенског или политичког цепања“, те је одговорио да ће његова странка тражити присаједињење Срема, Бачке и Баната Србији „ако се с хрватске стране буде овако говорило“.¹¹ Умјерен став Васе Стајића, новосадског интелектуалца и истакнутог актера ових догађаја, коме је близак био и Милан Недељковић, предсједник Збора у Руми у одсуству Миладиновића, можемо одредити и као одраз опрезности у турбулентном периоду. Стога су напори Јаше Томића и Жарка Миладиновића – „да обучемо прво српску кошуљу, јер нам је она најближа, а после тога заогрнућемо се огртачем Југословена“ – ипак виђени као сувише чврсти.¹² У прилог томе иде и један Стајићев запис из тих дана, у коме је са дозом подсмјеха, па чак и стрепње, истакао да „у Руми Србенда Миладиновић хоће да откине Срем од Хрватске“. Са друге стране, Стајић је такође свједочио да је Стјепан Радић у загребачком Народном вијећу развијао „државотворне идеје“ (хрватске, а не југословенске) и покушавао да „на границама Хрватске заустави ‘туђу војску’ (српску)“, стварајући тако тешку атмосферу да је Светозар Прибићевић послао поруку у Нови Сад: „Кидајте са Загребом!“, чему се Јаша Томић „тако обрадовао“.¹³

И поред тога што није изгласао безусловно присаједињење Срема Краљевини Србији, него упозорење да ће до тога доћи у случају нестварања југословенске државе, хрватска штампа је скуп у Руми осудила као израз „сријемског сепаратизма“, те је контра њему у истом граду организован збор сремских Хрвата. Стога примјећујемо да је сам скуп од 24. новембра 1918. имао више одјека у Загребу, а нарочито на самом сремском простору, него у Београду. Краљевина Србија, задовољна коначним исходом процеса југословенског уједињења, игнорисала је тежње сремских Срба, које су тих новембарских дана исказиване отворено и преко контаката њихових политичких представника са београдским званичницима. Чињеница да је Срем у састав југословенске државе 1918. године ушао „преко Загреба“, изазвала је велико разочарење Срба у Срему према влади у Београду. Критике на рачун српских државника који су, према њиховом тумачењу, послали „и Срем у Загреб, како би дуалистичка слога и равнотежа била већа“, могле су се чути деценијама касније, нарочито у српској политичкој емиграцији.¹⁴ Чињеница да је Срем у нову државу ипак ушао као дио Хрватске, у међуратном периоду имала је тежину у политичким трвењима. То је било видљиво и у терминологији српских политичара, јер је неријетко

¹⁰ Д. Његован, „Присаједињење Срема Србији...“, 227.

¹¹ Илија Петровић, *Присаједињење Срема Србији 1918. године* (Рума: Завичајни музеј – Скупштина општине; Нови Сад: Музеј Војводине, 1994), 47–48.

¹² Слободан Бјелица, „Контроверзе око присаједињења Војводине Србији 1918. године“, *Сјоменица Историјског архива „Срем“*, XX, бр. 1 (2021), 112.

¹³ И. Петровић, *Присаједињење Срема...*, 49.

¹⁴ С. Бјелица, „Контроверзе око присаједињења...“, 114–115.

говорено о „Војводини са Сремом“.¹⁵ Румски збор је за вријеме Краљевине Југославије изузетно ријетко помињан у контексту присаједињења Краљевине Србији 1918, за разлику од Баната, Бачке и Барање, или уопштено Војводине. Тако се и у монографији *Војводина 1918–1938*. коју је 1938. године објавио Одбор за прославу 20-годишњице ослобођења и уједињења, тај скуп уопште не помиње. Стога је то питање, наизглед мање битно за сам епилог процеса, неријетко истицано на међуратним политичким зборовима и у натписима штампе, уз став да је начин уласка Срема у југословенску државу био велики политички пропуст.¹⁶

Национална структура становништва Срема 1918–1941.

Када је у питању национална структура становништва Срема у међуратном периоду, први параметар на који треба обратити пажњу јесу подаци настали непосредно прије Великог рата, 1910. године, а објављени су у публикацији Јосипа Лакатоша четири године касније. Према њима, Срем је, као једна од осам жупанија Хрватске и Славоније у Монархији, имао 397.103 становника, од чега 183.156 (44,7%) Срба и 103.988 (26,2%) Хрвата. Ти подаци су поређени са подацима из 1900. године, те се долази до закључка да је, за десет година, укупан број становника Срема порастао за 8,3% (са 366.660 на 397.103). Сличне проценте раста имали су и Срби (8,58%) и Хрвати (9,18%).¹⁷

У самом међуратном периоду, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославији, обављена су два пописа становништва – 1921. и 1931. године. Ни у једном од њих, двије најдоминантније етничке групе у Срему – Срби и Хрвати, нису пописиване као посебне категорије у етничком смислу. Ипак, усљед доступности података о религијској и језичкој структури, број говорника српско-хрватског језика православне и римокатоличке вјероисповијести може се приближно одредити. Према попису из 1921. године, на географском простору Срема, укључујући и град Земун, укупно је живјело 407.626 становника. Од тога, 190.108 православних, 174.865 римокатолика и 42.653 осталих (евангелика, гркокатолика, Јевреја, муслимана, непознатих и других).

Међутим, укупни бројеви православних и римокатолика не одражавају нужно и етничку структуру становништва на том простору. Најприје зато што значајан број римокатолика не можемо поистовјетити са већинским римокатоличким народом – Хрватима, јер је у Срему, поред њих, живио и велики број њемачког, мађарског, словачког и другог римокатоличког живља. У вези са тим питањем, релевантни јесу резултати изјашњавања по категорији матерњег језика. Према истом попису, у Срему је 1921. године живјело 296.835 Срба

¹⁵ Mira Radojević, „Srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine 1918–1941“, *Istorija 20. veka*, XIV, br. 2 (1996), 40.

¹⁶ Слободан Бјелица, „Перцепција ослобођења и уједињења 1918. у војвођанској међуратној јавности“, у: *Крај раша, Срби и стварање Југославије : зборник радова са међународној научној скупи одржаног 29–30. новембра 2018*, ур. Михајло Војводић, Београд: САНУ, 2021, 662–663; Види: *Војводина : 1918–1938. Књ. 1.*, ур. Драго Његован (Нови Сад: Одбор за прославу 20-огодишњице ослобођења и уједињења – Музеј Војводине, 2017).

¹⁷ Josip Lakatoš, *Narodna statistika* (Osijek: R. Vačić, 1914), 21; О етничкој структури становништва Срема, Бачке и Баната од 1526. до 1918. године, више: Золтан Ђере, „Скица промена етничког састава становништва на тлу данашње Војводине 1526–1910. године“, *Истраживања*, XV, бр.1 (2004): 105–123.

или Хрвата, 1.896 Словенаца, 14.802 Чехословака, 4.355 Русина, 1475 Руса, 20280 Мађара, 64.764 Њемаца и 3.219 осталих.

На основу компарације података о изјашњавању о религији и матерњем језику из објављених резултата Пописа становништва из 1921. године, можемо закључити да је на цијелом географском простору Срема у том периоду живјело приближно 188.000 Срба и око 109.000 Хрвата.¹⁸

Сљедећи попис становништва обављен је деценију касније, 1931. године. Подаци о изјашњавању о матерњем језику на овом попису нису званично објављени, али су сачувани и касније постали доступни истраживачима. Према мишљењу историчара др Милета Бјелајца, подаци о матерњем језику становништва нису објављени „због међународне политичке ситуације“, односно „посебно због националних мањина и њихове распрострањености“.¹⁹ Према подацима о религијској припадности становништва, у Срему је укупно живјело 447.591 становника – 213.140 православних, 183.224 римокатолика и 51.227 осталих.

У десетогодишњем периоду између два пописа, број становника Срема порастао је за 39.965, односно са 407.626 на 447.591 становника, што представља повећање од 9,8%. Православни су порасли за 23.032, са 190.108 на 213.140, односно за 12,1%. Римокатолици за 8.359, са 174.865 на 183.224, односно 4,7%, а припадници осталих религија и неизјашњени са 42.653 на 51.227, што је раст за 8.574, односно 20,1%.²⁰

На основу компарације података о матерњем језику и религијској припадности становништва, могуће је приближно одредити број говорника српскохрватског језика православне и римокатоличке вјероисповијести, које у највећем броју случајева, са извјесним степеном поузданости, можемо идентификовати као Србе и Хрвате, у сваком граду и срезу Срема, што је представљено у сљедећој табели.²¹

ГОВОРНИЦИ СРПСКОХРВАТског ЈЕЗИКА

	православни	римокатолици
Град Винковци	4.727	21.709
Срез Винковци	2.080	6.722
Град Вуковар	2.189	5.228
Срез Вуковар	18.011	6.213

¹⁸ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год. (Београд: Општа државна статистика, 1932), 280–289.

¹⁹ Мира Радојевић, „Сporазум Цветковић–Маček и питање разграничења у Срему“, *Историја 20. века*, X, бр. 1 (1992), 66; Миле Бјелајца, „Два виђења рјешавања питања националних мањина у Краљевини Југославији пред избијање Другог свјетског рата“, *Токови историје*, XV, бр. 1 (1989), 85.

²⁰ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine : knjiga II : prisutno stanovništvo po veroispovesti* (Београд: Општа државна статистика, 1938), 48–49, 56–58, 60–61, 93–95, 124.

²¹ М. Радојевић, „Сporазум Цветковић–Маček...“, 68.

Срез Жупања	2.182	27.710
Град Земун	11.683	4.636
Срез Земун	27.714	801
Срез Илок	12.663	6.546
Срез Ириг	16.242	1.705
Срез Рума	30.259	4.442
Срез и град Сремска Митровица	35.025	5.270
Град Петроварадин	1.486	3.438
Град Сремски Карловци	13.566	3.823
Срез Стара Пазова	21.360	5.660
Срез Шид	15.359	11.393

Попис становништва, заказан за 1941. годину, није одржан усљед ратних околности и разбијања земље. Ипак, уз анализу резултата два обављена међуратна пописа и на основу прегледа историје међуратног Срема, у вези са чим закључујемо да великих сеоба становништва у том периоду није било, можемо закључити да су и подаци из пописа 1931. године, узимајући у обзир очекивани проценат пораста броја становника за следећи десетогодишњи период, одговарајући за преглед етничке слике Срема у периоду непосредно прије почетка Другог свјетског рата у Југославији.

***Статус Срема у југословенској Краљевини –
од Уставојворне скупштинe до Бановине Хрватске***

Срби из Јужне Угарске, у складу са својим тежњама за политичком аутономијом, у захтјевима из 1848. и 1949. године, у територију свог војводства убрајали су „Срем с Границом, Барања, Бачка с Бечејским дистриктом и Шајкашким батаљоном и Банат с Границом и Дистриктом кикиндским“. Истовремено се и Хрватски сабор изјаснио да Сремску жупанију „сматра као цјеловити дио троједне краљевине, и да ће их као своје супрот сваком, макар којега противника насртању крепко чувати и бранити“.²² Од тог револуционарног периода, Срем је постао предмет отвореног спора двије националне политике.

По доласку српске војске у сремске крајеве, новембра 1918, један њен официр из Земунa је команданту Прве армије пренио запажања која је, како је записао, „од поузданих овдашњих Срба дознао“, да „интелигенција хрватске народности у Срему ради на томе: 1) Да се у Срему не уводи ћирилица у општинским звањима. 2) Да се сузбија идеја о остварењу

²² М. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor...“, 39.

Велике Србије. 3) Да се стаје на пут клицању Њ. В. Краљу Петру. 4) Да се спречава ступање добровољаца у Српску војску. 5) Раде на томе, да имају своје одвојене делегате на конгресу мира. 6) Народно веће у Загребу врши неку (уску) мобилизацију народне војске“.²³ Био је то само почетак српско-хрватских политичких трвења о статусу Срема, која су вођена како из Београда и Загреба, тако и на самом тлу Срема, те су трајала све вријеме постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославије.

Политички живот Срема прије Првог свјетског рата у највећој мјери обиљежило је су-парништво Радикалне и Српске самосталне странке.²⁴ У том смислу, мало тога се промјенило по оживљавању политичког живота на овом простору након стварања нове државе. Радикали из Војводине постали су дио Народне радикалне странке са централом у Београду, док су самосталци постали дио нове – Југословенске демократске странке, и касније још једне – Самосталне демократске странке. Хрватско становништво углавном је бирало кандидате Хрватске (републиканске) сељачке странке²⁵. Своје бираче имали су и Савез земљорадника, Југословенска социјалдемократска странка, Хрватска заједница, а на самом почетку и Комунистичка партија Југославије. Десет сремских срезова (земунски, шидски, жупански, винковачки, илочки, старопазовачки, митровачки, румски, иришки и вуковарски) били су на изборима за Уставотворну скупштину 1920. године дио једне посебне изборне јединице. У свим срезovima са српском већином, односно свим осим Винковаца и Жупање, убједљиву побједу однијели су радикали, док су Хрвати углавном бирали ХРСС. Слична ситуација понављала се и у каснијим изборним циклусима. О важности Срема за радикале, говори и чињеница да је носилац њихове листе у Срему на изборима 1920. био лично Никола Пашић. И поред унутарстраначких сукоба који су трајали, током прве деценије постојања југословенске државе, радикали су и по чланству, утицају и изборним резултатима били неприкосновени на војвођанском простору.²⁶

Један од међуратних хрватских политичких лидера, Стјепан Радић, још 1905. године оставио је интересантан приказ свог виђења статуса Срема, наглашавајући „да Срием има остати хрватски или постати угарски“, прејудицирајући да српски бити не може.²⁷ Такви

²³ „Месни командант Српске војске – команданту I армије“, у: *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији : документи и ирилози*, ур. Драго Његован (Нови Сад: Музеј Војводине, 2001), 43.

²⁴ Више: Лазар Ракић, „Радикална странка у Војводини: (до почетка XX века)“, *Историјивања*, III, бр. 1 (1974), 147–308; Лазар Ракић, „Радикална странка у Војводини: (до почетка XX века)“, *Историјивања*, IV, бр. 1 (1975), 133–260.

²⁵ Странка је још прије Првог свјетског рата основана под називом Хрватска пучка сељачка странка. У Краљевини СХС, од 1920. године, носила је име Хрватска републиканска сељачка странка. Републикански елемент, потпуно супротан југословенском монархистичком уређењу, из свог имена ова странка је избацила 1925. године (М. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor...“, 43). М. Radojević, „Sporazum Cvetković-Maček...“, 66.

²⁶ Софија Божић, *Срби у Хрватској : хегемонисти или пошлаци?* (Београд: Просвета, 2019), 188–191, 194–195; Slobodan Vjelica, *Radikali u Vojvodini 1919–1929*. (Beograd: Zadužbina Andrejević, 2005), 27; Слободан Бјелица, „Политички живот Војводине између два светска рата“, *Attendite : гласник Историјског архива у Кикинди*, XIX, бр. 1 (2023), 104; „Победа радикала у Срему“, *Засшава*, 1. децембар 1920, 1; „Изборни резултати у целој држави“, *Засшава*, 25. јануар 1927, 2.

²⁷ Василије Крестић, *Великохрватске прејензије на Војводину, Босну и Херцеговину* (Нови Сад: Архив Војводине – Православна реч, 2021), 18–19.

ставови, уз искључење и мађарског фактора, остали су основа хрватске политике према том простору и сљедећих неколико деценија, те једна од кључних тачака спорења српске и хрватске политике између два свјетска рата. Основа хрватске концепције статуса Срема била је идеја о суверенитету хрватске државе, који је у том случају превазилазио нови југословенски оквир, те је обухватао и Далмацију са Боком Которском, цијели Срем са Земуном, па чак и Босну и Херцеговину и Војводину. Стога је сваки систем подјеле земље који није укључивао историјске покрајине био основа за политички сукоб.²⁸ Насупрот овим позивима на наводно државно право, српске политичке елите су своје идеје о „српском Срему“ поткрјепљивале етничким, али и историјским правом, образлажући интензивне српске сеобе у сремске крајеве, њихов значај у заустављању османског продора, те општи значај Срема за српску културу и историју. Бројчану инфериорност, односно чињеницу да их је у Срему било готово два пута мање од Срба, Хрвати су покушавали да надомјесте ослањањем на локално мањинско становништво, најприје Њемце и Словаке.²⁹

Приједлози за први Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца потврдили су разлике у виђењима Београда и Загреба о територијалној организацији нове државе. У нацрту начињеном од стране ХРСС, предвиђено је било да се Банат, Бачка и Барања путем плебисцита одлуче којој ће државној јединици припадати, док је Срем, тада, као и касније, виђен као неупитни дио Хрватске. Слично је предлагала и Хрватска заједница (Хрватска напредна странка и Старчевићева странка права), тада друга по снази хрватска политичка опција, по којима би Банат, Бачка и Барања биле посебна јединица, а Срем дио Хрватске. Југословенски клуб (Хрватска пучка странка, Словенска људска странка и Буњевачко-шокачка странка) биле су сличног става, а далматински политичар Јосип Смодлака предлагао је да Војводина (са Сремом) буде једна од дванаест засебних југословенских покрајина.³⁰ Ставови сремских радикала по овом питању исказао је историчар и члан НРС из Буђановаца, Алекса Ивић, који је у свом спису „О будућој управи над Сремом“, истакао „три момента“ који би требало да буду основа за нову административну подјелу: историјски, економски и политички, а закључак је био захтјев „да се раскине ова неприродна веза Срема и Загреба“, истакавши: „са историјског становишта неправедно би било оставити Срем под Загребом“, јер „са Марковог Трга из Загреба не може да се догледа Срем, ни потребе ни невоље Срема“. Такође је додао: „са политичког становишта злочин би био оставити Сремце под Загребом“, алудирајући на 1914. годину, када „очи свих патника сремских биле су у Загреб упрте. А у Загребу није било ни срца ни душе спрам невоља Срба Сремаца“. Незваничне најаве о подјели Срема изазвале су незадовољство код сремских радикала, уз истицање да је такав „пројекат наopak са сваког гледишта“. Односно, да „Срем чини и економски, и географски, и етнички једну целину“, и да је он „природно лепо ограничена област“, те да „ни једног

²⁸ Исто; С. Божић, *Срби у Хрватској...*, 621.

²⁹ М. Radojević, „Sporazum Svetković–Maček...“, 61; Слободан Бјелица, „Административно-територијална организација војвођанског простора 1918–1941. године“, *Attendite : гласник Историјског архива у Кикинги*, XVIII, бр. 1 (2022), 148.

³⁰ Исто, 141.

озбиљног разлога нема за његово цепање“.³¹ Најаве су биле и повод радикалских протестних зборова широм Срема, са захтјевом да се образује посебна сремска административна област. Њихова акција била је успешна. *Уредбом о подели земље на области*, Срем је априла 1922. дефинитивно постао једна од 33 области, са сједиштем у Вуковару, укључујући свих десет сремских срезова, који су раније били део Сремске жупаније.³² Такав епилог спора о административној подјели земље у загребачком листу *Хрвати* окарактерисан је као „крпа без вриједности“, док је радикалска *Засјава* оцијенила да донесена *Уредба* „значи прави почетак унутарњег нашег политичког живота за шире слојеве народне, јер широка самоуправа области и срезова биће она спона, која ће поред самоуправе општина највише да развије и да усавршава политички смисао и зрелост наших држављана и у њима да ојача љубав и приврженост према овој држави“.³³ До 1924. политички живот Срема био је оптерећен и питањем статуса Покрајинске управе за Хрватску и Славонију, која је и даље обухватала и Срем. Локални Срби су се жалили на „примере насиља и неправди према сремским Србима, а које су спроводили локални чиновници заостали из аустроугарског времена“. Стога је одлука Владе Николе Пашића из фебруара 1924, када су покрајинске управе укинуте, позитивно дочекана код сремских радикала. Објављен је и уводник са насловом „Опроштај Срема од Загреба“, и текстом: „Сремци, посебно Срби, тек сада су се осетили ослобођеним од окова мађехинског Загреба“.³⁴ Београдско *Време* извјештавало је да је у том периоду постојао низ сукоба изазваних „раздраженошћу разних државних и антидржавних елемената“, а један од њих, који се десио управо у Срему, одно је и живот.³⁵ По том питању, у *Засјава* је закључено да је из Загреба нарочита пажња посвећена „Срему у жељи да га обезглаве и ставе под чизму“, и да је стога „тамо заведен најстраховитији терор и прогони свих људи који национално раде“.³⁶

Међутим, пола године касније, одлуком Владе Љубомира Давидовића, Покрајинска управа за Хрватску и Славонију је враћена и то са надлежностима које су проистикале из закона донесеног чак 1886. године, што је у *Времену* оцијењено као „гажење Устава“ и „враћање у назад“.³⁷ За сремске радикале то је значило да, како су сами истицали, „Срем

³¹ S. Vjelica, *Radikali u Vojvodini...*, 26–29.

³² M. Radojević, „Sporazum Svetković–Maček...“, 62; Више: Миленко Палић, „Преглед административно-територијалних промена у Војводини: 1918–1941.“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, XXXVIII, бр. 1 (1964), 125–162; „Подела на области Вијводине“, *Засјава*, 27. април 1922, 3.

³³ Писање „Хрвата“, *Засјава*, 6. мај 1922, 1.

³⁴ S. Vjelica, *Radikali u Vojvodini...*, 32–33; С. Бјелица, „Перцепција ослобођења...“, 664.

³⁵ У Старој Пазови на „збору Радићеваца“ сукобили су се учесници збора (углавном дошли из Загреба, Београда, Сланкамена, Старих и Нових Бановаца) са члановима четничких удружења, ОРУНА-е и других пројугословенских организација. *Време* преноси да је до сукоба дошло након што су се на збору чуле пароле као што су „Живела Република! Доле влашки Краљ!“, док су „омладинци“ викали „Доле Радић, живео Пашић“, те су „поцепали хрватску тробојку“, након чега су Хрвати отворили ватру и убили једног сељака из села Војка, који је био и истакнути радикал, док је један члан ХРСС рањен. („Акција Х.Р.С.С. у Срему : Крвопролиће у Ст. Пазови“, *Време*, 13. октобар 1924, 1.)

³⁶ „Радићевска оргијања у Срему“, *Засјава*, 16. октобар 1924, 1.

³⁷ „Обнављање Покрајинског Намесништва у Загребу“, *Време*, 23. август 1924, 1; „Гажење Устава“, *Време*,

поново пада у ропство србождерском Загребу“, те су зборови под слоганом „За присаје-дињење српског Срема Београду“, организовани по сремским мјестима. Апели краљу Александру, чак пријетње револуцијом, објављивање примјера шиканирања и притисака на српске чиновнике, трајали су све до формирања Владе Пашић–Прибићевић, новембра 1924. године, када је Покрајинска управа за Хрватску и Славонију дефинитивно укинута. За сремске радикале, то је значило „коначно ослобођење Срема од Загреба“.³⁸

Иако су правне основе за то већ биле испуњене поменутом *Уредбом* из 1922, увођење обласног система трајало је до 1927. године. До тада је у Срему, као и у Банату, Бачкој и Барањи, трајао ранији административно-територијални систем (жупаније, срезови, општине), прилагођен новим државним околностима. Зато је најприје организована Сремска жупанија са насељима Сремски Карловци, Петроварадин, Сремска Митровица, Вуковар, Винковци и Земун, а тек послје избора за обласне скупштине 1927. године, организован је нови, обласни систем. *Уредба* је ипак на снази оставила подјелу на округе (жупаније) и срезове (котаре). Предвиђени су били органи ограничене самоуправе за области, а држава је надзор над њима вршила преко посебних стручних органа и великог жупана, кога је постављао краљ.³⁹

Међутим, обласни систем није потрајао дуго. Нешто више од двије године касније, 3. октобра 1929. године, донијет је *Закон о називу и њодели Краљевине на уйравна њодручја*, којим је држава добила нови назив – Краљевина Југославија, са девет управо-територијалних цјелина – бановина. Једна од њих била је Дунавска, у чији су састав ушли Барања, Бачка, Банат, већи дио Срема и највећи дио Шумадије, са сједиштем у Новом Саду. Ипак, један дио Срема, са срезовима Жупања, Винковци, Вуковар, Шид, Илок и Сремска Митровица, припао је Дринској бановини са сједиштем у Сарајеву, док је Земун припојен Управи града Београда. До корекција је дошло већ 1931, када су новим *Уставом* срезови Вуковар, Винковци и Жупања припојени Савској бановини са сједиштем у Загребу, а измјенама и допунама *Закона о називу и њодели Краљевине на уйравна њодручја* из исте године, Шид и Сремска Митровица припојени Дунавској бановини.⁴⁰

У складу са својим политичким циљевима, ХСС је на простору Срема, као и у другим дијеловима Војводине, имала развијене политичке активности. Током двадесетих година, она је свој утицај јачала ширењем мреже културних организација, као што је била „Сељачка слога“ – „хрватско сељачко, просветно и добротворно друштво са седиштем у Загребу и огранцима по селима“, какви су оснивани и по Срему. Постојали су и тамбурашки и пјевачки зборови, драмске групе и слично. Просвјетни и добротворни рад ових организација

27. август 1924, 2; „Враћање у назад“, *Време*, 29. август 1924, 1.

³⁸ S. Vjelica, *Radikali u Vojvodini...*, 32–33; С. Бјелица, „Перцепција ослобођења...“, 664; „Ликвидација Покрајинске управе“, *Полиџика*, 14. новембар 1924, 2.

³⁹ Биљана Шимуновић Бешлин, „Школа у Срему између два светска рата“, *Споменица Историјског архива „Срем“*, III, бр. 1 (2004), 9–10; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije : 1918–1988. Knj. 1 : Kraljevina Jugoslavija: 1914–1941.* (Beograd: Nolit, 1988), 130.

⁴⁰ M. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor...“, 46; Б. Шимуновић Бешлин, „Школа у Срему...“, 10; „Краљевина Југославија“, *Полиџика*, 4. октобар 1929, 1–3.

имао је за циљ мобилизацију сељаштва за ХСС, у чему се умногоме и успјело.⁴¹ Још новембра 1918. године, Стојан Протић је процјенио да Загреб има намјеру „да се Срби Босне и Херцеговине, Срема и Славоније, Далмације и Лике, Бачке и Баната и Барања одвоје од Србије“, и политички конфронтирају са Србијом.⁴² И заиста, Влатко Мачек је неколико година касније истицао да његова странка за подршку у Војводини, осим на Хрвате и националне мањине, рачуна и на дио српских републикански опредјељених гласача. У том духу био је и проглас ХСС-а упућен „браћи сељацима“ у Војводини, објављен маја 1936, у коме је истакнуто да је „Србија наметнула хегемонију Хрватима, пречанским Србима и свима осталим народима Југославије“. Несумњив циљ прогласа било је промовисање Војводине као засебне јединице, одвојене од Србије, а приближене Хрватској. Једна од главних порука упућиваних у сврху промовисања такве политике била је да је Војводина „по менталитету свога славенског пучанства различита од Србијанаца“, те да је „и историјски и по традицији увек била ‘пречански’ крај са којим се више саживјела него са Србијом“.⁴³

Након почетних спорова о статусу Срема, даљи развој НРС у Војводини обиљежио је прилив разних друштвених група у њене редове. Тако су јој, иако је важила за странку српских сељака, приступали и имућнији људи, школарци и православни свештеници. Неки од сремских православних свештеника који су били истакнути чланови Радикала, били су Стеван Аврамовић који је служио у Сибачу и Карловцима, Емилијан Грбић из Руме, учесник Новосадске скупштине, касније члан главног одбора Југословенске националне странке и народни посланик, Георгије Мириловић који је служио у Сурдуку, те Бранко Пауновић који је служио у Земуну, а од 1935. био и народни посланик са листе Богољуба Јевтића.⁴⁴

У дијеловима Срема који су од 1931. постали дио Савске бановине, од друге половине тридесетих година примјетна је политичка „офанзива“ ХСС-а. Најприје је евидентирана мјестимична замјена званичних табли са ћириличног на латинично писмо, као и термилошке корекције, као што је промјена из назива „среско начелство“ у „котарска област“ и слично, новембра и децембра 1937. у селима срезова Жупања и Винковци. У овом периоду, хрватски политичари су организовали манифестације и у етнички претежно српским крајевима Срема, што није остајало без реакције. Тако је, средином августа 1936, у Сремској Митровици организована свечана прослава годишњице постојања хрватских културних, вјерских и просвјетних друштава у овом граду. Командант војног округа тог града у Београд је извјестио да се тај скуп претворио у „политичку агитацију и врло добро посећен збор, са сепаратистичким и изазивачким манифестацијама“, са оцјеном да је циљ био „да се покаже да се ови елементи не плаше у извођењу својих сепаратистичких циљева нити власти нити српског живља, и да се привуку за политичке циљеве овдашњи Немци, ласкајући њиховим националним тежњама и

⁴¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, 143.

⁴² Д. Његован, *Присаједињење Војводине...*, 439.

⁴³ В. Крестић, *Великохрватске прешензије...*, 22, 25.

⁴⁴ С. Бјелица, „Политички живот Војводине...“, 103; Предраг Пузић, *Азбучник српских свештеника у Срему : 1546–1946 : прилози биографијама* (Пећинци: Архијерејско намесништво Пећиначко : Народна библиотека, 2023), 91, 141, 253, 291–292.

привредним жељама“.⁴⁵ Био је то увод у коначан расплет међуратних српско-хрватских спорења око статуса Срема, у који се ушло формирањем Бановине Хрватске.

Кулминација и епилог међуратној српско-хрватској сјора о сјашусу Срема

Влатко Мачек, лидер ХСС-а након смрти Стјепана Радића, и предсједник Владе Краљевине Југославије Драгиша Цветковић, 26. августа 1939. године постигли су Споразум са циљем рјешења статуса хрватског народа у Југославији, чији је резултат било успостављање Бановине Хрватске. Она је настала спајањем Савске и Приморске бановине, те више срезова из других бановина, између осталих, Шидског и Илочког среза у Срему, из Дунавске бановине. Самим Споразумом истакнуто је било да постављене границе нису коначне, те да ће оне бити дефинисане „приликом преуређења државе“. Обраћајући се заступницима Хрватског народног заступништва, Мачек је потврдио привремени карактер граница, алудирајући да тек очекује разрешење статуса Босне и Херцеговине и Војводине, прејудуцирајући да те области види као аутономне или накнадно подијељене.⁴⁶ Стога је било јасно да Бановина Хрватска није била крај хрватских аспирација. Неколико дана након потписивања Споразума, организација Хрватски национални покрет, чије се дјеловање везује за ХСС, објавио је окружницу у којој је за циљ њихове акције недвосмислено наведено рушење Југославије и тежња хрватским „повјесним и етничким границама“, уз паролу: „Напријед сви за слободну и независну Хрватску“. Тежњу ка наставку преговора у циљу даље подјеле земље, потврђивао је и Мачек, неријетко наглашавајући да ће се „дефинитивни опсег Бановине Хрватске установити кад се буде преуређивала читава заједница“, а да постојећим Споразумом „није питање хрватског територија ријешено дефинитивно“, „јер посве другачије ће изгледати дотични териториј Бановине Хрватске буде ли у новоуређеној државној заједници рецимо и аутономна Војводина или не буде, друкчије буде ли и аутономна Босна или не буде, итд...“⁴⁷

Имајући у виду да је управо он смијенио Милана Стојадиновића, са ким је вођен спор око ратификације Конкордата, СПЦ је новом предсједнику Владе Драгиши Цветковићу пружала подршку све до овог Споразума, када је дошло до нових несугласица Цркве и Владе. У односу на Споразум, сама Патријаршија била је прилично резервисана, истицала је „бригу за национално-духовну судбину српског народа у случају радикалних државно-правних промјена“, али је патријарх Гаврило, и поред неслагања, успио да овај пут избјегне отворен сукоб са властима.⁴⁸

⁴⁵ Вељко Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније : прилози за историју страдања Срба у бановинама Приморској и Савској 1934–1939. и Бановини Хрватској 1939–1941. године* (Београд: В. Ђурић, 2004), 48–49, 66–67.

⁴⁶ М. Radojević, „Sporazum Cvetković–Maček...“, 63–64.

⁴⁷ В. Крестић, *Великохрватске прејензије...*, 29–30.

⁴⁸ Драган Пантић, *Српска православна црква у Краљевини Југославији : 1929–1941. : с обзиром на правни положај, политичку улогу и међувјерске односе* (Источно Сарајево: Правни факултет Универзитета, 2006), 172, 173.

Када је у питању локална власт на простору Срема након Споразума Цветковић–Мачек, прва мјера коју је подузела власт Бановине била је „одлука о распуштању градских већа и разрешењу градоначелника“. У вези са тим процесом, извршене су и знатне измјене у руководству полицијског апарата. Знатно већи политички проблем од разрешења дотадашњих политичких представника и чиновника, било је постављање нових, што је потрајало све до маја 1940. године. У коначници, ХСС је ипак успио да ове промјене релативно лако проведе у сремским срезovima који су припали новонасталој Бановини. Међутим, са циљем да се укључи у локалну власт, сличне процесе ХСС је покренуо и у преосталом дијелу Срема, што је било у вези са чињеницом да је та странка и на државном нивоу након дужег времена била на власти. У централном и источном дијелу Срема, као претежно српским срединама, утицај ХСС-а био је релативно мали, а отпор промјенама у градским вијећима зависио је и од ранијих односа локалних српских политичара са хрватским представницима. У неким градовима, гдје су односи између странака од раније били оштри, отпор намјерама ХСС-а доводио је до правих политичких борби, што је био случај у Сремским Карловцима, Сремској Митровици и Руми.⁴⁹ Септембра 1940, Мачек је засједао са заступницима из „источних крајева Бановине Хрватске“, те су присутни били, поред представника Илока, Шида, Вуковара и Жупање, и посланици из Суботице и Сремске Митровице. Хрватске претензије и на источни Срем исказиване су и раније, јер је већ 1939. у Руми основана организација ХСС за источни Срем. У истом периоду, у Шиду и Илоку појавиле су се Хрватска сељачка и Хрватска грађанска заштита, Сељачка и Господарска слога, те организација „Земља“, која се бавила досељавањем Хрвата на ове просторе. Орган ХСС-а у Срему – „Сријемски Хрват“, почео је да излази у Вуковару децембра 1939, а скупштина ХСС-а, одржана у Шиду неколико мјесеци касније, окупила је „сељаштво од Земуна, Митровице, Ирига, Жупање, Старе Пазове, Илока, Вуковара и Винковаца“.⁵⁰ Дио политичког маркетинга постали су натписи на којима је знатно умањиван број Срба, а увећаван број Хрвата који живе у Срему, па су тако *Сријемске новине* тврдиле да „у Срему живи 213.398 Хрвата са ‘асимилираним Мађарима и Немцима’ и 218.883 Србина са ‘србизираним Румунима, Русинима, Бугарима, Власима, Грцима и Циганима’“. Врхунац такве политике осликава се у једном, ћирилицом штампаном, предизборном прогласу из 1940. године, када је „Сријемцима“ у Шиду, Илинцима и Бачинцима поручено: „Примјећујемо свим Хрватима православне и кат(оличке) вјере да ће само тим гласовањем доказати да су сви Сријемци за наш лијепо Загреб и Слободну Хрватску, а не за Београд“.⁵¹

⁴⁹ Душан Лазиф, „Утицај Споразума Цветковић–Мачек на локалне органе власти у Срему“, *Зборник Матице српске за историју*, XXXVI, бр. 2 (1987), 141–144.

⁵⁰ М. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor...“, 66–67; „Тринаест хиљада учесника на великом збору СДК у Шиду“, *Време*, 15. април 1940, 8; То је био период оснивања хрватских друштава, домова, институција, новина и општег јачања хрватске националне свијести на војвођанском простору, па и у Срему. Најзначајнију улогу у том процесу имали су Католичка црква и ХСС. Између осталих, у Сремској Митровици основано је Хрватско пјевачко друштво „Омладина“, у Руми Хрватско пјевачко друштво „Јединство“, у Шиду Хрватско пјевачко и тамбурашко друштво „Зајц“, у Земуну Хрватско пјевачко друштво „Томислав“, Хрватска ратарска читаоница у Руми. („Pregled povijesti Hrvata u Vojvodini“, објављено 30. април 2009, <https://www.zkvh.org.rs/aktualnosti-post/povijest/pregled-povijesti-hrvata-u-vojvodini>.)

⁵¹ М. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor...“, 66–67.

Све ово вријеме политичке агитације у централном и источном Срему, те остатку Војводине, у сремским срезовима већ припојеним Бановини Хрватској трајали су притисци на чиновнике општина, градова, срезова и саме Бановине. На удару су били они виђени као политички противници ХСС-а, а то су углавном били Срби. Таква пракса погоршавала је политичке прилике и међунационалне односе, и изазивала незадовољство у српским срединама. Карактеристичан случај био је срез Шид, претежно насељен српским становништвом, гдје су на чиновничка мјеста доведени Хрвати, што је изазивало незадовољство локалног становништва. И поред покушаја политичких преговора на ову тему, проблем није ријешен.⁵²

По том питању, међу првима су се огласили вуковарски Срби, који су већ почетком новембра 1939. у једној резолуцији тражили издвајање њиховог среза из Хрватске и припајање Дунавској бановини. Представници 15 православних црквених општина (Вуковар, Борово, Трпиња, Вера, Бобота, Бршадин, Острво, Опатовац, Сотин, Габош, Маркушица, Негославци, Пачетин, Миклушевци, Чаковци, Маринци и Палача) том приликом су образложили историјске, географске, комуникацијске, економске, политичке и статистичке разлоге таквог става. У овим изразима незадовољства због донесених одлука битну улогу имало је и православно свештенство.⁵³ Њима су се придружили и Срби из Шида, који су Мачеку и Ивану Шубашићу протествовали због припајања њиховог среза Бановини Хрватској. Са истим циљем текла је и акција оснивања пододбора Српског културног клуба (СКК) у Шиду, са представницима Илока, Митровице, Руме, Вуковара и Винковаца, да би се сличне манифестације убрзо организовале и у тим градовима. Некима од манифестација присуствовао је и патријарх Гаврило, поводом постављања нових црквених звона у неколико сремских градова. Из СКК-а тражили су досједност принципа при проналаску српско-хрватског споразума, јер је у случају хрватских насеља изван Савске и Дунавске бановине практикован етнички принцип, а за етнички већински српске Шид и Илок наводна историјска традиција. У вези са хрватским инсистирањем на праву на Шид и Илок, историчар Владимир Ђоровић је, као савременик догађаја и истакнут члан СКК-а, сматрао да су та два сремска среза хрватској јединици били потребни „као очигледна веза за даље аспирације“.⁵⁴ Истакнути чланови СКК-а обилазили су Срем у периоду после Споразума. Главне поруке њихових зборована били су позиви на уједињење српског политичког тијела. Огранци ове организације основани су, осим у Шиду, и у Вуковару и Сремској Митровици. На овим зборовима, значајан дио српске аргументације против уласка Срема у Бановину Хрватску имао је везе са историјатом православља на том простору, грађењем православних цркава, али и оснивањем српских школа, традицијом српског новинарства, те везама знаменитих Срба са тим просторима, као што су били Вук Караџић, Бранко Радичевић, Светозар Милетић, Захарија Стефановић и други. Сам долазак патријарха Гаврила у Вуковар био је прилика да се истакне јединствен став СПЦ, а преко ње и српског становништва, јер је у том периоду

⁵² Д. Лазић, „Утицај Споразума Цветковић–Мачек...“, 157–159.

⁵³ М. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor...“, 68; С. Бјелица, „Административно-територијална организација...“, 150; П. Пузић, *Азбучник српских свештеника...*, 146, 207.

⁵⁴ М. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor...“, 69.

СПЦ од дијела српске штампе проглашена за „главног водећег представника заветне мисли Српства, за установу која уобличије српску народну душу и која је носилац српских националних тежњи“.⁵⁵

Неуспјех државне тактике унитаризма и југословенства отворио је пут националним трвењима. Евидентно је да постигнути Споразум није био пут ка рјешењу хрватско-српског спора, како у Срему, тако и на другим просторима. Јачање хрватске политичке опозиције означило је и укључивање католичке цркве у тај процес, са коначним циљем стварања независне Хрватске. Још један јасни циљ ове хрватске политике било је одвајање Војводине од Београда. Водећи жестоку пропаганду против „хегемонизма Србијанаца“, најприје је требало одвојити Срем, виђен као неупитни дио Хрватске, од остатка Војводине, да би тај „остатак“, у неком даљем државном преуређењу, постао или аутономан или подијељен између Србије и Хрватске, рачунајући ту на подршку мањина, па чак и српских аутономаша, а формално се позивајући на наводно хрватско државно право.⁵⁶

Нападом Трећег рајха и његових савезника на Краљевину Југославију 6. априла 1941. године, напрасно су прекинути политички спорови о статусу Срема. Свега неколико дана касније, 10. априла 1941, јасан је био епилог дводеценијске (отворене) политичке борбе за тај простор – у Загребу је проглашена Независна Држава Хрватска, у чијем је саставу био и Срем. Овакав расплет, у виду, испоставиће се привремене, побједи хрватске националне политике, означио је почетак једне од најтежих страница у историји српско-хрватских односа – геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској, који је почео већ тог априла 1941, а у Срему је најтеже облике попримио током 1942. године.

⁵⁵ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, 305–306; „Вуковарска православна црква добија нова звона“, *Правда*, 17. септембар 1939, 15; „Свечано дочекан у Вуковару Њ. Св. патријарх је осветио нова звона православне цркве, а затим је посетио фрањевачки манастир и јеврејску синагогу“, *Полиџика*, 20. новембар 1939, 4.

⁵⁶ Василије Крестић, „Хрватско отимање Војводине“, у: *Историографске чланци и расправе. Књ. 2*, ур. Василије Крестић, Нови Сад: Архив Војводине – Православна реч, 2021, 395–396; Д. Пантић, *Српска православна црква...*, 108.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Објављени извори:

1. *Војводина : 1918–1938. Књ. 1.* Уредник Драго Његован. Нови Сад: Одбор за прославу 20-огодишњице ослобођења и уједињења – Музеј Војводине, 2017.
2. *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год.* Београд: Општа државна статистика, 1932.
3. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine : knjiga II : prisutno stanovništvo po veroispovesti.* Београд: Општа државна статистика, 1938.
4. Lakatoš, Josip. *Narodna statistika.* Osijek: R. Vačić, 1914.
5. *Присаједињење Срема, Банаџа, Бачке и Барање Србији : документи и прилози.* Уредник Драго М. Његован. Нови Сад: Музеј Војводине, 2001.

Научне монографије:

1. Vjelica, Slobodan. *Radikali u Vojvodini 1919–1929.* Београд: Zadužbina Andrejević, 2005.
2. Божић, Софија. *Срби у Хрватској : хетемонисти или пошлаци?* Београд: Просвета, 2019.
3. Божић, Софија. *Срби у Хрватској и југословенска држава : 1918–1929.* Београд: Службени гласник, 2015.
4. Васин, Горан и Ненад Нинковић. *Срем у Првом светском рату : страдање Срба.* Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2022.
5. Ђурић Мишина, Вељко. *Злочин је почео раније : прилози за историју страдања Срба у бановинама Приморској и Савској 1934–1939. и Бановини Хрватској 1939–1941. године.* Београд: В. Ђурић, 2004.
6. Крестић, Василије. *Великохрватске прејензије на Војводину, Босну и Херцеговину.* Нови Сад: Архив Војводине – Православна реч, 2021.
7. Крестић, Василије. *Срби у Угарској : 1790–1918.* Нови Сад: Архив Војводине – Православна реч, 2021.
8. Његован, Драго. *Присаједињење Војводине Србији 1918.* Нови Сад: Музеј Војводине – Школска књига НС, 2018.
9. Пантић, Драган Д. *Српска православна црква у Краљевини Југославији : 1929–1941. : с обзиром на правни положај, пољошничку улогу и међувјерске односе.* Источно Сарајево: Правни факултет Универзитета, 2006.
10. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije : 1918–1988. Књ. 1 : Kraljevina Jugoslavija : 1914–1941.* Београд: Nolit, 1988.
11. Петровић, Илија. *Присаједињење Срема Србији 1918. године.* Рума: Завичајни музеј – Скупштина општине; Нови Сад: Музеј Војводине, 1994.
12. Пузић, Предраг. *Азбучник српских свештеника у Срему: 1546–1946 : прилози биографијама.* Пећинци: Архиепископско намесништво Пећиначко : Народна библиотека, 2023.

Монографске студије:

1. Крестић, Василије. „Хрватско отимање Војводине“. У *Историографске чланице и расправе*. Књ. 2, ур. Василије Крестић, 391–398. Нови Сад: Архив Војводине – Православна реч, 2021.
2. Његован, Драго. „Присаједињење Срема Србији“. У *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918. : документи и прилози*, ур. Драго Његован, 226–229. Нови Сад: Музеј Војводине, 2001.

Радови из часописа и зборника радова:

1. Бјелајац, Миле. „Два виђења рјешавања питања националних мањина у Краљевини Југославији пред избијање Другог свјетског рата“. *Токови историје* XV, број 1 (1989): 80–95.
2. Бјелица, Слободан. „Административно-територијална организација војвођанског простора 1918–1941. године“. *Attendite : гласник Историјског архива у Кикинди* XVIII, број 1 (2022): 137–153.
3. Бјелица, Слободан. „Контроверзе око присаједињења Војводине Србији 1918. године“. *Сјоменица Историјског архива „Срем“* XX, број 1 (2021): 100–123.
4. Бјелица, Слободан. „Перцепција ослобођења и уједињења 1918. у војвођанској међуратној јавности“. У *Крај раша, Срби и стварање Југославије : зборник радова са међународној научној скупи одржаној 29–30. новембра 2018*, ур. Михајло Војводић, 655–666. Београд: САНУ, 2021.
5. Бјелица, Слободан. „Политички живот Војводине између два светска рата“. *Attendite : гласник Историјског архива у Кикинди* XIX број 1 (2023): 101–116.
6. Ђере, Золтан. „Скица промена етничког састава становништва на тлу данашње Војводине 1526–1910. године“, *Истраживања* XV, бр.1 (2004): 105–123.
7. Лазич, Душан. „Утицај Споразума Цветковић–Маџек на локалне органе власти у Срему“. *Зборник Маџице српске за историју* XXXVI, број 2 (1987): 141–159.
8. Палић, Миленко. „Преглед административно-територијалних промена у Војводини: 1918–1941.“, *Зборник Маџице српске за друштвене науке* XXXVIII, бр. 1 (1964): 125–162.
9. Radojević, Mira. „Srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine 1918–1941“. *Istorija 20. veka* XIV, broj 2 (1996): 39–73.
10. Radojević, Mira. „Sporazum Cvetković–Maček i pitanje razgraničenja u Sremu“. *Istorija 20. veka* X, broj 1 (1992): 61–72.
11. Ракић, Лазар. „Радикална странка у Војводини: (до почетка XX века)“, *Истраживања* III, бр. 1 (1974): 147–308.
12. Ракић, Лазар. „Радикална странка у Војводини: (до почетка XX века)“, *Истраживања* IV, бр. 1 (1975): 133–260.
13. Шимуновић Бешлин, Биљана. „Школа у Срему између два светска рата“. *Сјоменица Историјског архива „Срем“* III, број 1 (2004): 9–29.

Периодика:

1. *Време* – Београд, 1924, 1940.
2. *Застава* – Нови Сад, 1920, 1922, 1924, 1927.
3. *Политика* – Београд, 1924, 1929, 1939.
4. *Правда* – Београд, 1939.

Интернет сајтови:

1. „Pregled povijesti Hrvata u Vojvodini“, објављено 30. април 2009, <https://www.zkvh.org.rs/aktualnosti-post/povijest/pregled-povijesti-hrvata-u-vojvodini>.

Nemanja VUJIĆ, historian
Junior Research Assistant at
The Institute for Contemporary History, Belgrade
vujic.nemanja037@gmail.com

OVERTURE TO CRIME – SERBO-CROATIAN DISPUTES ABOUT THE STATUS OF SREM 1918-1941

Summary

The emergence of the first state of South Slavs in 1918, which included the southern regions of the former Austro-Hungarian monarchy, including Srem, marked a new stage in the relations between the two largest peoples in that region – the Serbs and Croats. The political situation within this completely new state framework, regarding the future status of that part of the country, was complicated by the manner in which the process of Srem's accession to that state was carried out. Throughout the existence of the Yugoslav Kingdom, both in its political centers of Belgrade and Zagreb, as well as on the ground in Srem itself, Serbian-Croatian political disputes persisted concerning the status and future of this territory. This text, based on published materials, scientific literature, and contemporary press, provides an overview of Serbian-Croatian political disputes in Srem and regarding Srem, from the December Act of 1918 to the April 6th bombing of 1941, with a focus on the political events that served as a prelude to the establishment of the Croatian state, which during World War II carried out genocide against the Serbian people, including in the region of Srem.

Keywords: Srem, annexation, Serbs, Croats, Croatian Peasant Party, Banovina of Croatia, Kingdom of Yugoslavia.

УДК 94(497.15)"1941"

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.16.2024.RAD.35-48>

оригиналан научни рад / original scientific article

примљен / received: 30. 05. 2024.

прихваћен / accepted: 07. 10. 2024.

Мср Лазар РАДАН, историчар
докторанд – Филозофски факултет у Новом Саду
lazo998@gmail.com

Мср Сара КОЈОВИЋ, историчар
докторанд – Руски универзитет дружбе народа Москва
sara.kojovic96@gmail.com

АКЦИЈЕ СРБА НЕВЕСИЊСКОГ КРАЈА ПРОТИВ УСТАША У ЉЕТО 1941. ГОДИНЕ – СПРИЈЕЧЕНИ ТАЛАС ГЕНОЦИДА У ГОРЊОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ

Сажетак: Одмах по оснивању Независне Државе Хрватске, кренула су застрашивања, привођења, малтретирања и хапшења српског народа на цијелој територији. Идентичан случај био је и у Херцеговини. Херцеговина је у љето 1941. претрпјела страховите злочине, који се огледају у такозваном „Видовданском“ и „Илинданском“ покољу. У тим фазама геноцида над српским народом махом Доње Херцеговине, једна групација устаника је успјела да се одупре усташким нападима и тако спаси свој крај и спријечи талас геноцида у Горњој Херцеговини и околини Невесиња. Устаници невестињског краја, водећи Јунски устанак – први надлокални отпор у Европи, успјели су спријечити усташке снаге да изврше покоље становништва у јуну и јулу у Горњој Херцеговини и на тај начин су заправо спријечили геноцид у овим крајевима. То је уједно и главна тема нашег рада, написаног на основу доступних историјских извора, домаће и стране литературе, периодике и научних чланака. Рад је написан са циљем освјетљавања једног херојског догађаја, а на основу примјене научне методологије.

Кључне речи: устанак, Трусуина, Независна Држава Хрватска, геноцид, рат, усташе, Херцеговина.

Термином „Јунски устанак“ у историографији означава се серија сукоба, устанака и отпора српског становништва Источне Херцеговине против марионетске Независне Државе Хрватске, током јуна и почетка јула 1941. Током априла и маја, усташке власти су по Херцеговини већ почеле ликвидације српског становништва, али прије масовних убистава, акције су се сводиле на застрашивања, привођења, саслушања уз малтретирања, разоружавања и др. Пирилица је била забрањена већ 25. априла 1941. и све је водило ка масовним хапшењима и убиствима, што ће и обиљежити љето 1941. у Херцеговини. Све то био је увод у геноцид који је почињен над српским народом током Другог свјетског рата. Геноцид је доживио неке од најстравичнијих фаза управо у Херцеговини, гдје су усташки кољачи безобзирно пунили јаме, користили хладно оружје и страховито мучили народ прије егзекуција. Неки од злочина били су незабијежени и такви су остали и до данас.

Стање у Херцеговини било је компликовано. Питање власти се покренуло одмах по оснивању Независне Државе Хрватске (НДХ). Италијанске власти су, заправо, у мају 1941, *Римским уговорима* препустиле хрватским властима успостављање власти у Херцеговини.¹ Источна Херцеговина² је као област, изузев Стоца, била под надлежношћу 4. оружничке пуковније, која је до 28. маја заузела подручје Требиња, Љубиња, Билеће, Гацка и Невесиња. Столац и Берковићи су потпали под надлежност дубровачког крила 2. оружничке пуковније.³ Самим тим, подручје Херцеговине било је организовано у двије велике жупе – Дубрава и Хум. Невесиње је припадало Великој жупи Хум, док су Гацко, Билећа, Требиње и Столац били у Великој жупи Дубрава.⁴

¹ Luciano Monzali, "La difficile alleanza con la Croazia ustascia". In: Caccamo, Francesco & Monzali, Luciano (Eds.), *L'occupazione italiana della Jugoslavia 1941–1943*, (Firenze: Le Lettere, 2009), 64–70.

² Како бисмо појаснили на који дио Херцеговине се тачно мисли, потребно је разјаснити појмове Источна Херцеговина, Стара Херцеговина, Горња Херцеговина и Доња Херцеговина. Сам појам Херцеговина, у данашњем смислу, представља двије географске цјелине које се налазе дијелом у Босни и Херцеговини, дијелом у Црној Гори, односно у Србији. Ове двије цјелине, некада су чиниле област која је позната под називом Стара Херцеговина. Територија која се налази у саставу Црне Горе, назива се данас „Црногорска Херцеговина“ и у њеном саставу је од 1878, односно од одлуке на Берлинском конгресу. По својој површини, чини мањи дио некадашњег појма Старе Херцеговине и заузима 49,7% њене територије, односно око 2/5 данашње територије Републике Црне Горе. Други дио налази се у Босни и Херцеговини, односно у Републици Српској и данас је познат под називом Источна Херцеговина. Она обухвата 50,3% територије историјског појма Старе Херцеговине, односно око 1/4 територије Републике Српске данас. Уколико пак погледамо читаву регију, Херцеговачка мезорегија претпоставља данас једину мезорегију чије су границе шире од историјског и географског тумачења самог имена. На њој се, у физиономском погледу могу препознати три субрегије: Сарајевско-романијска, Горњодринска и Херцеговина (у ужем смислу). Са георафског становишта, Херцеговину можемо подијелити и на Доњу и Горњу. С тим у вези, Доња Херцеговина представља ниже и јужније крајеве ове регије, попут долине ријеке Неретве и ријеке Требишњице, док је Горња Херцеговина простор висинских крајева околине Гацка, Невесиња, Калиновика и других сјевернијих предјела. (Милан Р. Милановић, *Стара Херцеговина – економско-социјални појмовник*, (Београд – Херцег Нови: Филип Вишњић, 2017), 16–17; Goran Mutabdzija, *Regionalna geografija Bosne i Hercegovine*, (Istočno Novo Sarajevo: JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva“ a. d., 2018), 256; Лазар Радан, *Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2023), 19.

³ Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna država Hrvatska 1941*, (Beograd: Delta-pres, 1973), 288–300.

⁴ Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, (Zagreb: Liber, 1978), 103–104.

Усташка, односно окупаторска власт, у Источној Херцеговини била је успостављена до краја маја, када су ту стигле снаге Домобранства⁵ и Оружничтва⁶. Наредни мјесец био је мјесец и првих званичних жртава у невесињском крају. У Невесињу је већ 1. јуна 1941. пала прва жртва, шеснаестогодишњи гимназијалац Милош Нишовић, кога је убио лично натпоручник Фрањо Судар, објаснивши да је разлог убиства то што је „сакрио свога оца четника бјегунца“.⁷ То је заправо био увод у геноцид над српским живљем у Херцеговини.⁸

С обзиром на то да су неки од војника Краљевине Југославије већ били код куће и са собом понијели и своје оружје, усташке власти су одмах кренуле у разоружавање становничтва. Мета усташких власти је, поред војног, било и цивилно – ловачко оружје. Наредног дана по падању прве српске жртве у невесињском крају, 2. јуна, усташе су упале у село Удрежње⁹ и убиле 27 мјештана, што је потресло сељане.¹⁰ Исти дан прочуло се за тај злочин. Сељани околних села нису себи могли дозволити да сједе скрштених руку, него су се спремили на отпор. С тим у вези, у једној од стандардних акција усташких снага у разоружавању становника, 3. јуна је група од око двадесетак усташа у селу Доњи Дрежањ¹¹ дочекана оружјем од стране мјештана, који су били узнемирени дешавањима у Удрежњу. Окупаторске усташке снаге су биле заустављене у првом налету, пред махом ловачким оружјем мјештана, али су се и убрзо појачале снагама домобрана, затим потиснули мјештане и попалили њихове домове.¹² У тој акцији страдале су само три особе, што је немјерљиво мање у односу на жртве претходног села Удрежња. Отпор, па макар и ловачким оружјем, уродио

⁵ Редовна војска.

⁶ Жандармерија. Више о различим формацијама оружаних снага НДХ видјети у Bojan Dimitrijević, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske*, (Београд: Институт за савремену историју, 2016).

⁷ Божидар Н. Чучковић, *Злочини у Херцеговини у Другом свјетском рату*, том 1, (Требиње: Музеј Херцеговине, 2003), 453–456; Savo Skoko, *Pokolj hercegovačkih Srba '41*, (Београд: Стручна књига, 1991), 39–40.

⁸ О геноциду уопштено, прилажемо нешто од релативно новије литературе: Милан Кољанин, (ур.) *Усташка зверства. Зборник докумената (1941–1942)*, (Нови Сад–Бањалука: Архив Војводине, 2020); Милан Гулић, *Страдање мостарских Срба у Независној држави Хрватској 1941–1945*, (Београд: Свет књиге, 2017); Динко Давидов, *Топални геноцид: Независна држава Хрватска (1941–1945)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2013); Радослав Ђ. Гађиновић, *Насиље над Србима у XX веку: узроци и последице*, том 2, (Београд: Evrobook, 2017); Сретен Јаковљевић, *Скривена историја о страдању Срба на простору НДХ 1941–1945*, (Београд–Требиње: Lokal pres, 2021); Василије Ђ. Крестић, *Досије о геноциду над Србима у НДХ*, (Нови Сад: Прометеј, 2009); Michele Frucht Levy, "The Last Bullet for the Last Serb": The Ustaša Genocide against Serbs: 1941–1945", *Nationalities Papers*, XXXVII, No. 6. (2009), 807–837; Pino Adriano and Giorgio Cingolani, *Nationalism and Terror. Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War*, (Budapest–New York: CEU Press, 2018). Попис иностране, првенствено италијанске и њемачке литературе о овој теми видјети у: Danilo Kovač, "Ustasha violence against Serbs and Jews in the Summer of 1941: Insights from Vichy Diplomatic Documents". *Istorija 20. veka*, god. 42 br. 2, (2024), 299–300.

⁹ Око 8 километара од Невесиња.

¹⁰ Божидар Н. Чучковић, *Злочини у Херцеговини у Другом свјетском рату*, н. д., 484–485; Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 391.

¹¹ Око 15 километара од Невесиња.

¹² Davor Marijan, „Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, *Časopis za savremenu povijest*, god. 35 br. 2, (2003), 550.

је плодом.¹³ Сукоб у Доњем Дрежњу је био први спонтани, односно самоорганизовани облик отпора у Источној Херцеговини, а у њему је Милорад Екмечић видио почетак планског уништавања Срба.¹⁴ Да је овај отпор био нужан и да је усташка власт спремна на велике злочине видјело се већ наредну ноћ када су мјештани села Корита похватани и побациани у Корићку јаму. То је био довољан разлог да се у Гацку 6, 7. и 8. јуна народ села Казанци и околних села дигне на устанак.¹⁵ У наредном периоду су усташке снаге спорадично убијале и вршиле ликвидације по невесињским селима. Нека од села су попаљена, а у неким су мјештани хватани, мучени и стријељани. Након што су се италијанске снаге повукле из Невесиња 17. јуна, усташе су убиле 117 затвореника у војном логору.¹⁶ То је био окидач за нови устанак у невесињском крају, који је спријечио да се геноцидни талас усташких кољача прошири и на територију Горње Херцеговине.

У невесињском крају, као и у самој Херцеговини, ствари су се промијениле 22. јуна 1941. Тог датума почела је Операција Барбароса, односно напад нацистичке Њемачке на Савез Совјетских Социјалистичких Република (СССР). Симпатизери и припадници комунистичког покрета, који су до тог датума били пасивизирани, од тада су се активно прикључили устаницима, с обзиром на то да је највећа комунистичка држава ушла у рат. У невесињском крају је прави устанак избио 24. јуна 1941, када су устаничке снаге нападе усташке станице/постаје у Лукавцу¹⁷, Риљима¹⁸, Оцаку¹⁹ и Кифином Селу²⁰, не знајући „ни за Јосипа Броза Тита... ни за Дражу“, како је то писао М. Граховац, већ је то била народна устаничка

¹³ У овом злочину затекли су само три жене: Тодору стару 60 година и Цвијету Ивковић којој су бајонетом искасали груди и дијете Анђелу коју су ставили на груди Цвијете. (Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, н. д., 83; Саво Скоко, Милан Граховац, *Злочини Независне државе Хрватске и немачког окупационог у Херцеговини 1941–1945*, књига 1, (Београд: Филип Вишњић, 2012), 156–157; М. Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941“, н. д., 393–394).

¹⁴ Здравко Антонић, „Карактер и значај Јунског устанка у Херцеговини 1941. године“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 687; Милорад Екмечић, „Корени револуције 1941.“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 238–239.

¹⁵ О томе види: Петар Б. Мандић, *Јунски устанак Срба у Херцеговини 1941*, (Београд: Лом, 2003); Ђорђе О. Пиљевић, „Устанак у Херцеговини 1941.“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 281–307; Д. Мاستиловић, „О попу Радојици Перишићу и Јунском устанку херцеговачких Срба 1941. године“, *Религија* 1–2, (2004): 7–22; Davor Marijan, „Lipanjki ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, н. д., 551–555.

¹⁶ Милан Гулић, „Невесиње у Другом свјетском рату“, у: *Невесиње – монографија*, ур. Светко Ковач, (Невесиње: Општина Невесиње – Удружење Невесињаца Београд, 2019), 107.

¹⁷ Око 20 километара од Невесиња.

¹⁸ Око 30 километара од Невесиња.

¹⁹ Око 8 километара од Невесиња.

²⁰ Око 9 километара од Невесиња.

војска.²¹ Истог дана група од око тридесетак усташа упала је на Трусину²² и заробила четири Србина, који су убијени на Берковићима. То је навело мјештане Трусине да распореде страже око села. Овим акцијама, власт Независне Државе Хрватске углавном је збачена у већем дијелу невесињске територије.²³

Таква ситуација била је окидач да устаници нападну и само Невесиње. Сами устаници су убрзо и напали на град, али без успјеха. Због тога је град одмах стављен под опсаду, а одлучено је и да се затворе путеви око Бишине и планине Трусине.²⁴ Власти НДХ заправо нису знале у овим данима шта је са Невесињем, јер нису имали никакву везу. Није било могуће успоставити везу са усташама у граду јер је терен око града био у потпуности непроходан. То је ријешено тако што су два авиона из ваздушне луке из Сарајева надлијетала Невесиње и осмотрила да су усташе још увијек у граду. Међутим, примијетили су и групу од око 50 устаника у народним ношњама на правцу Кифино Село – Невесиње и на њих је отворена ватра. Након тога су се авиони вратили у луку и поднијели извјештаје.²⁵

Устаницима је постало јасно да ће усташе у Невесињу добити појачања и с тим у вези поставили су своје снаге са циљевима блокаде у правцу Бишине, Трусине и Морина. Снаге у Бишини су се два дана успјешно бориле са усташама, које су надирале из правца Мостара, али су се морали у коначници повући. Усташке снаге (најприје од око 1.200 војника, касније 2.700) ушле су у Невесиње 27. јуна увече.²⁶ Устаници су се повукли на линију Студенци – Зови До – Дрежањ – Братач – Колешко.²⁷ Пошто су усташке власти увидјеле да се устаничка ствар неће лако ријешити, 27. јуна је издата „Изванредна законска одредба“ о заустављању репресија и кажњавању свакога ко је извршио било какво насиље над било којим становником НДХ. Био је то очајнички покушај да се становништво пасивизира.

Павелић је одмах у Херцеговину послао заповједника Копнене војске Владимира Лаксу, као посебног опуномоћеника, да заустави устанак. Лакса је одмах прогласио опсадно стање у великим жупама Дубрава и Хум, ставио све под своју команду, ослободио таоце, укључујући и оних 800 у Невесињу.²⁸ Лично је допутовао у Невесиње 1. јула, гдје је одржао састанак са руководиоцима власти у граду. Састанак је имао за циљ да се направи предах од офанзиве коју су започеле усташке снаге, како би се у потпуности деблокирало Невесиње,

²¹ Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 400.

²² Око 25 километара од Невесиња.

²³ Милан Гулић, „Невесиње у Другом свјетском рату“, н. д., 107–108; Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, н. д., 171–172.

²⁴ Милан Гулић, „Невесиње у Другом свјетском рату“, н. д., 108–109; Милан Гулић, *Страдања мостарских Срба у Независној држави Хрватској*, н. д., 136–137.

²⁵ Davor Marijan, „Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, н. д., 559.

²⁶ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска љушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, (Невесиње–Београд: СО Невесиње – Свет књиге, 2012), 223–224.

²⁷ Милан Гулић, „Невесиње у Другом свјетском рату“, н. д., 110.

²⁸ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска љушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 222–223.

а у циљу смиривања устаника и позива на преговоре. Он је хтио да путем преговора умири устанике и на све начине је радио на томе. Путем курира је размијенио неколико писама са Петром Самарџићем, једним од главних команданата невесињских устаника, са циљем преговора и смиривања. Након пропасти ове иницијативе, усташка офанзива је настављена.²⁹

Сам Лакса је, након покушаја преговора, устаницима дао рок до 2. јула увече да обуставе отпор, а како они нису хтјели пристати на то, усташка офанзива је настављена.³⁰ Усташке снаге биле су развучене и имале су проблеме у неколико праваца. Главни задатак је био да се овлада путним правцем Мостар–Невесиње–Гацко; Плужине–Морине, као и Берковићи–Невесиње, који је водио преко планине Трусине. Наредног дана, 3. јула, услиједила је завршна офанзива усташких снага, којима је овај пут помагала италијанска дивизија „Марке“³¹ – 55. пук и 49. легија „Црних кошуља“ са једним дивизионом артиљерије и четом лаких тенкова „Зара“, стационираних у Требињу.³²

Ова офанзива била је кључна. У њој су се видјеле све геноцидне намјере усташких снага које су ишле ка Невесињу. Тежиште напада тих снага било је на путном правцу Берковићи–Невесиње, односно на Трусини. На Трусини су од почетка устанка вођене значајне борбе против усташких снага. Устаницима села Доња и Горња Трусина, Студенци, Бежђеђе и Ракова Нога командовао је поручник Крсто Ђерић.³³ Устаничке снаге

²⁹ Саво Скоко, *Анџифашистичка невесињска џушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 230–235; *Босна и Херцеговина. Саслушања српских изабелица*, прир. Вељко Ђурић Мишина, књ. 6, изјава Вуковића Драгутина, (Бања Лука – Нови Сад: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске – Архив Војводине, 2023); Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 411–412.

³⁰ Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 413.

³¹ Током окупације у Мостару је била дивизија „Луторио“ која је и извршила окупацију, а касније је замијењена дивизијом „Марке“ која је била под командом генерала Рикарда Пентималија. Главни гарнизони били су постављени у Невесињу, Стоцу, Гацку и касније, Коњицу и Јабланици. (Eric Gobetti, *L'occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia 1941–1943*, (Roma: Carocci, 2007), 49–50).

³² Саво Скоко, *Анџифашистичка невесињска џушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 235, 239; Милан Гулић, „Невесиње у Другом свјетском рату“, н. д., 111.

³³ Крсто Ђерић рођен је 24. априла 1911. године у невесињском селу Горња Трусина. Рођен је као четврто дијете Луке и Милице Ђерић, рођене Вујовић. Његов отац је погинуо 1916. године, на Тиролу, пошто је био мобилисан у аустроугарску војску. Будући да му је мајка умрла исте године, Крсто је одрастао у најму. Након Првог свјетског рата започео је своје школовање. Након завршене подофицирске школе, добио је чин каплара, поднаредника, те наредника војске Краљевине Југославије. У фебруару 1939. положио је официрски испит, и произведен у чин потпоручника. Из Ђерићевог персоналног досијеа види се да је био узоран официр, који је добијао позитивне оцјене својих надређених. Извјештај из 1940. указује да је означен као војник који заслужује унапређење у виши официрски чин. Више детаља о Ђерићу и његовим биографским подацима видјети у: Лазар Радан, *Поручник Југословенске војске Крсто Ђерић (1911–1942) – херој Јунског устанка на Трусини 1941. године*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2024). Такође видјети Војни архив – фонд Досијеа персоналних података официра Војске Краљевине Југославије, досије Ђерић (Лука) Крсто). Упркос Ђерићевој улози у устанку на Трусини, историографија је фаворизовала народног хероја Дукицу Граховца да је командовао овим снагама. Види: Петар Б. Мандић, *Јунски устанак Срба у Херцеговини 1941*, (Београд: Лом, 2003); Mladen Vukomanović, „Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941“, *Prilozi*, br. 1, (1966), 199–228; Ђорђе О. Пиљевић, „Устанак у Херцеговини 1941.“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 281–306; Владо Иваниш, „Устаничко Невесиње“, у: *Херцеговина у НОБ април 1941 – јуни 1942*, том 3, ур. Свето Ковачевић, (Београд, 1986),

којима је командовао држале су положаје на линији Магуница – Студенци – Мокри До – Зечак.³⁴

Усташе су у тим тренуцима окупиле озбиљне снаге. Тим снагама које су се кретале из правца Стоца и Берковића командовао је један од најистакнутијих расова, поглавни побочник и командант тјелесне бојне поглавника Павлеића, сатник–мајор Маријан Мијо Бабић (1903–1941). Бабић је био истакнути припадник усташког покрета још од најранијих дана. Био је један од атентатора на Тонија Шлегла, директора *Југошћампе* и *Новости* у Загребу, из 1929, заједно са Звонком Поспишилом.³⁵ Након атентата побјегао је из Краљевине Југославије и провео је у емиграцији 11 година и између осталог учествовао у атентату на краља Александра у Марсељу.³⁶ По формирању НДХ био је организатор првих усташких концентрационих логора и полицијске службе. У невесињски крај дошао је ради тзв. „видовданске акције“ гушења устанка у Источној Херцеговини и организовања покоља херцеговачких Срба. Била је то само једна од фаза планираног геноцида. Дошао је 28. јуна 1941. у пратњи Рафаела Бобана и Антуна Погорелца, почасног припадника Павлићеве тјелесне бојне.³⁷ Одмах по доласку преузео је команду од Јуре Францетића над око 2.000 усташа, домобрана, „дивљих“ усташа и најприје позвао Трусињане да положи оружје. Када су то ови одбили, повео је усташе на Трусину.³⁸ Геноцидне намјере требало је да се остваре, с обзиром на то да су мета тих оружаних снага НДХ били сви сељани, без обзира на пол и године.

Усташка акција кренула је 3. јула 1941, када је предузет напад на положаје устаника на Трусини. Главни удар је био преко Кривог Дола (у народу Криводола) ка Кошеној градини. Овим усташким јединицама у помоћ је ишао 17. домобрански батаљон, ојачан митраљеским водом 13. домобранске пуковније из правца Невесиња, како би устаницима ударио са леђа. Дакле, на устанике су ишле двије војске, што је број ангажованих усташа повећало на

484–504; Владо Ивковић, *Невесиње 1941*, (Мостар: ИКРО Прва књижевна комуна, 1980); Владо Ивковић, *Невесиње 1942*, (Мостар: ИКРО Прва књижевна комуна, 1985) и др. Изјаве савременика, након пропасти комунистичког система ипак су говориле другачије. Према једној од њих: „није комуниста Дукица Граховац учествовао у борбама са устаницима против усташа ни када је Крсто Ђерић зауставио усташе, сатника Мија Бабића на Трусини, нити било гдје“. (Василије Куљић, *Злочини комуниста у Херцеговини 1941–1958*, изјава Данила Пашајлића, (Београд: АМД систем, 2010), 89).

³⁴ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 239; Обрад М. Буха, „Друга „Невесињска пушка“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 436.

³⁵ *Време*, год. IX, бр. 283, 17. новембар 1929.

³⁶ *Време*, год. XIV, бр. 4594, 23. октобар 1934.

³⁷ *Босна и Херцеговина. Саслушања српских избјелица*, прир. Вељко Ђурић Мишина, књ. 6, (Бања Лука – Нови Сад: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске – Архив Војводине, 2023), 26. Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, (Zagreb: Liber, 1978), 27, 47, 185, 230.

³⁸ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 240–242; Ivo Goldštajn, Slavko Goldštajn, *Holokaust u Zagrebu*, (Zagreb: Novi liber, 2001), 268; Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, (Zagreb: Globus, 1983), 287; Milan Bulajić, *Jasenovac: The Jewish-Serbian Holocaust (the role of the Vatican) in Nazi-Ustasha Croatia (1941–1945)*, (Beograd: Fund for Genocide Research – Stručna knjiga, 2002), 74; Mladen Vukomanović, „Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941“, *Prilozi*, br. 1, (1966), 218; Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 413.

преко 2.000 људи. Групација из правца Берковића предузела је напад у три колоне: лијевој је командовао поручник Рафаел Бобан, централним снагама усташки повјереник за Гацко Херман Тогонал и десном Мијо Бабић. Однос снага је био 10:1 у корист оружаних снага НДХ, али су устаници пружили снажан отпор. Бабић је био изреволтиран отпором устаника. Због тога је узео свој аутомобил и неопрезно улетио на „ничију земљу“. Одмах се нашао у домету устаничке ватре и устаници под командом поручника Крста Ћерића су отворили ватру на њега. Од плотунске ватре погинули су он и његов пратилац Антун Погорелац, док је шофер Стипе Шипрак успио да искочи и побјегне.³⁹ Бабићева погибија унијела је пометњу у хрватским редовима и устаници су их одбацили на почетне положаје Зечак–Кућаница–Стражевица. Усташе су најприје оставиле тијела поменуте двојице и тако је у руке устаника пала машинка, торбица, пиштољ, пет бомби и аутомобил Мија Бабића. Тек кад су се усташе мало консолидовале, Јуре Францетић је наредио јуриш како би се тијела Бабића и Погорелца извукла, што су они успјешно и урадили.⁴⁰

Погибија Бабића, ког су убили устаници под командом поручника Крста Ћерића, била је велики ударац за НДХ. Његово тијело је одмах пребачено преко Сарајева за Загреб. Сахрањен је уз све државне почести на Мирогоју у Загребу, уз присуство цијеле владе НДХ и политичког руководства на челу са Павелићем. Како је преносио *Хрватски народ* од 5. јула 1941, Павелић је изјавио да „поводом јуначке смрти у борби погинулог усташког сатника и поглавног побочника Мије Бабића одређујем осмодневну короту за све припаднике моје тјелесне бојне“.⁴¹ Док су усташке власти биле у осмодневној короти, устаници су, заправо, постали свјесни кога су убили на Трусини. Због тога се већ наредни дан у устаничким редовима орила пјесма:

„Мијо Бабић вођа од усташа,
На Трусини паде од бомбаша,
тужна вијест Павелићу стиже,
Те заставе на по копља диже.“⁴²

У исто вријеме док су власти и државни врх НДХ жалили за Бабићем, сељани Трусине и околних села успјели су да се спасе и повуку у збјегове. Сасвим сигурно, да устаници Трусине и околних села нису зауставили снаге под командом Бабића, сељани би прошли исто као они у Удрежњу мјесец дана раније или као они у долини Неретве у приближно истом периоду. Захваљујући акцијама устаника, можемо са пуним правом рећи да је једна маса сачувана и да је геноцидна намјера окупаторских снага била осујећена у овом крају.

³⁹ Саво Скоко, *Антифашистичка невестињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 243–244.

⁴⁰ Саво Скоко, *Антифашистичка невестињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 245.

⁴¹ *Hrvatski narod*, br. 82, god. III, 5. VII 1941.

⁴² Саво Скоко, *Антифашистичка невестињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 246; Милан Граховац, „Невестиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 414.

Устаници су у једанаестодневним борбама на планини Трусини изгубили четрнаест бораца, да би своје положаје напустили тек 5. јула увече. Просто је било немогуће даље држати ове положаје јер је на око 200 устаника ишла усташка ордија из два правца са неколико хиљада усташа. Те усташке снаге су се сусреле код Солаковића и Циновог Дола 6. јула 1941. и тако обезбиједили проходност путног правца Берковићи–Невесиње. Иако су се устаници повукли пред многоструко надмоћнијим непријатељем, они су постигли свој циљ. Снаге под командом Крста Ђерића храбро су држале положај док се српска нејач повуче и извуче из својих села на безбједно – у збјегове на планини Снијежници, Глогу, Острвици, и др.⁴³ Усташке снаге су за одмазду попалиле куће устаника на Трусини, у Солаковићима, Ластавици и Раковој Нози, али нису побиле становништво.⁴⁴

У наредним данима, оружане снаге НДХ су наставиле операције против устаника. Заузет је и путни правац Невесиње–Фојница–Гацко, тако да је уз деблокирани путни правац Берковићи–Невесиње, као и Мостар–Невесиње, Невесињски срез био у потпуности окупиран. Устанички немири се нису смиривали, што је и логичан слијед догађаја с обзиром на репресије усташких власти. Устаници су до почетка септембра успјели остварити још један значајан подвиг када су, 31. августа 1941, разоружали домобране на Трусини. Наиме, устаници под командом Крста Ђерића, Дукице Граховца, Обрена Ивковића и Ђоке Пашајлића су, након преговора са сатником Алариком Дешковићем, натпоручником Петенелом и наредником Ђурићем, разоружали чак 340 домобрана! Тада је заплијењено 340 пушака, 3 митраљеза, 5 пушкомитраљеза, преко 20 сандука муниције, знатне количине бомби и др. Био је то један од најзначајнијих подвига који је устаницима донио огромне бенефите у наоружању. Домобрани који су разоружани, пуштени су за Невесиње, гдје су стигли сутрадан, 1. септембра.⁴⁵ Ове хрватске снаге су под пуним наоружањем ишле ка Невесињу и нема разлога да не будемо мишљења да би биле употријебљене за ликвидације невесињског становништва. Због тога се још једна акција устаника овога краја може сматрати спријечавањем барем дејства и геноцидних намјера усташких снага у лето 1941. у Горњој Херцеговини. Тек почетком септембра 1941. италијанске окупационе снаге су извршиле реокупацију своје Друге зоне.⁴⁶ Разлог за реокупацију били су велики и гнусни усташки злочини над српским живљем, који су изражавани кроз хиљаде жртава, о чему свједоче италијански документи.⁴⁷ Ти злочини управо су били злочини геноцида. Јединице дивизије „Марке“ у Невесиње су дошле 18. септембра, а италијански команданти генерал Луцано и мајор Наполитано су у наредним данима наредили да се обуставе репресије, да се све цркве отворе за службу и

⁴³ Davor Marijan, „Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, н. д., 568–571; Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 415.

⁴⁴ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 247.

⁴⁵ Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 417.

⁴⁶ Данило Ковач, „Хрватско-италијанске несугласице лета 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2019), 138.

⁴⁷ Archivio centrale dello stato (Centralni državni arhiv), Ministero dell'interno, Direzione generale pubblica sicurezza. A5G, seconda guerra mondiale 1940–1946, b. 129, doc. *Говорностање Даламације од ес. главо полиција Рома*, 24. 9. 1941.

да се из службе склоне личности које су учествовале у покољима и офанзивама усташких снага.⁴⁸ Дивизија „Марке“ је за херцеговачки народ заправо била спасоносна, спријечивши наставак звијерстава усташа, а до краја 1941, тачније 1. новембра, наредила је да се обустави заплијена и продаја српских добара.⁴⁹ Италијанске војне власти су организовале и достојну ексхумацију и сахрану побијених српских цивила у више мјеста, што је забиљежено у извјештајима Требиње⁵⁰ и Невесиње.⁵¹

*

О устанку на Трусини, устаничким акцијама и поручнику Крсту Ћерићу није много написано. То је била посљедица системског заобилажења поручника Ћерића, јер у каснијем периоду није ступио у комунистичке редове. Ипак, без обзира на каснији исход, неопходно је писати о овом значајном догађају из љета 1941. Снаге НДХ, у својим крвавим пировима и злочинима по Источној Херцеговини, несумњиво су исту судбину намијениле и селима невестињског краја, у првом реду Горњој Трусини и околини. Устаничке снаге, које су спремно дочекале ове злочинце и тринаест дана држале своје положаје, одлучно одолијевајући бројчано, механизацијски и оружаном надмоћнијем непријатељу, извеле су изузетну акцију. Након тринаест дана биле су принуђене да се повуку.

Иако су се устаници под Ћерићевим вођством повукли пред многоструко надмоћнијим непријатељем, они су постигли свој циљ. Ћерићеве снаге храбро су држале положај док се српска нејач повуче из својих села на безбједно – у збјегове. Погибија Мија Бабића и Павелићева наредба о короти јасно указују на значај усташких губитака, али и значај устаничких акција. Упркос заслугама поручника Ћерића, историографија је фаворизовала Дукицу Граховца, за кога су неаргументовано тврдили да је командовао Ћерићевим снагама, па је стога овај рад и са те стране имао једну веома значајну поруку. Личности попут поручника Ћерића и акције устаника у Херцеговини које су сасвим сигурно спријечиле нови талас геноцида снага НДХ, битне су компоненте у проучавању геноцида над српским народом и српским живљем у НДХ, како бисмо имали потпуну и комплетну слику, у свјетлу нових извора, сазнања и разматрања.

⁴⁸ Милан Гулић, „Невестиње у Другом свјетском рату“, н. д., 113.

⁴⁹ Војни архив (ВА), Фонд Независна Држава Хрватска (НДХ), кутија 189, фасцикла 5, бр. архивске јединице 60/1.

⁵⁰ ВА, НДХ, кутија 377, фасцикла 2, бр. архивске јединице 36.

⁵¹ ВА, НДХ, кутија 189, фасцикла 5, бр. архивске јединице 40.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Необјављени извори:

1. Archivio centrale dello stato (Centralni državni arhiv), Ministero dell'interno, Direzione generale pubblica sicurezza. A5G, seconda guerra mondiale 1940–1946, b. 129, doc. Governo della Dalmazia all'ecc. capo della polizia Roma, 24. 9. 1941.
2. Архив САНУ у Сремским Карловцима, фонд: Велики управни и просветни савет, кутија Деца послата на прехрану, 1918.
3. Војни архив – фонд Независна Држава Хрватска, кутија 189, фасцикла 5.
фонд Независна Држава Хрватска, кутија 377, фасцикла 2.
фонд Досијеа персоналних података официра војске Краљевине Југославије, досије Ђерић (Лука) Крсто.

Објављени извори:

1. Кољанин, Милан (ур.). *Усташка зверства. Зборник докумената (1941–1942)*. Нови Сад–Бањалука: Архив Војводине, 2020.
2. Куљић, Василије. *Злочини комуниста у Херцеговини 1941–1958*. Београд: АМД систем, 2010.
3. Ђурић Мишина, Вељко, (прир.). *Босна и Херцеговина. Саслушања српских избејлица*. књ. 6. Бања Лука – Нови Сад: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске – Архив Војводине, 2023.

Периодика:

1. *Време*, Београд – 1929, 1934.
2. *Hrvatski narod*, Zagreb – 1941.

Монографије:

1. Adriano, Pino and Giorgio Cingolani. *Nationalism and Terror. Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War*. Budapest–New York: CEU Press, 2018.
2. Bulajić, Milan. *Jasenovac: The Jewish-Serbian Holocaust (the role of the Vatican) in Nazi-Ustasha Croatia (1941–1945)*. Beograd: Fund for Genocide Research – Stručna knjiga, 2002.
3. Гаћиновић, Радослав Ђ. *Насиље над Србима у XX веку: узроци и последице*. том 2. Београд: Evrobook, 2017.
4. Gobetti, Eric. *L'occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia 1941–1943*. Roma: Carocci, 2007.
5. Goldštajn, Ivo i Slavko Goldštajn. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi liber, 2001.
6. Гулић, Милан. *Страдања мослићарских Срба у Независној држави Хрватској 1941–1945*. Београд: Свет књиге, 2017.

7. Давидов, Динко. *Тоштални теноцид: Независна држава Хрватска (1941–1945)*. Београд: Завод за уџбенике, 2013.
8. Ивковић, Владо. *Невесиње 1941*. Мостар: ИКРО Прва књижевна комуна, 1980.
9. Ивковић, Владо. *Невесиње 1942*. Мостар: ИКРО Прва књижевна комуна, 1985.
10. Јаковљевић, Сретен. *Скривена историја о страдању Срба на простору НДХ 1941–1945*. Београд–Требиње: Lokal pres, 2021.
11. Jelić Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Liber, 1978.
12. Крестић, Василије Ђ. *Досије о тенези теноцида над Србима у НДХ*. Нови Сад: Прометеј, 2009.
13. Krizman, Bogdan. *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb: Globus, 1983.
14. Мандић, Петар Б. *Јунски устанак Срба у Херцеговини 1941*. Београд: Лом, 2003.
15. Милановић, Милан Р. *Стара Херцеговина – економско-социјални појмовник*. Београд – Херцег Нови: Филип Вишњић, 2017.
16. Mutabđija, Goran. *Regionalna geografija Bosne i Hercegovine*. Istočno Novo Sarajevo: JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva“ a. d., 2018.
17. Радан, Лазар. *Поручник Југословенске војске Крстио Ђерић (1911–1942) – херој Јунског устанка на Трусини 1941. године*. Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2024.
18. Радан, Лазар. *Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878*. Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2023.
19. Скоко, Саво. *Антифашистичка невесињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*. Невесиње–Београд: СО Невесиње – Свет књиге, 2012.
20. Скоко, Саво и Милан Граховац. *Злочини Независне државе Хрватске и немачког окупатора у Херцеговини 1941–1945*. књига 1. Београд: Филип Вишњић, 2012.
21. Skoko, Savo. *Pokolji hercegovačkih Srba '41*. Beograd: Stručna knjiga, 1991.
22. Colić, Mladen. *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*. Beograd: Delta-pres, 1973.
23. Чучковић, Божидар Н. *Злочини у Херцеговини у Другом свјетском рату*. том 1. Требиње: Музеј Херцеговине, 2003.
24. Dimitrijević, Vojan, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2016.

Научни чланци:

1. Антонић, Здравко. „Карактер и значај Јунског устанка у Херцеговини 1941. године“. У: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*. Ур. Радослав Братић, 677–691. Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002.
2. Буха, Обрад М. „Друга „Невесињска пушка““. У: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*. Ур. Радослав Братић, 425–454. Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002.
3. Vukomanović, Mladen. „Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941“. *Prilozi* br. 1. (1966), 199–228.
4. Vukčević, Slavko. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu: zbornik dokumenata*. Том 1, *Zločini Nezavisne države Hrvatske*, (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993).

5. Граховац, Милан. „Невесиње у Јунском устанку 1941“. У: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*. Ур. Радослав Братић, 387–424. Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002.
6. Екмечић, Милорад. „Корени револуције 1941.“. У: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*. Ур. Радослав Братић, 235–280. (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд), 2002,.
7. Kovač, Danilo. „Ustasha violence against Serbs and Jews in the Summer of 1941: Insights from Vichy Diplomatic Documents“. *Istorija 20 veka, god. 42 br. 2.* (2024), 299–312.
8. Ковач, Данило. „Хрватско-италијанске несугласице љета 1941. године“. *Војноисторијски гласник* бр. 2. (2019), 126–142.
9. Levy, Michele Frucht. “The Last Bullet for the Last Serb”: The Ustaša Genocide against Serbs: 1941–1945”. *Nationalities Papers XXXVII*. No. 6. (2009), 807–837.
10. Marijan, Davor. „Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“. *Časopis za suvremenu povijest* god. 35 br. 2. (2003), 545–576.
11. Мاستиловић, Драга. „О попу Радојици Перишићу и Јунском устанку херцеговачких Срба 1941. године“. *Религија* 1–2. (2004), 7–22.
12. Monzali, Luciano. “La difficile alleanza con la Croazia ustascia”. In: Caccamo, Francesco & Monzali, Luciano (Eds.), *L'occupazione italiana della Jugoslavia 1941–1943*. Firenze: Le Lettere, 2009, 61–131.
13. Пиљевић, Ђорђе О. „Устанак у Херцеговини 1941.“. У: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*. Ур. Радослав Братић, 281–306. Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002.

Монографске студије:

1. Гулић, Милан. „Невесиње у Другом свјетском рату“. У: *Невесиње – монографија*. Ур. Светко Ковач, 103–122, Невесиње: Општина Невесиње – Удружење Невесињаца Београд, 2019.
2. Иваниш, Владо. „Устаничко Невесиње“. У: *Херцеговина у НОБ април 1941 – јуни 1942*. том 3. Ур. Свето Ковачевић, 484–504. Београд, 1986.

Msr Lazar Radan, historian

Ph.D. student - Faculty of Philosophy in Novi Sad
lazo998@gmail.com

Msr Sara Kojović, historian

Ph.D. student – RUDN University in Moscow
sara.kojovic96@gmail.com

THE ACTIONS OF THE SERBS FROM NEVESINJE REGION AGAINST THE USTASHE IN THE SUMMER OF 1941 – PREVENTED WAVE OF GENOCIDE IN UPPER HERZEGOVINA

Summary: Immediately upon the establishment of the Independent State of Croatia, threats, harassment and arrests of the Serbian people began across the entire territory. An identical case occurred in Herzegovina. In the summer of 1941, Herzegovina suffered terrible crimes, manifested in the so-called "Vidovdan" and "Ilindan" massacres. During these phases of the genocide against the Serbian people, mainly in Lower Herzegovina, one group of insurgents managed to resist the Ustashe attacks and thus saved their region and prevented a wave of genocide in Upper Herzegovina and the vicinity of Nevesinje. The insurgents of Nevesinje, leading the June uprising - the first sub-local resistance in Europe, succeeded in preventing the Ustashe forces from massacring the population in June and July in Upper Herzegovina, thereby actually preventing genocide in these regions. This is also the main topic of our article, written based on available historical sources, domestic and foreign literature, newspapers and scientific articles. The article was written with the aim of shedding light on a heroic event, based on the application of scientific methodology.

Key words: uprising, Trusina, Independent State of Croatia, genocide, war, Ustasha, Herzegovina.

УДК 94(497.15)"1942/1945"(093.2)
271.2-87-725(497.15)"1942/1945"
341.485(=163.41)(497.13+497.15)"1941/1945"(093.2)

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.16.2024.JAN.49-76>

оригиналан научни рад / original scientific article

примљен / received: 20. 05. 2024.

прихваћен / accepted: 07. 10. 2024.

Жељко ЈАНДРИЋ,
Професор Богословије Светог Петра Дабробосанског Фоча,
zeljkojandric@gmail.com.

ПРИЛОЗИ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ДЈЕЛОВАЊА ТЗВ. „ХРВАТСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ“ НА ПОДРУЧЈУ КАНОНСКЕ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ МИТРОПОЛИЈЕ ДАБРОБОСАНСКЕ У ВРЕМЕНУ НДХ ОКУПАЦИЈЕ (КРОЗ ИЗВОРЕ И ДОКУМЕНТАРНУ ГРАЂУ)

Сажетак: Оснивање самозване „Хрватске православне цркве“ представљало је неканонски насилан процес „десрбизације“ којим се настојало довести до похрваћења и покатоличења Срба у НДХ. На основу сачуване грађе из фондова Архива Митрополије дабробосанске прати се покушај стварања тзв. „Хрватске православне цркве“ у времену НДХ окупације. Поменута документарна грађа открива процес и начин реализације политичког пројекта власти Независне Државе Хрватске и стварања тзв. „Хрватске православне цркве“ на примјеру СПЦО сарајевске и зеничке. Путем докумената из наведеног архивског фонда сагледан је процес насилног преузимања имовине Митрополије, те покушај постављања клира.

Кључне речи: Српска православна црква (СПЦ), тзв. „Хрватска православна црква (ХПЦ)“, Независна Држава Хрватска (НДХ), Други свјетски рат, Срби, православље, СПЦО сарајевска, СПЦО зеничка.

Српски народ и Српска православна црква су, након окупације и формирања квислиншке творевине НДХ, претрпјели велика страдања у периоду 1941–1945. године. Званична политика НДХ подржала је планско и систематско уништење Срба које је резултирало великим бројем жртава и звјерским методама уморстава. Срби су, као непожељан и непријатељски елемент – сачињавајући скоро трећину становништва на територији НДХ, морали бити физички уништени, протјерани или преведени у римокатоличку вјеру. Прекрштавање православних Срба подстицали су истовремено усташки политичари и представници Римокатоличке цркве у циљу денационализације Срба и асимилације у Хрвате, као и из прозелитистичких циљева. По расположивим подацима, на цијелом подручју НДХ до краја рата је у римокатоличку вјеру преведено између 240.000 и 350.000 православних Срба. Унијаћење Срба који су били непожељан непријатељски елемент било је саставни дио антисрпске политике усташког режима и Римокатоличке цркве, а требало је да буде, поред физичког истребљења и депортација, једна од мјера за рјешење тзв. „српског питања“¹. Клер Врхбосанске надбискупије у Сарајеву са надбискупом Шарићем, жупници Брале, Вајс и бројни други, доказано су били организатори и протагонисти насилног процеса прекрштавања православних Срба у Сарајеву и околини.²

У Сарајеву је погром над Србима и Јеврејима отпочео по уласку њемачких копнених јединица 15. априла 1941, дочеканих са одушевљењем од стране локалног муслиманског и хрватског становништва. Многе грађевине у Сарајеву претворене су у затворе за Србе и Јевреје, од којих су највећи били војни логор у великој касарни у улици Војводе Путника, зграда судског затвора у Правосудној палати, „Беледија“ код Вијећнице те затвор у згради Православне богословије. У Сарајевској богословији смјестила се првобитно 16. априла њемачка јединица, а од 23. јуна зграда Богословије је служила као логор интернираних Срба.³ Успоставом усташких органа власти, Сарајево постаје центар жупе Врхбосне чија су сва четири велика жупана током њеног постојања били муслимани који су проглашени дијелом супериорног хрватског народа, идеализовани као „најчистији дио Хрвата“. Најистакнутији међу њима је био Џафер Куленовић, који је, након смрти Мехмеда Спахе (1939) био предсједник ЈМО и потпредсједник Владе НДХ током цијелог трајања усташке владавине, изузев првих неколико мјесеци (када је на том мјесту био његов брат).⁴ Од српског живља усташкој

¹ Од стварања НДХ до октобра 1941, било је прекрштено 70.000 Срба, док подаци за 1942. говоре да је „прекрштено“ 100.000, а до маја мјесеца 1943. још 140.000, што укупно износи више од 300.000 унијаћених. Није познато колико их је прекрштено до краја 1944. Подаци о укупном броју унијаћених се крећу: од 240.000 (податак из извештаја надбискупа Степинца Светој столици) па до 350.000 поунијаћених (податак који износи Вељко Ђурић у дјелу *Прекрштавање Срба у Независној Држави Хрватској*). (Slobodan Milošević, „О прекрштавању православног становништва у NDH и време Другог свetskog rata“. *Istorija 20. veka: Časopis Instituta za savremenu istoriju*, бр.3. (1985), 72–73).

² Жељко Јандрић, „Прилог истраживању прозелитизма клера римокатоличке цркве у НДХ: неколико случајева насилног прекрштавања православних Срба“, *Тойола ЈУ сјомен-подручје Доња Градина*, бр. 6, (2020) 89–90.

³ Радмила Радић, *Држава и верске заједнице: 1945–1970 I*, Београд 2002, 62.

⁴ Поред њих, у усташкој персоналној структури у Сарајеву која је сносила највећу одговорност за почињене масовне злочине над Србима и Јеврејима, били су: Петар Петковић, повјереник владе НДХ за цијелу Босну и Херцеговину, Петар Блашковић, повјереник за војна питања, односно заповједник босанског дивизијског подручја, и Јуре Францетић, повјереник за усташку војску и устројство усташке власти у цијелој Босни и Херцеговини. Поред њих,

власти приклонио се Сава Бесаровић који је био истакнути члан Хрватског државног сабора (Сабора НДХ) те министар у Влади НДХ.⁵

Поред физичког терора и покушаја затирања, донесене су и законске одредбе чији је крајњи циљ било постепено укидање националне свијести Срба. Наредбом Министарства унутрашњих послова НДХ, донесен је Декрет о забрани ћирилице 25. априла 1941, а 18. јула 1941. издата је наредба по којој је српска православна прозвана „грко-источном вјером“.⁶

Примјена одредбе о забрани ћирилице у Сарајеву је отпочела одмах по доношењу. Након забране употребе ћирилице, митрополит Петар Зимоњић одбио је да се повинује одредбама, те је 12. маја 1941. лишен слободе, чиме је Митрополија остала без архијереја. Управни одбор Црквене општине сарајевске одржао је сједницу 1. маја 1941, на челу са председником Стевом Прњатовићем и потпредседником инж. Велимиром Бесаровићем, те у тачки 6. од Епархијског управног одбора затражила упутство за употребу ћирилице.⁷ На следећој сједници ЦО сарајевске, одржаној 19. јуна 1941, констатовано је да је у овом периоду извршен претрес канцеларија црквене општине од стране усташких власти. Сам записник са ове сједнице вођен је на латиничном писму.⁸ На сједници ЦО сарајевске, одржаној 9. јула

ту су још били и повјереници за Велику жупу Врхбосну свећеник Божидар Брало и проф. Хакија Хаџић, начелник и доначелник града др Атиф Хаџикадић и Петар Јуришић, командант града Звонко Ковачевић. Велику одговорност за терор над Србима и Јеврејима имале су и водеће личности муслиманске организације унутар Хрватске сељачке странке – поред браће Куленовића, Адемага Мешић, Хакија Хаџић, Мунир Шахиновић Екремов, великодостојници исламске заједнице на челу са реис-ул-улемом Фехимом Спахом, Мухамедом Ханићем, председником „Ел Хидаје“ (удружење муслиманских свештеника), Мухамедом Алићеримовићем, председником Улеме Мецлиса и др. (Rafael Brčić, „Okupacioni sistem i ustaška Nezavisna Država Hrvatska u Sarajevu 1941–1943.“, u: Sarajevo u revoluciji II, urednik Nisim Albahari, (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977) 257–258).

⁵ Након рата, Сава Бесаровић, син Ристе и Маре, рођене Пешут, рођен 26. фебруара 1889. у Сарајеву, по занимању адвокат, нежењен, пресудом број кв. 2/45 осуђен је на казну смрти стријељањем. На темељу оптужнице Јавног тужилаштва БиХ од 7. септембра 1945, оптужен је по три тачке. Према првој тачки, оптужен је што је „представљајући се као самозвани представник Срба Босне и Херцеговине“ сарађивао са НДХ, ушао у Хрватски сабор и постао биљажник Сабора. Друга тачка оптужнице је теретила због тога што је од октобра 1943. био члан Владе НДХ, а по трећој тачки оптужнице Бесаровић је крив што је као члан Владе НДХ наређивао принудну мобилизацију у домобране. На расправи 10. септембра јавни тужилац СР БиХ је доказивао да је, посредством Јуре Францетића, у августу 1941, Бесаровић добио позив од „свог старог друга и пријатеља“ Анте Павелића, који га је позвао у Загреб. Након што је Привремена народна скупштина ДФЈ 16. октобра 1945. одбацила његову молбу за помиловање, одред Народне одбране је, 6. новембра 1945, у војном затвору, у 5 сати, извршио казну, након чега је „леш погинулог [...] предат команданту одреда ради покопа“ (Husnija Kamberović. „Smrtne presude Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine iz 1945. godine.“ *Prilozi*, 40, Sarajevo (2011), 166–167).

⁶ Јован Мирковић, „Хронологија злочина (април–август 1941. године) – прилог доказима о геноцидном карактеру Независне Државе Хрватске“, у: *Прилози истраживању злочина геноцида и рашних злочина*, уредник Јован Мирковић (Београд: Музеј жртава геноцида, 2009), 18.

⁷ Присутни чланови Управног одбора ЦО сарајевске на овој састанку били су: прота Лука Чупић, прота Мирко Максимовић, Симо Станивуковић, Владо Благојевић, Јаков Милинковић, Милош Билбија, Радоје Поповић, Мане Шушњар, Милош Бајчетић. На овој сједници председник Стево Прњатовић извјестио је одбор о штети од бомбардовања на згради Црквене општине и Митрополије у Сарајеву. У времену перманентног терора, Управни одбор ЦО сарајевске засједоа је све до 1943, што се објашњава чињеницом да је рођак Саве Бесаровића био потпредседник Управног одбора. (Архив Митрополије добробосанске (АМДБ), Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, Записник сједнице Управног одбора ЦО сарајевске, 290–291).

⁸ Присутни чланови Управног одбора ЦО сарајевске били су: Велимир Бесаровић, Јаков Милинковић,

1941, чији је записник вођен такође на латиничном писму, под тачком 5 разматрана је одлука (Епархијског) Управног одбора, која је стигла у ЦО преко Православног архијерејског намјесништва сарајевског, о забрани употребе ћирилице. Ова одлука је узета на знање, с тим што је овај орган Управном одбору саопштио да се то противи прописима Устава СПЦ.⁹

Усташке власти су забраниле Српску православну цркву, вршен је терор над клиром, а већина свештенства у Сарајеву је одведена у усташке логоре или протјерана у Србију.¹⁰ По налогу НДХ Одбора за иселјавање, 15. јула 1941. у Сарајеву је ухапшено 10 свештених лица са њиховим породицама, који су потом послати у логор у Сиску.¹¹ У недостатку надлежног ухапшеног архијереја, архијерејски замјеник свештеник Љубомир Влачић управљао је Митрополијом до хапшења 10. јула 1941.¹² По доступној архивској грађи, након хапшења Влачића, дужност архијерејског замјеника у мјесецу јулу и августу обављао је пензионисани свештеник Томо Поповић¹³, што је видљиво из докумената бр. 509/41 од 21. јула 1941. и 518/41 од 4. августа 1941, сачињених на латиничном писму, са латиничним печатом „Митрополит православне епархије Дабробосанске“ и латиничним потписом Томе Поповића.

Неконтролисани терор над Србима у НДХ довео је до спонтаног устанка српског народа у љето 1941, који се диверсификовао у два антифашистичка покрета. Овај устанак борбеним дејствима отежавао је њемачке ратне планове, чији је стратегијски циљ био да се ово подручје окупира, те да се трупе пребаце на Источни фронт. До ублажавања политике уништења српског народа у НДХ дошло је током 1942. иако је крајњи циљ остао непромијењен. Тзв. „Хрватска православна црква“ створена је због умиривања Срба који су већ покренули устанак против НДХ, али и због спознаје усташких власти да превођење право-

Симо Станивуковић и Љубо Куршумлић. (АМДБ, Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, Записник сједница Управног одбора ЦО сарајевске, 290–291).

⁹ Присутни чланови Управног одбора ЦО сарајевске били су: потпредсједник инж. Велимир Бесаровић, чланови: прота Лука Чупић, прота Мирко Максимовић, Симо Станивуковић, Милош Билбија, Владо Благојевић и Љубо Куршумлић. (АМДБ, Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, Записник сједница Управног одбора ЦО сарајевске, 291).

¹⁰ Српска црква на простору НХД остала је без клира који је или мучки уморен или протјеран у Србију. Мученичку смрт доживјела су три епископа, а број убијених клирика српске цркве достигао је цифру од укупно 196. (Вељко Ђурић, *Усташе и православље, Хрватска православна црква*, Београд 1989, 107–117).

¹¹ Јован Мирковић, „Хронологија злочина (април–август 1941. године) – прилог доказима о геноцидном карактеру Независне Државе Хрватске“, у: *Прилози истраживању злочина геноцида и рашних злочина*, уредник Јован Мирковић (Београд: Музеј жртава геноцида, 2009), 35.

¹² Рођен 16. јула 1868. у Метковићу. Завршио Богословију у Задру 1892. Године 1932. прешао је у Сарајево и постављен је за члана Црквеног суда, а од 1933. именован је за архијерејског замјеника. Усташе су га по хапшењу затвориле у логору у Цапрагу. Послије тортуре је пуштен, те је прешао у Србију. Од посљедица мучења и злостављања умро је 23. августа 1942. у Београду. (АМДБ, *Кашалот свештенства епархије дабробосанске*, 202.) Из сачуваног акта Црквеног суда православне епархије дабробосанске бр. 1.466, издатог само дан пред хапшење (9. јула), сачињеног на латиничном писму, са истоименим латиничним печатом и латиничним потписом Љубомира Влачића, архијерејског замјеника, не може се наслутити разлог хапшења.

¹³ Свештеник Томо Поповић рођен је 4. октобра 1872. Докторирао је на Богословском факултету у Черновицама, а од 1900. био је суплент на Богословији у Рељеву. Протопрезвитер др Томо Поповић дужност ректора Богословије у Рељеву обављао је од 1919. до пензионисања 1932. године. Преминуо је 16. јула 1946. у Сарајеву, гдје је и сахрањен. (АМДБ, *Кашалот свештенства епархије дабробосанске*, 8.)

славних Срба у римокатолицизам није довољно за њихово коначно губљење националне свијести.¹⁴ Одлука о стварању ХПЦ¹⁵ у својој сржи као крајњи циљ имала је унијаћење православних по угледу на Грkokатоличку цркву и одлуке Брестлитовске уније, па је тако једна од првих одлука било увођење грегоријанског календара.¹⁶ Политички пројекат „Хрватска православна црква“, над којом је апсолутну контролу имало Министарство богоштовља НДХ, неканонски је сачињена од осам епархија аутокефалне СПЦ.¹⁷ Указ Анте Павелића о оснивању званично је објелодањен у *Народним новинама* 7. априла 1942, а на њено чело постављен је руски емигрант Гермоген.¹⁸ Ова политичка творевина састојала се од Загребачке митрополије те епископија сарајевске, петровачке и бродске. Митрополију загребачку са сједиштем у Загребу сачињавале су следеће велике жупе: Ливац и Запоље, Билогора, Загорје, Пригорје, Покупје, Гора и Модруш. Бродској епархији са сједиштем у Броду припадале су следеће велике жупе: Вука, Барања и Посавје. Епархија петровачка са сједиштем у Босанском Петровцу обухватала је велике жупе: Винодол и Пођгорје, Брибир и Сидрага, Цетина, Гацка и Лика, Крбава и Псат, Сана и Лука, Плива и Рама. Епархији сарајевској са

¹⁴ У меморандуму који је упутио папи Пију XII, 18. маја 1943, загребачки надбискуп Степинац је изразио бојазан да би нестанком НДХ били уништени резултати „прекрштавања“ Срба. Степинац у овом меморандуму упозорава папу Пија XII: „... не би било уништено само оних 240.000 прелазника са српског православља, него и читаво католичко пучанство толиких територија са својим црквама и својим самостанима.“ (Nikola Žutić, *Ideologija i vjerska politika nadbiskupa Stepinca u Jugoslaviji 1934–1946*, Beograd 2017, 271).

¹⁵ Свети синод СПЦ је, на сједници одржаној 30. априла 1942, прогласио поступак оснивања ове цркве неканонским. И партизански Централни комитет је преко Конгреса православних свештеника НОБ-а одржаног у Српској Јасеници код Босанске Крупе, 15. новембра 1942, осудио стварање ХПЦ и тада је о ХПЦ наведено: „... Одбацујемо белогардејског избјеглицу, самозваног митрополита Гермогена, Павелићевог ‘поглавара православне хрватске цркве’ који је саблазан и понижење за православље...” (Ђоко Слијепчевић *Историја Српске православне цркве II књига: Од јочешка XIX века до краја Другој светској рати*, Минхен 1966, 658; Josip Broz Tito, *Sabrana djela, tom XIII (14. novembar 1942 – 20 januar 1943)*, Beograd 1982, 307).

¹⁶ О увођењу грегоријанског календара у Зеници свједочи документ од 13. јуна 1944, у којем Гемоген тражи од локалног жупника ХПЦ да спроводи одлуку о изједначавању „римокатоличког и православног“ календара. У документу је наведено: „Primili smo od mjerodavnih Državnih Vlasti izvještaj, koji glasi: 'Zakonskom odredbom izjednačen je pravoslavlje i katolički kalendar, te dozvoljeno otvaranje hrvatsko-pravoslavnih crkava. Povodom toga otvorena je i hrvatsko-pravoslavna crkva u Zenici i došao je jedan svećenik. On je prvi mjesec držao se po novom izjednačenom kalendaru, ali kasnije nije, nego je podpuno okrenuo na stari kalendar. Četnici oko Zenice upravo naglašuju, da su oni jači od države Hrvatske i da država Hrvatska ne može njima ništa silom naturiti.' Pozivate se, da u najkraćem vremenu pošaljete svoju izjavu o tome predmetu.“ (АМДБ, *Храм Рођења Пресвете Богородице у Зеници*, Митрополија Загребачка Хрватске Православне Цркве, Загреб, Број: 414.М. –1944, Надžупништву Хрватске Православне Цркве у Зеници, Предмет: Zenica вршење црквених обреда по Старом Календару од 13. јуна 1944. г.).

¹⁷ Законска одредба о оснивању аутокефалне Хрватске православне цркве издата је 3. априла 1942. Одређено је да се ХПЦ финансира из буџета НДХ. Избор патријарха и епископе бирао је сам Анте Павелић, а ови су њему лично полагали заклетву. (Radmila Radić, *Verom protiv vere – država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Beograd, 1995, 77).

¹⁸ Гермоген Максимов рођен је 1861. у Донској области под именом Григориј Иванович Максимов. До почетка револуције био је митрополит новомосковски. Био је члан синода Руске православне заграничне цркве до 1942. Након што је Свети архијерејски синод СПЦ 30. априла 1942. прогласио оснивање ХПЦ неканонским, Синод руске заграничне цркве искључио је Гермогена из свог састава и ставио га под забрану свештенодејства. (Radmila Radić, *Verom protiv vere – država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Beograd 1995, 78; *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997, 129).

сједиштем у Сарајеву припадале су велике жупе: Врхбосна, Усора и Соли, Лашва и Глаж, Дубрава и Хум.¹⁹

Одмах по формирању тзв. „ХПЦ“, потпредсједник Одбора ЦО сарајевске српске црквене општине Велимир Бесаровић добио је позив од усташких власти да се отпочне са одржавањем богослужења у сарајевским српским православним црквама у склопу ХПЦ. Потпредсједник Велимир Бесаровић извјестио је Одбор ЦО, на сједници одржаној 9. априла 1942, да је након телефонског позива раније истог дана посетио поджупана Спужевића. Овај га је извјестио да је позван ради организовања „богослужбе“ у цркви за наредни дан (10. април 1942). Поджупан му је изнио да је министар правде и богоштовља донио рјешење којим је допустио богослужење на дан 10. априла и задужио га да сазове сједницу општинског одбора на којој треба одредити све потребно да се богослужење одржи у 10 часова пријеподне. У изјави из записника Бесаровић даље наводи: „Ја сам господину поджупану изјавио да сматрам да је немогуће одржати богослужење, јер су сви наши свештеници одведени па се већ од августа (1941.г.) у нашој цркви не служи служба. На примједбу господина поджупана, да би богослужење или бар благодарење могао одржати госп. јерођакон Настић (Варнава), ја сам навео, да колико је мени познато јерођакон Настић не може самостално вршити богослужење. Господин поджупан је тражио да га послје подне писмено обавјестимо о закључку сједнице управног одбора.“ На наведеном састанку Бесаровићу је предат допис Независне Државе Хрватске, Велика жупа Врхбосна В.Р. број 266/42 од 9. априла 1942, упућен „Хрватско православној црквеној општини на руке предсједника госп. инг. Велимира Бесаровића Сарајево“, следећег садржаја: „Министар правосуђа и богоштовља својим рјешењем број В.Т. 28 од данас донио је рјешење, којим се дозвољава богослужење у Хрватској православној цркви у Сарајеву на дан 10. травња 1942. год. Предње Вам достављам ради знања и даљег поступка. За дом спремни! Замјеник Великог Жупана, Поджупан Спужевић с.р.“ Након извршених притисака на црквени одбор, исти је позвао јерођакона Варнаву Настића²⁰, на сједницу, те је исти замољен да се лично изјасни о служењу евентуалне литургије. У записнику са сједнице је наведено: „Потпредсједник наводи, да је замолио јерођакона госп. Варнаву Настића, да присуствује данашњој сједници захваљује му се на одзиву и моли га да изложи члановима одбора, да ли он може одржати богослужење или благодарење, нашто јерођакон господин Варнава изјављује да по канонима наше цркве он као јерођакон не може вршити никакав црквени обред.“ По овој изјави јерођакона Варнаве присутни чланови Управног одбора једногласно закључују да се на допис Велике жупе Врхбосне упути одговор актом бр. 36/42, под датумом 9. априла 1942, у којем је поручено: „На Ваш цијењени допис В.Т. број 266/42 од данас, обавјештавамо Вас да и поред најбоље воље не постоји могућност одржавања богослужења у овдашњој православној цркви на дан 10. травња о.г., јер овдје нема

¹⁹ Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd. Nezavisne Države Hrvatske (proglašene od 2. lipnja do 22. lipnja 1942, Knjiga XVIII (svezak 171–180), urednik A. Mataić, vjećnik Stola sedmorice, Zagreb 1942, 67.

²⁰ Свештеномученик епископ Варнава Настић одбио је позив поглавника НДХ Анте Павелића, да дође у Загреб и прими се епископства ХПЦ, али и позив од стране партизана из 1944. да им се придружи. Постоје мишљења да је оптужница и пресуда против епископа Варнаве био покушај да се у кругу СПЦ нађе „жртва равнотеже Алојзију Степинцу“. (Протојереј Саво Б. Јовић, *Свештеномученик Епископ Варнава Настић (1914–1964)*, Београд 2004, 43, 72).

ни једног нашег свештеника, који би по црквеним канонима имао право одржати богослужење. Јерођакон Варнава Настић, који се једини од свештених лица налази у Сарајеву, по црквеним канонима не може вршити никакав црквени обред...“²¹

По угледу на Устав СПЦ створен је „Устав ХПЦ“ одобрен од стране Павелића, те објављен у *Народним новинама* 5. јуна 1942. Из записника сједнице Управног одбора ЦО сарајевске, одржане 9. јула 1942, видљиво је да је у Сарајевску црквену општину запримљен нови „Устав“ према којем дужност и начин постављања црквено-општинског Управног одбора прописује епископ за своју епархију. Констатовано је да, с обзиром на то да ова епархија нема свога епископа, овај одбор и даље води послове црквене општине као до сада, док се према Уставу не изабере или не именује нови управни одбор.²²

На сједници ЦО сарајевске одржане 29. априла 1943, примљена је Одлука Министарства правосуђа и богоштовља, Одјел за богоштовље број 3768-Б-1943 од 28. маја 1943, којом је за повјереника над имовином „бивше грко источне цркве“ у Сарајеву именован Коста Ђурчић.²³ Преузимање имовине „бивше грчко-источне цркве“ у Сарајеву извршено је по Записнику састављеном у просторијама православне црквене општине у Сарајеву на дан 22. јун 1943. Овој примопредаји присуствовали су са стране Црквеног одбора: потпредсједник инж. Велимир Бесаровић, чланови: Милош Билбија, Јово Петровић и Јаков Милинковић, а са друге стране Коста Ђурчић као „повјереник Министарства правосуђа и богоштовља“. Црквени одбор предао је Ђурчићу као повјеренику имовину којом је овај одбор руководио од избора 1938. По примопредаји, имовину је примио Коста Ђурчић, а предао Велимир Бесаровић и чланови: Милош Билбија (једини оставио потпис на ћирилици), Јово Петровић и Јаков Милинковић.²⁴ Након ове примопредаје Одбор више не засједа до 1945. године.

У недостатку епископа, а да би успоставио и привидну црквену структуру, „митрополит“ Гермоген је, у мају 1942, именовао четири архијерејска намјесника од којих су сви били руски емигранти.²⁵ На подручје канонског дјеловања Српске православне Митрополије дабробосанске прокламовани су као архијерејски намјесници (наджупници): Парадијев Анатојије, архимандрит за Зеницу, те Руженцов Николај за намјесника сарајевског.

²¹ Записник сједнице Управног одбора одржане 9. априла 1942. Сједници су присуствовали потпредсједник инж. Велимир Бесаровић и чланови: Мане Шушњар, Јаков Милинковић, Симо Станивуковић, Милан Богдановић, Ђуро Вајагић, Ристо Шушљић, Коста Ђурчић и јерођакон Варнава Настић. (АМДБ, Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, Записник сједница Управног одбора ЦО сарајевске, 301–302).

²² Присутни чланови Управног одбора ЦО сарајевске на овом састанку били су потпредсједник инж. Велимир Бесаровић и чланови: Милош Билбија, Мане Шушњар, Душан Дозет, Јаков Милинковић, Симо Станивуковић, Пеђа Кашиковић, Ристо Шушљић. (АМДБ, Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, Записник сједница Управног одбора ЦО сарајевске, 303–304).

²³ Сједници су присуствовали потпредсједник Велимир Бесаровић и чланови: Милош Билбија, Јаков Милинковић, Реља Кашиковић, Момо Шушњар и Јово Петровић. (АМДБ, Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, Записник сједница Управног одбора ЦО сарајевске, 316).

²⁴ Записник сједнице Управног одбора одржане 9. априла 1942. (АМДБ, Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, Записник сједница Управног одбора ЦО сарајевске, 319).

²⁵ Вељко Ђурић, *Усташе и православље, Хрватска православна црква*, Београд 1989, 194; Radmila Radić, *Verot protiv vere – država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Beograd, 1995, 78.

У Сарајеву је, поред Руженцова Николаја, постављен за свештеника Мрачковски Иван. О постављању Богдана Поповића за још једног жупника Хрватске православне жупе у Сарајеву, ЦО сарајевска обавјештена је актом Велике жупе Врхбосне број 24.652/42. од 7. септембра 1942. У акту је стајало: „Рјешењем Министарства Правосуђа и богоштовља, одјел за богоштовље од 26. колхоза 1942. бр.9367-Б-1942. постављен је уз свећеника Руженцова Николаја, Мрачковски Ивана и свећеник Поповић Богдан²⁶ за прив. жупника 'Хрв. православне жупе у Сарајеву'. Затим овим рјешењем има Велика жупа свећенику Поповић Богдану отворити бившу грко-источну цркву на упорабу и предати му црквене ствари... У проведби тог рјешења одређује се примопредаја наведених ствари код Градског поглаварства у Сарајеву на дан 8. рујна т.г. у 10 сати прије подне. У овом рјешењу позван је и Бесаровић као 'предсједник бивше православне црквене обћине' да присуствује примопредаји те да кључеве цркава преда Богдану Поповићу.“²⁷ Поповић је преузео имовину СПЦ 9. септембра 1942. и ставио је на коришћење творевини ХПЦ.

Поред Сарајевске жупе, по оснивању ХПЦ основане су и жупа Трново и Илица, којима је од августа 1942. управљао жупник Лукијан Андријевски. Варнава Радовановић „јеромонах“ постављен је за жупника у манастиру Ловници по рјешењу 804. од 30. децембра 1942. Исти је, половином 1943, био задужен за храм Св. Николе Чудотворца у Рељеву.²⁸ Василије Добронравов као „духовник за хрватску православну исповијед при III. Зборном подручју“ имао је дозволу од 6. новембра 1943. за службу у Преображенском храму у Пофалићима те у храму Св. Николе Чудотворца у Рељеву.²⁹

Парадијев Анатојије архимандрит постављен је рјешењем Министарства правде и богоштовања од 20. септембра 1943, број 6.819, за наджупника у Зеници, а истим актом

²⁶ Богдан Поповић, син свештеника Симе Ј. Поповића, рођен у Модричи 30. децембра 1890, завршио је Богословију у Призрену 1912. Рукоположен је 13. јуна 1913. у Бањој Луци од митрополита бањалучко-бихаћког Василија, те актом број 602 од 13. јуна 1913. постављен за администратора парохије Дуго поље. Послије припојења протопрезвитерата дервентског Епархије зворничко-тузланској, прелази у клир Епархије зворничко-тузланске актом број 97 од 14. фебруара 1932. Одлуком епископа зворничко-тузланског Нектарија, актом 562/39 од 25.8.1939. одлучен је од свештенодејства, да би због истог почињеног прекршаја био и изопштен из клира. Поповић је у времену НДХ првобитно био постављен за „свећеника ХПЦ“ за подручје тадашњег Босанског Брода, али с обзиром на то да у тим крајевима „више није било православаца, премјештен је у Сарајево“. Умро је у Сарајеву 11. маја 1944. У протоколу мртвих СПЦ (у којег су латинским писмом за вријеме НДХ уписивана сахрањена лица) стоји да је Поповић преминуо у Државној болници у Сарајеву од посљедица тровања непознатог узрока. (Архив Епархије зворничко-тузланске, Бијељина, Регистар свештенства Епархије зворничко-тузланске, 114; Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, Zagreb 1996, 243; Протокол мртвих XIII СПЦ, Храм Св. Арханђела и Михаила у Сарајеву од бр. 69 1942. до 1945. г. бр.112, 62).

²⁷ Записник сједнице ужег одбора одржаног 8. септембра 1942. Присутни потпредсједник Велимир Бесаровић и чланови: Симо Станивуковић, Милош Билбија, Јаков Милинковић. (АМДБ, Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, Записник сједница Управног одбора ЦО сарајевске, 306).

²⁸ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, Zagreb 1996, 245.

²⁹ АМДБ, Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, Духовник за хрватску православну исповијед при III. Зборном подручју, Епископу хрватске православне епархије сарајевске, предмет: Молба да се дозволи богослуђење за припаднике оружане снаге у црквама у Новом Сарајеву и у Рељеву, 5. 1. 1945.

потписаним од Радослава Главаша³⁰ основана је Хрватска православна жупа у Зеници.³¹ Овај Рус, иако припадник ХПЦ, остао је запамћен по добром од своје пастве. У *Љешој ису њарохије зеничке* стоји да је Парадијев убијен 9. априла 1945. од стране усташе Варнаве Радовановића „жеромонаха ХПЦ“ у парохијском дому у Зеници.³²

Расчињени свештеник СПЦ Спиридон Мифка³³ постављен је за „свећеника ХПЦ“ у Горажду у фебруару 1943. Судаћи по изворима, Мифка је преузео храмове у Сопотници, Фочи, и Чајничу.³⁴ Мифка, „жупник из Горажда“, извјестио је 7. септембра 1943. да је са усташком војском напустио Горажду, након чега је, актом Министарства правосуђа и богоштовања бр. 6.802 од 15. септембра 1943, постављен на дужност привременог пароха травничког и височког.³⁵

Управо Мифка је, половином 1944, постављен за тзв. другог прелата по важности у ХПЦ и „сарајевског епископа“. Церемонија „устоличења“ Мифке одржана је у Загребу, а Мифку је потом у аудијенцију примио лично Анте Павелић.³⁶ Хиротонију неканонског епископа Мифке једино је признала Румунска црква која је на устоличење послала епископа Висариона Пују.³⁷ Мифка је на „дужност“ у Сарајеву ступио 1. октобра 1944, те је истог дана у отуђеним историјама Митрополије приредио пријем. Пријему су присуствовали њемачки конзул у Сарајеву, главар грађанске управе министар витез Фрковић, затим изасланик министар др Мехичић, а у име Исламске вјерске заједнице предсједник меџлиса улема Хафиз Ибрахим еф. Риђановић.³⁸

³⁰ Радослав (Андрија) Главаш био је римокатолички свештеник, члан Херцеговачке фрањевачке провинције. Крајем 1941. постављен је за прочелника у Министарству правосуђа и богоштовања НДХ. Након пропасти НДХ, од Војног суда Команде града Загреб 1945. осуђен на смрт стријељањем. (Тко је тко у НДХ, 131).

³¹ АМДБ, Храм Рођења Пресвете Богородице у Зеници, Nezavisna Država Hrvatska Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Broj: 6819-B-1943, Hrvatskoj pravoslavnoj župi u Zenici, Predmet: Zenica, hrv.prav. Župnosnutak, Zagreb, 20. 9. 1943.

³² О убиству Пардијева за кога се наводи да је био „веома побожан и добра душа“ записано је: „При крају рата нађен је убијен у својој соби – канцеларији сједећи за столом... За ово убиство наводно је касније окривљен и осуђен усташа Варнава Радовановић 'жеромонах ХПЦ' на 20 година робије у затвору у Зеници“ (АМДБ, Храм Рођења Пресвете Богородице у Зеници, Летопис парохије зеничке, 7).

³³ Спиридон Мифка (1902–1945) рођен је у Самобору, поријеклом Чех, син Ивана и Антоније рођ. Цанан. Школовао се у Сплиту у римокатоличком сјеменишту, али га је напустио. Прешавши на православље, завршио је Богословију у Сремским Карловцима 1927. Служио је као свештеник СПЦ као клитик Епархије горњокарловачке те бихаћке. Након пресуде Окружног суда у Бихаћу из 1936, осуђен је због крађе и фалсификовања докумената на четири мјесеца строгог затвора, након чега је изопштен из клира. (Ђоко Слијерчевић, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata, knjiga 2*, Минхен 1978, 718–719).

³⁴ Покушај пљачке и отуђивања чудотворне иконе Мајке Божије – Чајничке Краснице, и њено преношење у Сарајево Мифки није успјело, о чему извјештава у свом допису од 18. августа, наводећи да је Чајничке дошло у руке српских устаника. (АМДБ, Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, Djelovodni protokol Arhijerejskog namjesništva НРС у Сарајеву, текући бр.110 од 18. августа 1943).

³⁵ АМДБ, Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, Djelovodni protokol Arhijerejskog namjesništva НРС у Сарајеву, текући бр. 117. и 118. од 7.9.1943. и бр. 120. од 22. септембра 1943.

³⁶ Александар Стојановић, Растко Ломпар, „Ангажман Независне Државе Хрватске на међународном признању Хрватске православне цркве 1942–1944.“, *Токови историје: часопис Института за новију историју Србије*, бр. 27 (2/2019), 50–52.

³⁷ Радован Пилиповић, „Руско емигрантско свештенство на простору Независне Државе Хрватске (1941–1945)“, *Годишњак за истраживање геноцида*, Св. 11/1 (2019), 126–127.

³⁸ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, Zagreb 1996, 282.

Мифка је покушао и да покрене Богословију која је престала са радом почетком окупације. Сам Мифка је био и професор на Богословији, те је већ током 1944, као „епископ“ примао богослове и монашке кандидате. Из сачуване архивске грађе видљиво је да су се ови кандидати пријављивали из egzистенцијалних потреба, првенствено да би били ослобођени војне обавезе у усташким војним формацијама. Услед неиспуњавања обавеза примљених кандидата, Мифка је 31. децембра 1944. издао акт под бројем 239/44. упућен „Хрватско православној парохији сарајевској“ у којем је за примљене богослове и монашке кандидате навео: „Запазили смо, да богослови и монашки кандидати који су примљени на рад у црквеним установама... не врше своје дужности како треба...“ Мифка је даље упозорио кандидате да ће у случају „да се парохијски свештеници притуже на њих ради не долазка у цркву, на пјевање, праксу или рад у црквеним установама бити пријављени Сарајевском попунидбеном заповједничтву и одмах бити упућени на дјелатну војну обавезу у војску. Напоменуо је изричито да су они као ‘свећенички приправници’ ослобођени од војне дужности...“³⁹

Устројство и рад „свештенства“ ХПЦ у Сарајеву може се сагледати кроз сачуване архивске документе. Парох парохије сарајевске као црквено-судски тужилац протојереј Иван Мрачковски поднио је 5. јануара 1945. актом број 50/1945. оптужбу „Високопречасном црквеном суду Хрватске Православне Епархије Сарајевске“ против јеромонаха Варнаве Радовановића: „оптужујући га да није ни рукоположен за свештеника“. У тужби се Радовановић даље оптужије: „да није законски уопште рукоположен за свештеника, јер о томе не посједује никаквих изворних, а ни приписа докумената; што псује Бога и светињу чак и у олтару службујућем свештенику за вриеме СВ. Литургије, као и Преосвећеном Епископу Господину Спиридону изразиту псовку у саборној цркви, што пијанчи и проводи недоличан живот у друштву сумњивих жена, што Радовановић приписује себи и сатнички чин /Усташког часника/ носио ватрено оружје, обријао браду и бркове и што не носи свештеничко одиело, што је приетио свом епископу да ће га уредити на свој начин називајући да будалом и незналицом, што је Епископа Господина Спиридона називао српским владиком и комунистом, што је напао свог Епископа Г. Спиридона на улици, што је у пијаном стању пред иновјернина омаловажавао и вријеђао Епископа Г. Спиридона, а у гостиони Драге Мартиновића...“⁴⁰

Почетком 1945. године, Мифка позива своје свештенство на поштовање његових одредби које нису поштоване у 1944. години.⁴¹ У документу од 12. марта 1945, тзв. епископ Мифка упозорава „свештенство“: „морамо напоменути већ сада да пада у очи да пароси у задње доба, иза издавања Прописника о наградама за свећенорадње, не служе редовно у

³⁹ АМДБ, Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, Nezavisna Država Hrvatska, Episkop hrvatske pravoslavne eparhije sarajevske, Hrvatsko pravoslavnoj parohiji sarajevskoj, Sarajevo, 31.12.1944. g. br. 239/44.

⁴⁰ АМДБ, Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, Parohija Sarajevska Hrvatske pravoslavne crkve, Visokoprečasnom crkvenom sudu Hrvatske Pravoslavne Eparhije Sarajevske, Sarajevo 4.1.1945. g. br. 50/45.

⁴¹ АМДБ, Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, Nezavisna država Hrvatska, Episkop hrvatske pravoslavne eparhije Sarajevske, u Sarajevu, Hrvatskoj Pravoslavnoj Eparhiji Sarajevskoj, Sarajevo, 19/45, od 13.1.1945.

цркви... паросима се плаћа помоћ из државне благајне...“⁴² Мифка у акту од 20. марта 1945. г. број 154/45, упућеном Хрватској православној парохији сарајевској упозорава протојереја Ивана Мрачковског и архимандрита Николаја Руженцова на пристојно опхођење према новорукоположеном јеромонаху Димитрију Богојевићу. Из докумената Заповједништва III Зборног подручја број 123. од 12. јануара 1945, видљиво је да су у храму у Пофалићима, од октобра 1944. до времена настанка документа, обављена само три богослужења, док у Рељеву није био постављен свештеник.

Пред крај рата, на прољеће 1945, Мифка се из Сарајева повлачи у Загреб гдје је 22. маја 1945. ухапшен од стране нових комунистичких власти.⁴³ На организованом суђењу које је уследило након рата, пресудом Војног суда Команде града Загреба Филиповићу–Мајсторовићу и „дружини“ од 29. јуна 1945. под бројем 290/45, Спиридон Мифка је осуђен на смрт вјешањем, те на трајан губитак грађанске части и конфискацију имовине. По пресуди, окривљени Мифка је осуђен због личног учешћа у вршењу злочина у логору Јасеновац, те због прихватања улоге у успостављању ХПЦ која је основана од стране Павелића.⁴⁴

Након што је југословенска армија ослободила Сарајево 5. априла 1945, стари црквени одбор храма Св. Арханђела Михаила и Гаврила изабран 1938. наставио је вршење својих дужности. Одборска сједница Црквене општине одржана је 15. маја 1945, а на њој су, по записнику, били присутни: предратни предсједник Стево Прњатовић, потпредсједник Велимир Бесаровић, архијерејски замјеник и парох сарајевски пречасни г. Јанко Брежанчић, те чланови: Мане Шушњар, Милош Билбија, Јово Петровић, Ђорђо Вуковић, Душан Дозет, Реља Кашиковић, Ристо Шушљић, Константин Делијанис, Јаков Милиновић, Коста Ђурчић као повјереник за некретнине, те Мићо Косић повјереник за цркву и гробља. Прва мјера коју је предузео Црквени одбор била је да се наложи родбини да на споменицима подигнутим у току рата умјесто латиничног писма постави ћирилично писмо.⁴⁵ И поред притисака,

⁴² АМДБ, Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, *Nezavisna Država Hrvatska, Episkop hrvatske pravoslavne eparhije sarajevske, Hrvatsko pravoslavnoj parohiji sarajevskoj*, Sarajevo br. 137 од 12. 3 1945.

⁴³ Последњи акт који Мифка издаје у Сарајеву заведен је у Дјеловодни протокол под датумом 27. 3. 1945. (бр. 15).

⁴⁴ Мифка је осуђен као крив по пет тачака: „1.) као свећеник српско православне цркве прихватио је у 1943. години на властиту иницијативу, а посредством Гермогена положају и називу свећеника тзв. ХПЦ у Загребу, која је била створена по злочинцу Павелићу, да би се што лакше остварила окупација и да би се разбilo јединство српског народа у Хрватској и изазвао братоубилачки рат, а све то у намјери да послужи окупатору, како би што лакше поробио народе Југославије и како би што лакше сакрили усташки и нацистички злочини, почињени над невиним становништвом; 2.) као свећеник тзв. ХПЦ као исповједник православних заточеника логора Јасеновац присуствовао масовном убијању истих, те сам учествовао у тим убијањима; 3) у горе описаном својству примио положај, име и наслов пароха у Горажду у Високом у тзв. ХПЦ, те судјеловао у организацији 'Парохија' у Босни и Херцеговини; 4.) год. 1944 примио положај, име и наслов епископа сарајевског т.зв. ХПЦ овај си положај присвајао све до ослобођења Сарајева; 5.) у горе описаном својству вршио дужност 'наставника' на тзв. хрв. прав. богословији у Сарајеву, дакле починио кривично дјело службења окупатору и домаћим издајцима и као такав био непосредни извршитељ, помагач и потстрекач, масовних убијања прогањања и одвођења у логоре невиног становништва, као и помагач код прикривања усташко-нацистичких злочина.“ (*Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, dokumenti, Zagreb i središnja Hrvatska, Zagreb 2008, 462–463, 474*).

⁴⁵ АМДБ, Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву, Записник сједница Управног одбора ЦО сарајевске, текући бр. 1. 15. маја 1945.

црквени одбори, преостало српско свештенство и јерархија нису учествовали у оснивању и раду ХПЦ на подручју Митрополије дабробосанске. У оваквим околностима усташке власти морале су да клир траже међу руским емигрантским свештенством, који су чинили и већину свештенства на подручју канонског дјеловања Митрополије дабробосанске.

Свети Архијерејски синод Српске православне цркве је, резолуцијом од 23. марта 1946, поништио сва акта која су Гермоген Максимов и Спиридон Мифка издали.⁴⁶ Без утемељења у канонском праву, ова усташка творевина нестаје са гашењем Независне Државе Хрватске 1945. године.

⁴⁶ Radmila Radić, *Verom protiv vere – država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Beograd 1995, 234.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

Необјављени извори:

1. Архив Митрополије дабробосанске (АМДБ), (фонд Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила – Стара црква у Сарајеву) Сарајево;
2. Архив Митрополије дабробосанске (АМДБ), (фонд Храм Рођења Пресвете Богородице у Зеници,) Зеница;
3. Архив Епархије зворничко-тузланске, Индекс свештенства и свештеномонаштва Епархије, Бијељина;

Објављени извори

Zakoni, zakonske odredbe, naredbe it.d. Nezavisne Države Hrvatske (proglašene od 2. lipnja do 22. lipnja 1942), Knjiga XVIII (svezak 171–180), urednik A. Mataić, vjećnik Stola sedmorice, Zagreb 1942, 1

Josip Broz Tito, *Sabrana djela, tom XIII (14. novembar 1942 – 20. januar 1943)*, Beograd 1982.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, dokumenti, Zagreb i središnja Hrvatska, Zagreb 2008.

Литература

Ђурић Вељко, *Усташе и православље, Хрватска православна црква*, Београд 1989.

Žutić Nikola, *Ideologija i vjerska politika nadbiskupa Stepinca u Jugoslaviji 1934–1946*, Beograd 2017.

Јовић Протојереј Саво Б., *Свешћеномученик Ејиској Варнава Насћић (1914–1964)*, Београд 2004.

Радић Радмила, *Држава и верске заједнице: 1945–1970. I*, Београд 2002, 62.

Radić Radmila, *Verom protiv vere – država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Beograd 1995.

Роџар Петар, *Хрватска православна црква и прошлости и будућности*, Zagreb 1996.

Слијепчевић Ђоко, *Историја Српске православне цркве II књига: Од почетка XIX века до краја Другој свешћској раша*, Минхен 1966.

Slijepčević Đoko, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata, knjiga 2*, Minhen 1978.

Лексикони, енциклопедије

Тко је тко у НДН. Хрватска 1941.–1945, Загреб 1997.

Чланци

Јандрић Жељко. „Прилог истраживању прозелитизма клера римокатоличке цркве у НДХ: неколико случајева насилног прекрштавања православних Срба“, *Тойола ЈУ сйомен-погручје Доња Градина година VI*, бр. 6 (2020), 89–118.

Kamberović Husnija. „Smrtne presude Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine iz 1945. godine.“ *Prilozi*, 40, Sarajevo (2011), 157–170.

Milošević Slobodan. „O prekrštavanju pravoslavnog stanovništva u NDH u vreme Drugog svetskog rata“. *Istorija 20. veka: Časopis Instituta za savremenu istoriju*, br. 3 (1985), 71–92.

Пилиповић Радован. „Руско емигрантско свештенство на простору Независне Државе Хрватске (1941–1945)“. *Годишњак за истраживање геноцида*, Св. 11/1 (2019), 121–137.

Стојановић Александар, Ломпар Растко. „Ангажман Независне Државе Хрватске на међународном признању Хрватске православне цркве 1942–1944.“. *Токови историје: часопис Института за новију историју Србије*, бр. 27 (2/2019), 35–58.

Зборник

Brčić Rafael, „Okupacioni sistem i ustaška Nezavisna Država Hrvatska u Sarajevu 1941–1943.«. U: Sarajevo u revoluciji II. Urednik Nisim Albahari, 243–284. Sarajevo: Istarski arhiv Sarajevo, 1977.

Мирковић Јован, „Хронологија злочина (април–август 1941. године) – прилог доказима о геноцидном карактеру Независне Државе Хрватске“. У: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина. Уредник Јован Мирковић, 11–78. Београд: Музеј жртава геноцида, 2009.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
MINISTARSTVO PRAVOSUDJA I BOGOŠTOVLJA
ODJEL ZA BOGOŠTOVLJE

Broj: 3559-B-1943.

Zagreb, 24. svibnja 1943.

Predmet: Zenica, imovina bivše grčko istočne
crkve - raspoložba.

HRVATSKOM PRAVOSLAVNOM ŽUPNOM UREDU

- Z E N I C A -

Na tamošnju molbu br. 28 a na temelju § 21. Zakonske odredbe
o državnoj vladi Nezavisne Države Hrvatske od 9. listopada 1942.

o d o b r a v a s e

da naslov od Poreznog ureda u Zenici preuzme upravu nad imovinom bivše
grčko istočne crkve u Zenici a time da gornjom imovinom upravlja marom
ureadnog i dobrog gospodara.

Od prihoda imovine imaju se prvenstveno plaćati državni porezi
i ine javne dade, pa zatim aug kod kod Izpostave zemaljske banke za
Bosnu i Hercegovinu.

Ostali izdatci mogu se vršiti jedino uz predhodno odobrenje
ovog ministarstva.

Stoga je potrebno, da naslov načini priedlog proracuna izdata-
ka i primitaka za Hrvatski pravoslavni župni ured za godinu 1943. ima-
jući u vidu najstrožiju štednju, kao i izkaz sviiju primitaka i izdataka
polučenih od imovine bivše grčko istočne crkve i iste predloži na odo-
brenje ovom ministarstvu.

O preuzeću uprave nad imovinom treba načiniti primopredajni
zapisnik.

ZA DOM SPREMNI!

PROCESNIK ODJELA:

/Dr. Radoslav Glavaš/

Radoslav Glavaš

Прилог 1.

Допис „НДХ Министарства правосуђа и богоштовља Одјела за богоштовље“ упућен „Хрватском православном жупном уреду Зеници“ којим се дозвољава преузимање имовине Српске православне цркве од 24. маја 1943. године.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
MINISTARSTVO PRAVOSUDJA I BOGOŠTOVLJA
ODJEL ZA BOGOSTOVLJE

Broj: 3559-B-1943.

Zagreb,

Predmet: Zenica, imovina bivše grčko istočne crkve
razpoložba.

HRVATSKOM PRAVOSLAVNOM ŽUPNOM UREDU
ZENICA

Na tamošnju molbu br. 28 a na temelju § 21. Zakonske odredbe
o državnoj vladi Nezavisne Države Hrvatske od 9. listopada 1942.
odobrava se

da naslov od Poreznog ureda u Zenici preuzme upravu nad imovinom bivše grčko istočne crkve
u Zenici s time da gornjom imovinom upravlja marom urednog i dobrog gospodara.

Od prihoda imovine imadu se prvenstveno plaćati državni porezi ine javne daće, pa zatim aug
kod kod Izpostave zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu.

Ostali izdatci mogu se vršiti jedino uz predhodno odobrenje ovog ministarstva.

Stoga je potrebno, da naslov načini priedlog proračuna izdataka i primitaka za Hrvatski
pravoslavni župni ured za godinu 1943. ima- jući u vidu najstrožiju štednju, kao i izkaz svijju
primitaka i izdataka polučениh od imovine bivše grčko istočne crkve i iste predloži na odo-
brenje ovom ministarstvu.

O preuzeću uprave nad imovinom treba načiniti primopredajni zapisnik.

ZA DOM SPREMNI!

NEZAVISNA DRZAVA HRVATSKA
PROCELNIK ODJELA: /Dr.Radoslav Glavaš/
MINISTARSTVO
PRAVOSUDJA
BOGOSTOVLJA

Mitropoliya Zagrebačka
Hrvatske Pravoslavne Crkve.

Z a g r e b .
Deželićeva ulica br.4.
brz: 41 - 93.

Broj: 414.M.-1944.

Predmet: Zenica - vršenje crkvenih
obreda po Starom Kalendaru.

Nadžupništvu Hrvatske Pravoslavne Crkve
u./

Z E N I C I .

Primili smo od nadležnih Državnih Vlasti izvještaj, koji glasi: "Zakonom odredbom izjednačen je pravoslavni i katolički kalendar, te dozvoljeno otvaranje hrvatsko-pravoslavnih crkava. Povodom toga otvorena je i hrvatsko-pravoslavna crkva u Zenici i došao je jedan svećenik. On je prvi mjesec držao se po novom izjednačenom kalendaru, ali kasnije nije, nego je potpuno okrenuo na stari kalendar. Četnici oko Zenice upravo naglašuju, da su oni jači od države Hrvatske i da država Hrvatska ne može njima ništa silom naturiti."

Pozivate se, da u najkraćem vremenu pošaljete svoju izjavu o tome predmetu.

U Zagrebu, dne 13. lipnja 1944.

ZA DOM SPREMNI !

Mitropolit Permožan

Прилог 2.

Допис „Митрополије Загребачке Хрватске Православне Цркве“ од 13. јуна 1944. упућен „Надјупничтву Хрватске Православне Цркве у Зеници“ којим се тражи изјава о некоришћењу новог календара како им је наложено.

Mitropolija Zagrebačka
Hrvatske Pravoslavne Crkve.
Zagreb.
Deželićeva ulica br.4.
brz: 41 93.

Broj: 414.M.-1944.
Predmet: Zenica vršenje crkvenih
obreda po Starom Kalendaru.

Nadžupničtvu Hrvatske Pravoslavne Crkve
u./
ZENICI.

Primili smo od mjerodavnih Državnih Vlasti izvještaj, koji glasi: "Zakonskom odredbom izjednačen je pravoslavni i katolički kalendar, te dozvoljeno otvaranje hrvatsko-pravoslavnih crkava. Povodom toga otvorena je i hrvatsko-pravoslavna crkva u Zenici i došao je jedan svećenik. On je prvi mjesec držao se po novom izjednačenom kalendaru, ali kasnije nije, nego je podpuno okrenuo na stari kalendar. Četnici oko Zenice upravo naglašuju, da su oni jači od države Hrvatske i da država Hrvatska ne može njima ništa silom naturiti."

Pozivate se, da u najkraćem vremenu pošaljete svoju izjavu o tome predmetu.

U Zagrebu, dne 13. lipnja 1944.
Mitropolit Germogen

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
EPISKOP HRVATSKE PRAVOSLAVNE
EPARHIJE SARAJEVSKE
U SARAJEVU

Broj: 239/44.

U Sarajevu, 31. XII. 1944.

HRVATSKO PRAVOSLAVNOJ PARHIJI SARAJEVSKOJ

U

SARAJEVU.

Zapazili smo, da bogoslovi i monaški kandidati koji su primljeni na rad u crkvenim ustanovama i određeno im je redovito da dolaze na praksu, pjevanje kao i na sva redovita bogoslužjenja, da to smatraju olako i da ne vrše svoje dužnosti kako treba. Upozoravaju se imenovani da će u slučaju, da se parohijski sveštenici prituže na njih radi neredovitog dolazka u crkvu, na pjevanje, praksu ili rad u crkvenim ustanovama, biti odmah prijavljeni Sarajevskom popunidbenom zapovjedništvu i odmah upućeni na djelatnu vojnu obavezu u vojsku. Umoljava se naslov, da strogo pazi na dolazak istih i svaki neopravdani izostanak. Nama odmah prijavi, kako bi mogli poduzeti shodne mjere protiv istih. Napominjemo, da su oni jedino kao svećenički pripravnici oslobođeni od vojne dužnosti po odredbi Ministarstva oružanih snaga.

To je poslednja opomena koju dajemo, a od sada ćemo postupati svom strogošću.

DOM SPREMNI!

XXXXXXXXXXXXXXXXXX

EPISKOP
EPARHIJE SARAJEVSKE:

[Handwritten signature]

Прилог 3.

Допис „Епископа хрватске православне епархије сарајевске у Сарајеву“ од 31. децембра 1944. упућен „Хрватско православној парохији сарајевској у Сарајеву“ којим се упозоравају богослови и монашки кандидати да редовно долазе на праксу, пјевање као и на сва богослужења.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
EPISKOP HRVATSKE PRAVOSLAVNE EPARKIJE SARAJEVSKE
U SARAJEVU
Broj: 139/44.
U Sarajevu, 31.XII.1944.

HRVATSKO PRAVOSLAVNOJ PAROHII SARAJEVSKOJ
U
SARAJEVU.

Zapazili smo, da bogoslovi i monaški kandidati koji su primljeni na rad u crkvenim ustanovama i određeno im je redovito da dolaze na praksu, pjevanje kao i na sva redovita bogoslužjenja, da to smatraju olako i da ne vrše svoje dužnosti kako treba. Upozoravaju se imenovani da će u slučaju, da se parohijski sveštenici prituže na njih radi neredovitog dolazka u crkvu, na pjevanje, praksu ili rad u crkvenim ustanovama, biti odmah prijavljeni Sarajevskom popunidbenom zapovjedničtvu i odmah upućeni na djelatnu vojnu obavezu u vojsku. Umoljava se naslov, da strogo pazi na dolazak istih i svaki neopravdani izostanak Nama odmah prijavi, kako bi mogli poduzeti shodne mjere protiv istih. Napominjemo, da su oni jedino kao svećenički pripravnici oslobođeni od vojne dužnosti po odredbi Ministarstva oružanih snaga.

To je poslednja opomena koju dajemo, a od sada ćemo postupati svom strogošću.
ZA DOM SPREMNI!

EPISKOP
EPARHIJE SARAJEVSKE:
Spiridon M

Duhovnik za hrvatsku pravoslavnu ispovjed pri III.Zbornom području.-

Sarajevo, 5. I. 1945.

PREDMET: Koli se dozvolja radi bogosluženja za pripadnike oružanih snaga u crkvama u Novom Sarajevu i u Reljevu.-

NJEGOVOJ PREOSVEŠTENSTVU
GOSPODINU SPIRIDONU EPISKOPU HRVATSKE
PRAVOSLAVNE EPARHIJE SARAJEVSKE

SARAJEVO

Pošto hrvatsko-pravoslavna župe (parohija) u Sarajevu osporava mi pravo da obavljam bogosluženje za pripadnike oružanih snaga u Novosarajevskoj crkvi sv. Preobraženja, to molim Vaše Preosveštenstvo da mi izvolite odobriti da obavljam bogosluženje u istoj za pripadnike oružanih snaga u dane kada se tamo ne sluši služba Božija od strane pravoslavnih župnika župe sarajevske.

U istoj crkvi do sada sam obavljao bogosluženje na osnovu odobrenja hrvat.pravoslavne župe sarajevske broj 1839 od 6.XI. 1943.koje do danas nije još opozvato, a osim toga imao sam zato i usmenu dozvolu Vašeg Preosveštenstva.

Ujedno molim da mi se isto tako odobri bogosluženje i u crkvi sela Reljevo gdje na zahtjev zapovjednika uzletišta Reljovac ponekad sam služio za postrojbe istog uzletišta, pošto u Reljevu nema pravoslavne crkve.

Napominjem da drugih podanih crkava za pripadnike oružanih snaga nema, a međutim u Novosarajevskoj crkvi bogosluženje od strane župnika (paroha) obavlja se vrlo rijetko (ukoliko mi je poznato u toku prošlih 14 mjeseci od strane župnika obavljano je samo tri bogosluženja), a u Reljevu nema župnika.

ZA POGLAVNIKA I ZA DOM SPREMNI!

10. I. 1945

IZPUNJAVANJE III. ZBORNOG PODRUČJA
OSOBNI ODJEL

123

Osob. broj

12. I. 1945

U Sarajevu, dne

194

Ustupa se.-

Duhovnik, setnik
V. Dobronaravov

V. Dobronaravov

ZA POGLAVNIKA I ZA DOM SPREMNI!

P. O. Z. Predsjednik Odsjaja odjela
pukovnik (Učita)

[Signature]

Прилог 4.

Допис „Духовника за хрватску православну исповијед при III. Зборном подручју“ упућен преко „Заповједничтва зборног подручја“ 5. јануара 1945. „Његовом преосвећенству господину Спиридону Епископу хрватске православне епархије сарајевске“ којим В. Добронравов тражи од Мифке да му обезбиједи службе за припаднике оружаних снага у српским православним храмовима у Новом Сарајеву и у Рељеву.

Duhovnik za hrvatsku pravoslavnu ispovied pri III.Zbornom području.
Sarajevo, 5. I. 1945.

PREDMET: Moli se dozvola radi bogosluženja za pripadnike oružanih snaga u crkvama u Novom Sarajevu i u Reljevu

NJEGOVOM PREOSVEŠTENSTVU GOSPODINU SPIRIDONU EPISKOPU HRVATSKE PRAVOSLAVE EPARHIJE SARAJEVSKE, SARAJEVO

Pošto hrvatsko-pravoslavna župa (parohija) u Sarajevu osporava mi pravo da obavljam bogosluženje za pripadnike oružanih snaga u Novosarajevskoj crkvi sv. Preobraženja, to molim Vaše Preosveštenstvo da mi izvolite odobriti da obavljam bogosluženje u istoj za pripadnike oružanih snaga u dane kada se tamo ne služi služba Božija od strane pravoslavnih župnika župe sarajevske.

U istoj crkvi do sada sam obavljao bogosluženje na osnovu odobrenja hrvat. pravoslavne župe sarajevske broj 1839 od 6.XI. 1943.koje do danas nije još opozvato, a osim toga imao sam zato i usmenu dozvolu Vašeg Preosveštenstva. Ujedno molim da mi se isto tako odobri bogosluženje i u crkvi sela Reljevo gdje na zahtjev zapovjednika uzletišta Rajlovac ponekad sam služio za postrojbe istog uzletišta, pošto u Rajlovcu nema pravoslavne crkve.

Napominjem da drugih podesnih crkava za pripadnike oružanih snaga nema, a međutim u Novosarajevskoj crkvi bogosluženje od strane župnika (paroha) obavlja se vrlo rietko (ukoliko mi je poznato u toku prošlih 14 mjeseci od strane župnika obavljno je samo tri bogosluženja), a u Reljevu nema župnika.

Duhovnik, satnik
V.Dobronravov

10. I. 1945.

ZAPOVJEDNIČTVO III. ZBORNOG PODRUČJA

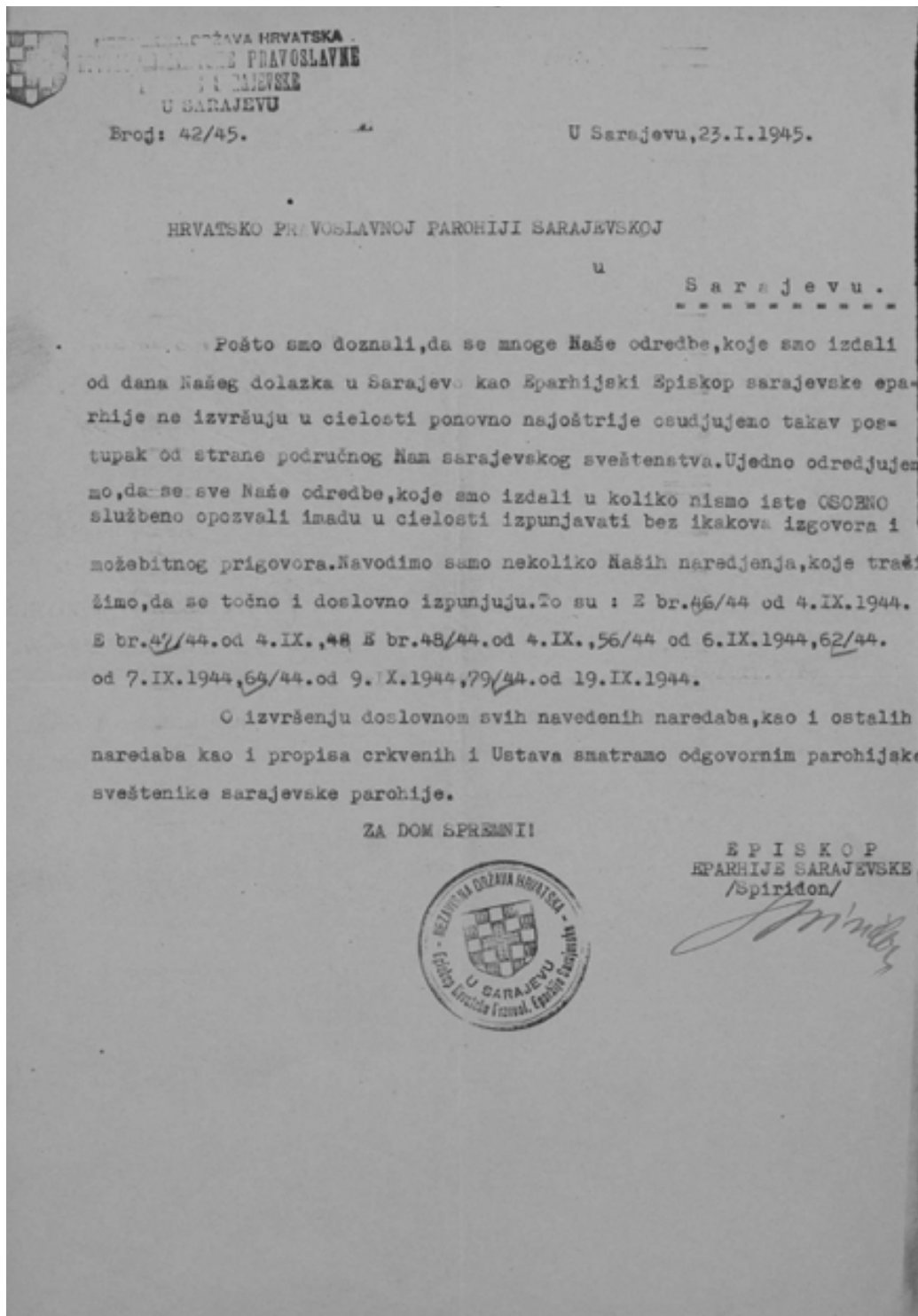
OSOBNI ODJEL

Osob. Broj 123

U Sarajevu, dne 12. I. 1945

ZA POGLAVNIKA I ZA DOM SPREMNI!

P.O.Z. Pročelnik Osobnog odjela pukovnik (Uhrin)

Прилог 5.

Допис „Епископа хрватске православне епархије сарајевске у Сарајеву“ од 20. марта 1945. упућен „Хрватско православној парохији сарајевској у Сарајеву“ којим се упозоравају сарајевски пароси Мрачковски и Руженцов на пристојно опхођење према новорукположеном јеромонаху Богојевићу.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
EPISKOP HRVATSKE PRAVOSLAVNE EPARKIJE SARAJEVSKE
U SARAJEVU
Broj: 42/45.
U Sarajevu, 23.1.1945.
HRVATSKO PRAVOSLAVNOJ PAROHII SARAJEVSKOJ Sarajevu.

Pošto smo doznali, da se mnoge Naše odredbe, koje smo izdali od dana Našeg dolazka u Sarajevo kao Eparhijski Episkop sarajevske eparhije ne izvršuju u celosti ponovno najoštrije osudjujemo takav postupak od strane područnog Nam sarajevskog sveštenstva. Ujedno odredjujemo, da se sve Naše odredbe, koje smo izdali u koliko nismo iste OSOBNO službeno opozvali imadu u celosti izpunjavati bez ikakova izgovora i možebitnog prigovora. Navodimo samo nekoliko Naših naredjenja, koje tražiimo, da se tačno i doslovno izpunjuju. To su: E br.46/44 od 4.IX.1944. E br.47/44. od 4.IX.,48 E br.48/44. od 4.IX.,56/44 od 6.IX.1944,62/44. od 7.IX.1944,64/44. od 9.IX.1944.79/44. od 19.IX.1944.

O izvršenju doslovnom svih navedenih naredaba, kao i ostalih naredaba kao i propisa crkvenih i Ustava smatramo odgovornim parohijske sveštenike sarajevske parohije.

ZA DOM SPREMNI!

EPISKOP
EPARHIJE SARAJEVSKE
/Spiridon/

КЕЊАВЕНА ЦРКВА ХРВАТСКА
ЕПИСКОП ХРВАТСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ
ЕПАРХИЈЕ САРАЈЕВСКЕ
У САРАЈЕВУ

Број:154/45

У Сарајеву,20.III.1945.

ХРВАТСКО ПРАВОСЛАВНОЈ ПАРОХИЈИ САРАЈЕВСКОЈ

у/

С а р а ј е в у .

У веzi Машег ријешења односно са објенја наслову под горјим бројем од данас упозоравано парохе сарајевске протојереја Ивана Мроћковског и Архимандрита Николаја Руџенцова на пристојно обходjenje према новорукположеном јеромонаху о.ДИМИТРИЈУ БОГОЈЕВИЦУ кога смо поставили за душобриџника у овдашњој државној болници Наом одлуком од 19.III.1945 под горјим бројем и уједно му ставили у дужност да сакрањује умрле чланове погребног друштва Св.Марка, како би се једно за свагда ликвидирале несугласнице које су настале измеду друштва и мјестних пароха.

Напомијемо, да остajемо код Наше одлуке и да тражимо дужно поштовање како према Нашој Архијерејској одлуци тако и према сабрату у Христу које му припада као свештеномонаху. У случају непоштивања Наше одлуке поступит ћемо најоштријим мјерима против свакoга који би се усудио поступити противно.

Канонски смо једино ми надлежни да рукopолажемо и постављамо свештенослужитеље и одредјујемо им дјелокуп њихова рада. Упозоравано парохе на послједике које би могле проистећи из не изпуњавања Наших наредба. Ово је послједна опомена.

ЗА ДОМ СПРЕМНИ!

Е П И С К О П
Епархије сарајевске:
/Спиридон/

Прилог 6.

Допис „Епископа хрватске православне епархије сарајевске у Сарајеву“ од 20. марта 1945. упућен „Хрватско православној парохији сарајевској у Сарајеву“ којим се упозоравају сарајевски пароси Мрачковски и Руженцов на пристојно опхођење према новорукоположеном јеромонаху Богојевићу.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
EPISKOP HRVATSKE PRAVOSLATHE
EPARKUJE SARAJEVSKE
U SARAJEVU
Broj: 154/45
U Sarajevu, 20. III. 1945.

HRVATSKO PRAVOSLAVNOJ PAROHII SARAJEVSKOJ
Sarajevu.

U vezi Našeg riješenja odnosno sa obćenja naslovu pod gornjim brojem od danas upozoravamo parohe sarajevske protorejera Ivana Mročkovskog i Arhimandrita Nikolaja Ružencova na pristojno obhodjenje prema novorukopoloženom jeromonahu o.DIMITRIJU BOGOJEVIĆU koga smo postavili za dušobrižnika u ovdašnjoj državnoj bolnici Našom odlukom od 19.III.1945 pod gornjim brojem i ujedno mu stavili u dužnost da sahranjuje umrle članove pogrebnog društva Sv. Marka, kako bi se jedno za svagda likvidirale nesuglasnice koje su nastale između društva i mjestnih paroha.

Napominjemo, da ostajemo kod Naše odluke i da tražimo dužno poštovanje kako prema Našoj Arhijerejskoj odluci tako i prema sabratu u Hristu koje mu pripada kao sveštenomonahu. U slučaju nepoštivanja Naše odluke postupit ćemo najoštrijim mjerama protiv svakoga koji bi se usudio postupiti protivno. Kanonski smo jedino mi nadležni da rukopolažemo i postavljamo sveštenoslužitelje i odredjujemo im djelokup njihova rada. Upozoravamo parohe na posljedice koje bi mogle proisteći iz ne izpunovanja Naših naredaba. Ovo je posljedna opomena.

EPISKOP
Eparhije Sarajevske:
Spiridon M.

Contributions to the research of the so-called „Croatian Orthodox Church“ in the territory of the canonical Serbian Orthodox Metropolitanate of Dabrobosna during the NDH occupation (through sources and documentary material).

Resume

The establishment of the pseudo-ecclesiastical organization of the Croation Orthodox Church within territory occupied by Ustaše forces (NDH), was intended to suppress the Serbian people in those areas. In addition to the terrible persecution, murders, and forced conversions, the establishment of this non-canonical church was done in order to dissolve Serbian national identity. Ante Pavlović officially announced the creation of this church in "Narodne Novine" on the 7th of April 1942 and the Ministry of the NDH had absolute control over the HPC, using it as a government-based religious institute. This paper presents the names of all the clerics who accepted the dishonorable role of serving the church established by the NDH. Those who accepted were: the Russian emigrants Ivan Mračkovskis, Nikolai Ruzentsov, and Anatojije Paradijev; the ethnic Czech Mifka Spiridon; and the ethnic Serbs Varnava Radovanović, Bogdan Popović, and Dimitrije Bogojević.

УДК 94:364-54(497.11)"1942/1944"(093.2)
314.113:314.15(497.1)(093.2)
341.322.5-053.2/.5(497.1)"1942/1945"(093.2)

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.16.2024.SKO.77-95>

оригиналан научни рад / original scientific article

примљен / received: 22. 03. 2024.

прихваћен / accepted: 07. 10. 2024.

Др Љубинка ШКОДРИЋ, виша научна сарадница
Институт за савремену историју,
Трг Николе Пашића 11, 11000 Београд, Република Србија
ljubinka.skodric@isi.ac.rs

Мирјана САВИЋ, музејска саветница
Народни музеј Краљево
Трг Светог Саве 2, 36000 Краљево, Република Србија
mirjana.savic@nmkv.rs

ЗБРИЊАВАЊЕ ДЕЦЕ У СРПСКИМ ИЗБЕГЛИЧКИМ ДОМОВИМА У МАТАРУШКОЈ БАЊИ 1942–1944.

Апстракт: У раду су, на основу архивске грађе и литературе, анализиране мере које су на подручју окупирани Србије током Другог светског рата предузимане у циљу збрињавања великог броја избегле деце која су на ову територију пристизала из других области југословенске државе. Проучени су процес оснивања и рада Српских избегличких домова у Матарушкој Бањи, мере збрињавања, као и материјално и здравствено стање и школовање деце смештене у овим домовима. Посебна пажња посвећена је условима њиховог боравка у домовима, начину и околностима живота и рада, као и специфичним проблемима са којима се сусретала ова установа.

Кључне речи: Други светски рат, избеглице, Комесаријат за избеглице и пресељенике, избеглички домови, Матарушка Бања, деца, школовање, збрињавање.

Окупирана Србија и брига о избеглицима

Краљевина Југославија је после напада Трећег рајха, пораза и војне капитулације у Априлском рату 1941. године, подељена на више делова него било која друга окупирана држава у Европи.¹ На подручју централне Србије, Баната и северног Косова, формирана је немачка окупациона управа под руководством Војног команданта Србије.² На око 40% југословенске територије, у области Хрватске, Босне и Херцеговине и дела Војводине, створена је сателитска Независна Држава Хрватска (НДХ), у којој је око два милиона Срба било изложено прогону. Прогон српског становништва одвијао се и на подручјима Македоније, Косова и Метохије и Војводине који су се нашли под италијанском, бугарском и мађарском управом. То је утицало да се већ почетком јула 1941. на територији окупиране Србије нађе око 80.000 избеглица, да би њихов број у каснијим годинама био процењен на око 400.000.³

Власти у Србији су од првих дана окупације морале да се побрину да се из дана у дан све бројније избеглице прихвате, евидентирају и збрину. Међу првим установама задуженим за ове послове био је Генерални комитет за насељавање Словенаца, основан 24. маја 1941. године, да би затим крајем јуна 1941. био основан Комесаријат за избеглице и пресељенике (Комесаријат). Услед масовног прилива избеглица, већ 6. јула 1941. године, Андра Поповић, инжењер и потпуковник у пензији, именован је за изванредног опуномоћеног комесара за избеглице и пресељенике. Ову дужност је 20. октобра 1941. преузео Тома Максимовић, предратни директор фабрике обуће „Бата“ из Борова.⁴

У новембру 1941. године, рад Комесаријата регулисан је уредбом. Према одредбама ове уредбе, Комесаријат је основан при Председништву Министарског савета са задатком да прихвати избеглице и пресељенике који су били принуђени да дођу на српску територију, да организује њихов распоред, смештај и запошљавање, као и да решава сва друга питања везана за њихово збрињавање.⁵ Према Правилнику о раду који је донет током децембра 1941. године, рад Комесаријата био је организован у оквиру Кабинета и три одељења: Административног, Одељења за социјално старање и пропаганду и Финансијско-економског

¹ Mark Mazover, *Hitlerovo carstvo. Nacistička vladavina u okupiranoj Evropi* (Beograd: Arhipelag, 2019) 149. Детаљније о Србији у Другом светском рату: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Beograd: Војноиздавачки и новински центар, 1992); Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антијугословенски рат у Југославији* (Београд: Слио, 2009); Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. године. Свакодневни животи под окупацијом* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002); Zoran Janjetović, *Collaboration and Fascism Under the Nedić Regime* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018); Бојан Димитријевић, *Србија 1941* (Београд: Институт за савремену историју, Catena mundi, 2021).

² Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1942. Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan* (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979), 70.

³ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine* (Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1981), 153.

⁴ О дотадашњој ратној и избегличкој судбини Томе Максимовића видети: Вељко Ђурић Мишина, *Саслушања српских избеглица. Историјски контекст и анализа* (Бања Лука, Нови Сад: Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Републике Српске, Архив Војводине, 2023), 143–145.

⁵ „Уредба о Комесаријату за избеглице и пресељенике“, *Службене новине*, 14. новембар 1941, 2.

одељења. Када је реч о збрињавању избегле деце, највећи значај имало је Одељење за социјално старање и пропаганду у оквиру кога је деловао Социјални одсек. Овај одсек имао је задатак да се стара о смештају старих, немоћних и деце у државне и самоуправне домове и сличне установе милосрдних друштава, да подиже, организује и уређује сличне домове и установе, да избегличку и пресељеничку децу смести код лица која ће их примити на старање или узети под своје, као и да организује кухиње у којима ће избеглице и пресељеници добијати здраву и јефтину исхрану.⁶

Због осетљивости дечјег узраста и могућности губљења контакта са породицом, посебан значај имале су евиденције Комесаријата у оквиру којих су вођени подаци о старању о избеглицама, збрињавању деце и о преживљеним страдањима са изјавама избеглица о усташким и другим злочинима.⁷ Оне су временом употпуњаване и прикупљеним додатним подацима о здравственим, школским и другим околностима у којима су се налазила избегличка деца о којој се старао Комесаријат. Осим тога, крајем октобра 1941. године, Српска православна црква формирала је Комисију за прикупљање података о страдању Српске православне цркве и народа. Ова комисија се бавила прикупљањем, евиденцијом и сређивањем изјава избеглих и прогнаних лица и остварила је блиску сарадњу са Комесаријатом са којим је размењивала прикупљене податке и записнике са изјавама.⁸

Оснивање и уређење Српских избегличких домова у Мајсарушкој Бањи

Међу избеглицама се налазио велики број деце која су остала без једног или оба родитеља, као и деца о којима родитељи нису могли адекватно да се старају. Ради указивања помоћи избеглицама на подручју окупиране Србије организоване су бројне хуманитарне акције, али план да бригу о избеглој деци преузму породице у Србији, због тешких материјалних прилика, није у потпуности остварен.⁹

Осим приватне иницијативе, избегла деца збрињавана су у посебно организованим домовима, попут дома „Краљевић Андреја“ у Београду, у коме је, крајем марта 1942. године, било смештено више од 300 деце.¹⁰ У унутрашњости Србије организовани су домови у Врњачкој Бањи, где је у истом периоду било смештено 565 деце са Косова и Метохије, и у Бањи Ковиљачи, где су била смештена 192 детета. Током 1942, Комесаријат је енергич-

⁶ „Правилник о организацији рада Комесаријата за избеглице и пресељенике и о допуни и обавезном тумачењу Уредбе о комесаријату за избеглице и пресељенике“, *Службене новине*, 19. децембар 1941, 6.

⁷ Боро Мајданац, „Избегличка деца у Ужицу (1941–1945)“, *Историјска баштина*, 19 (2011), 136.

⁸ В. Ђурић Мишина, *н.г.*, 129–132.

⁹ Детаљније: Тамара Стојановић, „Хуманитарне иницијативе и акције на страницама колаборационистичке штампе“, у: *Колаборационистичка шtamпа у Србији 1941–1944*, III, приредио Александар Стојановић, (Београд: Филип Вишњић, Институт за новију историју Србије, 2023), 163–193.

¹⁰ У Београду су избегличка деца била смештена у више установа београдских женских хуманитарних друштава која су своје просторије уступила преко секције Црвеног крста, као и у домовима којима је управљало Министарство социјалне политике и народног здравља и у Дечјем прихватишту Општине града Београда у Звечанској улици. Љубинка Шкодрић и Мирјана Савић, *Деца у рашу. Српски избеглички домови у Мајсарушкој Бањи 1942–1944*. (Краљево: Народни музеј Краљево, 2023), 15.

није приступио пракси смештања деце у за њих специјално уређене домове. Велики број бањских одмаралишта и приватних вила је адаптиран и формирано је више домова који су имали велике капацитете и у којима су истовремено били организовани и здравствена заштита, исхрана и школовање и васпитање избегле деце. Међу новоформираним домовима били су и Српски избеглички домови у Матарушкој Бањи.¹¹

Припреме за смештање избегличке деце и људи задужених за старање о њима у Матарушку Бању започеле су средином 1942. године. Јованка Шиљак, управница Дома у Бањи Врњци, 15. маја 1942. је резервисала зграде за смештај деце у Матарушкој Бањи, виле *Карајовић*, *Ибар* и *Буњак*, а нешто касније Жандармеријски дом и вилу *Краљево* и организовала њихово уређење и адаптирање за смештај деце. Касније су за потребе збрињавања деце изнајмљене и друге виле и угоститељски објекти: *Хелвеција*, *Даница*, *Максимовић*, *Лийов лад* и др.¹²

Српски избеглички домови (СИД) у Матарушкој Бањи спадали су у групу великих избегличких домова који су могли да приме више од 600 деце. Домови у Матарушкој Бањи почели су са пријемом деце 3. јуна 1942. Просторије су адаптиране за: спаваонице, учионице, карантин, амбуланту, лазарет, кухињу, магацин, канцеларије, станове за намештенике, и просторије за прање и спровођење дезинфекције. Број и намена објеката домова временом су се мењали. Немачке власти су у неколико наврата заузимале просторије домова у Матарушкој Бањи. Први пут, након само четири месеца од почетка рада домова, на захтев немачког мајора морала су се иселити деца из Жандармеријског дома и виле *Ибар*, а зграда са главном кухињом препуштена је немачкој војсци. У одузетим објектима било је 59 соба.

У складу са бројем деце и актуелним потребама узимане су у закуп нове виле и мењана је функција домова, тако су спаваонице адаптиране у учионице, сале у трпезарије, привремене карантине и сл. Домови *Ибар*, *Сјолови*, *Краљево* и *Жича* су, осим за смештај, 1943. преуређени и за школовање деце. Дом *Максимовић* је одређен за питомце који су завршили основну школу и за полазнике аналфабетских течајева. У Дому *Хелвеција* задржао се карантин, а Дом *Студеница* је преуређен за опоравилиште за децу и за болничку кухињу.

Велике проблеме причињавали су организовање транспорта деце и допрема по трепштина. До железничке станице удаљене 2 км од домова, водио је неуређен сеоски пут, а моста преко Ибра није било, па се могло превозити једино скелом. До станице у Краљево, удаљене 10 км, превоз је био несигуран и веома скуп.¹³ Првих дана деца су спавала на поду, на сламарицама оивиченим дрвеним гредама.¹⁴ Убрзо су добијени „трспратни“ кревети, са три хоризонталне површине које су, уместо душека, биле напуњене сламом.¹⁵

¹¹ S. Milošević, n. d., 297.

¹² Исто, 28.

¹³ Историјски архив Краљево (ИАК), Збирка о радничком покрету у НОБ-у, инв. бр. 41, Комесаријат за избеглице и пресељенике 1941–1944, 14–17; Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), Дечји дом „Бата и Рита Јовичић“ Рудник (А/150)-1942-К1, бр. 182.

¹⁴ Интервју са Милорадом Ђебићем из Београда, 26. фебруара 2022. У власништву Народног музеја Краљево и Института за савремену историју Београд.

¹⁵ Интервју са Драганом Жигићем из Зрењанина, 11. мај 2023. У власништву Народног музеја Краљево и Портала „Круг“ Краљево.

Прикључење манастира Студеница мрежи СИД Матарушка Бања, 19. августа 1943. године, значајно је олакшало бригу о деци, посебно у сегментима смештаја, исхране и лечења деце. Организација Дома у манастирском новом конаку, са смештајним капацитетима за 120 особа, брига о деци и вођење послова поверени су управи СИД-а Матарушка Бања. Уговор између манастира Студенице и СИД-а Матарушка Бања био је детаљно прецизиран.¹⁶ Повољни услови допринели су бржем опоравку болешљиве деце и подстакли Комесаријат да у септембру 1943. отвори Централно опоравилиште у склопу манастирског комплекса.¹⁷

Пријем деце и начини њиховог збрињавања

Уочи почетка рада домова, комесар за избеглице Тома Максимовић је одредио да се у Матарушкој Бањи „сместе на првом месту деца која су без родитеља, а која се налазе дуж Дрине; на другом месту изгладнела деца из Београда”.¹⁸ Највећи број деце упућене у Матарушку Бању дошао је са простора Босне и Херцеговине, преко испостава Комесаријата које су се налазиле на реци Дрини, пре свега преко домова у Ужицу и Севојну, где су деца у први мах прикупљана и где им је указивана прва помоћ.¹⁹

У првом транспорту из Дома за збрињавање избеглица у Ужицу, на *Списку деце, избељница која се упућују из Мокре торе у Матарушку Бању 3. јуна 1942*, нашла су се 44 имена, али су два прецртана, тако да су тог дана приспела 42 детета, с подручја села у околини Рогатице и Вишеграда, узраста од 3 до 13 година. Затим је, 24. јуна 1942. године, упућено 36 деце, узраста 7–12 година. Реч је о дечацима и девојчицама који су протерани из Гацког, Доњег Лапца, Куле, Бањалуке, Вргинмоста, Суботице, Војнића, Петриње, Глине, Вировитице, Подравске Слатине, Осјека и Спуња итд.²⁰ Осим са подручја НДХ, све до 1944. пристизала су деца са подручја Војводине, Косова, Црне Горе, Словеније, Македоније, Новог Пазара и околине итд.

Спискови пристигле деце су током првих месеци обухватили податке о презимену, имену, години рођења, школском узрасту и дотадашњем месту становања, имену оца и мајке, девојачком презимену мајке, да ли је и ко од родитеља преминуо и која је породична слава. Како је рат одмицао, број избеглих је убрзано растао, транспорти деце су постајали све уче-

¹⁶ Превоз деце, инвентара и хране првих дана је организовао манастирски дом, преуевши на себе да и убудуће четири пута месечно сноси трошкове транспорта. Питање огрева је решено тако што је манастир Студеница бесплатно уступио своје шуме за сечу и волове за превоз, уз обавезу СИД-а Матарушка Бања да обезбеди особље које ће да исече и превезе дрва. Милорад Панић, *Дом за збрињавање избељничке деце у Матарушкој Бањи (1942–1947)*, (Краљево: Центар за социјални рад, 1994), 172.

¹⁷ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 251, 270.

¹⁸ ИАК, Збирка о радничком покрету у НОБ-у, инв. бр. 41, Комесаријат за избеглице и пресељенике 1941–1944, бр. 18.

¹⁹ У Ужицу су функционисала два дечја избељничка дома – *Црвени крст* и *Кошћница*. Капацитет дома *Црвени крст* био је 115, а *Кошћнице* 150 деце. Према сачуваним евиденцијама, у ова два дома било је током окупације смештено 429 деце. У Пољопривредној школи у Севојну био је карантин за избеглу децу који је примио до 650 деце, а поред тога у овом месту је постојао и дечји избељнички дом. Б. Мајданац, *н.г.*, 138–139.

²⁰ МИАЧ, А/150-1942-К1, бр. 10.

сталији, тако да су спискови садржали само имена и презимена деце, њихових пратилаца и евентуално узраст деце. Неретко се јављала разлика у броју деце наведене у списковима у односу на број пристигле деце. Најчешће се радило о изостанку упућивања деце због нарушеног здравља, недостатку времена да се употпуни документација, али и бежању или непријављеном одвођењу деце.²¹ Наиме, родитељи су повремено одводили децу, не добивши сагласност Комесаријата за избеглице и пресељенике. За сагласност је било потребно да родитељи приложе доказе да имају довољно средстава да издржавају и школују децу. Од 16. јуна до 10. септембра 1942, родитељи су из СИД Матарушка Бања, уз одобрење Комесаријата, одвели 95, а без одобрења 29 деце, што је у документима категорисано као „насилно одведени“.²²

Током прва три месеца рада, у СИД-у Матарушка Бања смештено је 1.034 детета. У фебруару 1943. било је 735 деце (457 дечака и 278 девојчица), од којих 92,5% узраста од 7 до 14 година. Број деце се стално мењао, с тим да је увек било више дечака него девојчица.²³ Пет месеци касније, у домовима је било 1.095 деце, од којих 159 деце без оца, 99 без мајке, а 48 без оба родитеља. У периоду од 21. јула до 10. августа 1943, домове је напустило 167 штићеника, од којих су родитељи одвели 109, домаћинима на село је упућено 48, а 10 је побегло без знања родитеља.²⁴ У Матарушкој Бањи је у осам објеката током августа 1944. било смештено 650 деце (455 дечака и 195 девојчица), што је у том тренутку износило око 12% све избегле деце смештене у избегличким домовима у Србији.²⁵

Унутар мреже домова за збрињавање, деца су често премештана ради школовања, професионалног оспособљавања за одређене занате, лечења, опоравка и ради летовања. У СИД Матарушка Бања боравила су током јесени 1942. године ради опоравка деца која су била смештена у манастиру Боговађа, а из Матарушке Бање деца су из сличних разлога упућивана у манастир Јошаницу и Државно опоравилиште на Авали. У Дом „Краљевић Андреја“ у Београду упућивана су деца која су завршила четврти разред основне школе и старији од 12 година, ради изучавања заната. Крајем 1942. упућено је у овај дом 61 „варошке и полуварошке деце“, потекле из породица службеника, свештеника, радника, трговаца, занатлија и сл.²⁶

Више појединаца из Краљева, Матарушке Бање и околних села јављало се са жељом да буду хранитељи избегличкој деци, што им је омогућавано уз потписивање уговора са Комесаријатом.²⁷ Други вид збрињавања и стручног оспособљавања деце било је „колонизовање“, односно упућивање деце у сеоска и градска домаћинства. У списковима су навођена имена и презимена деце, број картотеке детета, име домаћина и место. Од септембра 1942. до априла 1943, из Матарушке Бање је упућено 423 деце у сеоска до-

²¹ М. Панић, *н.г.*, 30–36.

²² МИАЧ, А/150-1942-К1, бр. 183, 184.

²³ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 204.

²⁴ М. Панић, *н.г.*, 168, 174.

²⁵ Државни архив Србије (ДАС), Комесаријат за избеглице и пресељенике 1941–1944 (Г-2), ф. 2.

²⁶ МИАЧ, А/150-1942-К1, бр. 121, 178, 200.

²⁷ Љ. Шкодрић, М. Савић, *н.г.*, 48.

маћинства у Мачви, као и у околину Ариља, Пожеге и Чачка.²⁸ Код сеоских домаћина је владало велико интересовање за овај вид збрињавања деце. Због одласка у рат, страдања и одвођења у ратно заробљеништво мушкараца у најпродуктивнијем животном добу, сеоско становништво се суочавало са мањком радне снаге. Свакодневни напоран рад на обради земље, као и војске које су пролазиле и тражиле или отимале намирнице, утицао је да деци смештеној у сеоским домаћинствима није посвећивано довољно пажње и да су ретко похађала школу, већ су најчешће била ангажована као помоћ у свакодневним пословима, првенствено у чувању стоке. Ово је допринело да пракса колонизовања деце буде напуштена почетком 1944. године.²⁹

Особље задужено за бригу о деци

Процес пријема и распоређивања деце и особља у оквиру домова у Матарушкој Бањи трајао је током читавог рата. За старање о деци било је потребно оформити врло комплексну структуру намештеника, у складу са правилима које је установио Комесаријат. Најчешће су ангажована прогнана и избегла лица која су уз радне обавезе тиме добила смештај, храну и могућност зараде. Убрзане припреме за отварање Српских избегличких домова у Матарушкој Бањи у мају 1942. обухватиле су тражење медицинских кадрова. За сталног лекара у домовима ангажован је Драгутин Гвозденовић, а за помоћника здравствене службе Комесаријат је 1943. ангажовао лекара Андреја Арншенка. Лекар Драгутин Гвозденовић је 8. децембра 1943. премештен у Централни лазарет у Београду, тако да је уместо њега у Матарушку Бању упућен лекар Војислав Гилић.³⁰ Поред лекара, ангажовани су помоћни медицински радници, болничари и нудиље, економски задужени за набавке, учитељи, васпитачи, кувари, дактилографи, праље, мајстори и занатлије различитих профила, редаре (чистачице) и др. За непосредан образовно-васпитни рад са децом били су задужени васпитачи, које је постављао Комесаријат, домаћини домова које је бирала Управа СИД Матарушка Бања и учитељи, углавном упућивани из Министарства просвете.

Први управник домова у Матарушкој Бањи био је Владимир Беатовић, који је смењен са те дужности 7. априла 1943. године. На његово место дошао је Симо Ристић, који је преминуо 21. јуна 1943, а дужност управника преузео је 30. августа 1943. Душан Аврамов.³¹ Душан Аврамов се показао као изузетно дисциплинован, организационо вешт, савестан и пожртвован управник који је на тај начин утицао на остало особље и остао је на овој дужности до краја окупације.³²

²⁸ МИАЧ, А/150-1942-К1, бр. 118, 174; М. Панић, *н.г.*, 109–112, 143.

²⁹ МИАЧ, А/150-1944-К1, бр. 443.

³⁰ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 358.

³¹ ДАС, Г-2, ф. 3, р. 167.

³² Душан Аврамов је у Матарушку Бању стигао 1942. са супругом Смиљом, касније професорком међународног права на Правном факултету у Београду. Прихватила их је породица лекара Драгутина Гвозденовића, у чијој кући је током рата Смиља Аврамов родила ћерку. Интервју са мр Милорадом Гвозденовићем из Београда, 9. октобар 2022. У власништву Народног музеја Краљево.

Са једним од првих транспорта деце упућене у Матарушку Бању, 3. јула 1942. године, стигло је 59 избеглица, међу којима су биле свршене ученице учитељске школе, гимназије и грађанске школе, које су, у зависности од узраста, распоређене у домовима као васпитачице или помоћно особље.³³ За вероучитеља је постављен прота Сима Беговић, а за наставника гимнастике сокол Миленко Ристић, обојица избеглице.³⁴ Неретко су у Матарушку Бању премештани намештеници из других домова или су, због организационих промена или породичних разлога, из Матарушке Бање одлазили у друге центре за збрињавање деце. Месечна примања запослених установљена 1942. године, до 1943. године су се формално утростручила, али услед раста цена, остала су врло скромна.³⁵ Управа СИД-а Матарушка Бања старала се о потребама запослених, у оквирима могућности и овлашћења. Намештеницима чији чланови породице нису могли да нађу смештај, омогућено је да њихова породица живи у Дому, с тим да плаћају трошкове исхране.³⁶ Њихова деца су уживала сва права као и остали штићеници. Комесаријат је на себе преузео и здравствену заштиту запослених и чланова њихових породица.³⁷

Дешавало се да, посећујући своју децу, родитељи буду разочарани њиховим изгледом сматрајући да су деца неухрањена и недовољно чиста, или да буду незадовољни односом васпитног особља према деци, поводом чега су слали притужбе Комесаријату.³⁸ Све притужбе су пажљиво провераване, а ако би се показале основаним, одговорне особе су кажњаване: опоменом, укором, строгим укором, новчано и отказом. Новчано кажњавање је подразумевало уплату дела плате одговорне особе у дечју касу. Најчешћи повод за кажњавање било је узимање хране мимо прописаних количина или манипулације везане за набавку одеће.³⁹

Међу запосленима, мушкарцима и женама различитих нарави, порекла и образовања, долазило је до неуједначених реакција на ратне трауме и нове услове живљења, што је повремено доводило до међусобних нетрпељивости. Управа је у таквим случајевима најчешће реаговала опоменама, али и оштријим мерама, укључујући и отпуштање из службе. Са друге стране, додељиване су и награде, углавном новчане или у виду одевних предмета, вредним и посвећеним радницима, васпитачима и учитељима.⁴⁰

³³ МИАЧ-А/150-1942-К1, бр. 20.

³⁴ МИАЧ-А/150-1942-К1, бр. 16.

³⁵ Љ. Шкодрић, М. Савић, *н.г.*, 50.

³⁶ На пример, служитељ Петар Кесић, који је имао супругу и двоје деце од 2 и 3 године, добијао је месечну плату у висини 1.400 динара, а само трошкови хране за његово троје чланова породице износили су 2.250 динара. Домаћини домова, васпитачи, редаре и нудиље морали су да воде целодневну бригу о деци и, самим тим, били су приморани да станују у домовима. Због недовољно простора становало је по троје-четворо у соби и свако је трошкове смештаја плаћао по 250 динара. МИАЧ, А/150-1944-К2, бр. 1.

³⁷ Милован Вулетић, помоћник магационера је у фебруару 1944. упутио молбу да му се омогући да узима кондензовано млеко, пиринач, гриз и шећер, за дохрану своје двомесечне бебе на основу лекарског рецепта, што му је одобрено. Љ. Шкодрић, М. Савић, *н.г.*, 51.

³⁸ МИАЧ, А/150-1942-К1, бр. 112.

³⁹ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 270, 286, 431.

⁴⁰ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 362, 371.

Међу задужењима намештеника било је и старање о хигијени у зградама и око њих, што им је, како су се ратне године низале, бивало све захтевније. Посебно је било тешко током зиме 1943/1944. године, због концентрисања већег броја немачких снага у Матарушкој Бањи, недовољно новца за набавку хране и одеће и због доласка нових таласа избегле деце. О ратним променама које су настале сведочи и то да се у Матарушкој Бањи, која је пре рата бројала 400 становника, у том периоду налазило више од 3.000 особа – мештана, намештеника домова, избегличке деце и немачких војника. Због тешких услова боравка током зиме, деца нису излазила из домова све до 1. марта 1944. да се не би разболела. О животним околностима у том периоду сведочио је и управник Душан Аврамов: „Било је момената када нам се чинило да смо потпуно беспомоћни и да ће код деце наступити катастрофа, па смо заједнички бринули бригу да се из зиме извучемо.“ Обишавши домове у Матарушкој Бањи у априлу 1944, Јованка Шиљак је изјавила: „Ја се дивим људима који под оваквим приликама и у оваквом блату могу да опстану“.⁴¹

До средине 1943, у Српским избегличким домовима у Матарушкој Бањи било је око 200 ангажованих лица и приближно 1.200 деце.⁴² СИД Матарушка Бања, укључујући и манастир Студеницу, 1. јануара 1944. бројао је 134 намештеника, 74 мушкарца и 60 жена.⁴³ Крајем септембра 1944, у домовима у Матарушкој Бањи радило је 118 намештеника, што је формално било довољно, али се ипак отежано радило јер многи од њих због нарушеног здравља нису могли да обављају своје дужности. У домовима у Матарушкој Бањи крај рата је дочекало 89 намештеника.⁴⁴

Материјални услови боравка

Ратна дешавања и оскудица утицали су да се у околини Матарушке Бање није могло набавити довољно хране за исхрану деце у домовима. Уз то су цене биле знатно више него у Београду, тако да су набављачи СИД-а Матарушка Бања морали путовати у удаљенија места ради набавке елементарних животних намирница. Ипак, стотине избегличке деце у Матарушкој Бањи будиле су саосећање код локалног становништва које им је, у границама својих могућности, обезбеђивало део хране.⁴⁵

Током првих месеци рада домова, хране је у почетку било довољно, али су порције смањиване са порастом броја деце која су стално пристизала, иако су и даље имала пет obroка дневно. Зимски месеци 1942/1943. године донели су већу оскудицу у храни и њен недостатак је у даљим ратним месецима бивао све осетнији. Житарска централа је средином априла 1943. обуставила давање пшенице и кукуруза за штићенике домова, тако да су

⁴¹ МИАЧ, А/150-1944-К2, бр. 23.

⁴² МИАЧ, А/150-1944-К1, бр. 454.

⁴³ МИАЧ, А/150-1944-К1, бр. 388.

⁴⁴ Љ. Шкодрић, М. Савић, *н.г.*, 55.

⁴⁵ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 3, 15.

надлежни у Комесаријату упутили дописе домовима о рационализацији резерви.⁴⁶ Следовање хлеба смањено је, 1. маја 1943. године, са 330 г на 250 г брашна, а због пристизања нових група деце долази до још веће оскудице, те је од 1. јуна 1943. године следовање хлеба сведено на 150 г брашна. Проја је прављена чешће него хлеб, од кукурузног брашна и воде, тврда и безукусна. За Ускрс и Божић обично је био богатији јеловник, а деца су на дан крсне славе добијала додатно парче проје и јабуку. Ради спречавања неконтролисаног трошења хране, уведене су посебне процедуре и контроле у трошењу.⁴⁷ У кухињи за болесну децу, издвојеној 1. маја 1943. у Лазарету и Жандармеријском дому, припремана је дијетална храна. За тешко болесну децу набављано је пет литара крављег млека сваког дана, јер су деца нерадо пила кондензовано млеко, које се због немаштине, ипак, није могло избећи.⁴⁸ Управа домова настојала је да на различите начине, сопственом иницијативом побољша квалитет исхране. Тако су у оквиру домова гајене свиње које су храњене остацима хране, деца су организовано брала багремов и зовин цвет, а васпитачи су их повремено водили у околна села да једу дудиње.⁴⁹

Посебан проблем представљало је и неуједначено финансирање. Управник Душан Аврамов је предочио Комесаријату да су током 1943. године домови у Матарушкој Бањи добили мање финансијских средстава него други домови, иако су имали веће трошкове и већи број деце. Током 1943, СИД Матарушка Бања је од Комесаријата добио 20.000.000 динара, док су домови у Неготину примили 20.700.000 динара, а домови у Бањи Ковиљачи 23.500.000 динара. Упоредивши домове у Матарушкој Бањи и Неготину, изнео је да је у Матарушкој Бањи током 1943. у просеку било по 827 деце сваког месеца, што је значило да је месечно издржавање износило 2.606 динара по детету, док су домови у Неготину имали просечно 558 деце, а добијали месечно издржавање у износу 3.093 динара по детету.⁵⁰

Тек почетком 1944, хуманитарне организације су стекле могућност да пруже већу помоћ избегличкој деци. Дому *Ибар* је, 15. фебруара 1944, додељена храна послата из швајцарског Црвеног крста за 36 ручкова за 395 деце, са распоредом спремања, упутствима о кувању и смерницама о попуњавању табела утрошених намирница.⁵¹ За сваку намирницу Црвени крст је прописивао дневни унос. Калорична вредност хране покривала је минималне дневне потребе деце, међутим, та количина је често била недовољна, а деца су нерадо јела швајцарске оброке.⁵²

Осим проблема у исхрани, Српски избеглички домови у Матарушкој Бањи имали су сталне проблеме у набавци одеће и обуће како за децу, тако и за запослене у овој установи.

⁴⁶ Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. године. Свакодневни животи под окупацијом* (Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2002), 144, 146.

⁴⁷ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 272, 297.

⁴⁸ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 277. М. Панић, *н.г.*, 144.

⁴⁹ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 203, 245, 288.

⁵⁰ МИАЧ, А/150-1943-К2, бр. 20.

⁵¹ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 385; М. Панић, *н.г.*, 258–260.

⁵² МИАЧ, А/150-1944-К2, бр. 28.

Избегла деца су у Матарушку Бању стизала недовољно обучена, поцепана и боса. По сећању Јелене Јерemiћ, чији је отац учествовао у припремању домова за почетак рада, пристигла деца су била обучена у дугачке ланене кошуље истог кроја за дечаке и девојчице. На ногама су имала дрвене ципеле или опанке од нештављене коже; болесна деца су била боса или су им ноге увијане у дроњке, углавном од поцепаног џака или ђебета. Првих месеци скоро свако дете је било болесно. Одмах по доласку деца су купана у топлој води са одређеном количином сумпора у дрвеним коритима. После купања, одређен број деце добијао је преобуку, али већина је морала да сачека да се у перионици опере оно у чему су дошли.⁵³

Обућа и комплетан текстил (одећа, постељина, ђебад и пешкири) набављани су из Централног магацина Комесаријата у Београду, тако што су из домова упућивана требовања са подацима о тренутном броју деце, запослених и текућим потребама. Упркос томе што су постојали прописи о количини одеће, обуће и других потрештина (по три пара веша, чарапа и ђебета по детету, по један џемпер и сл.) због немаштине често нису могли бити поштовани. Посебно је недовољна количина веша представљала проблем. Такође, било је веома тешко обезбедити довољно капута који су у априлу, када отопли, узимани од деце, крпљени и пажљиво чувани за наредну зиму. Деца и одрасли добијали су ципеле са гуменим и ципеле са дрвеним ђоновима и дрвену обућу.⁵⁴

Домаћини домова су сачињавали спискове одеће и обуће за преправке и достављали их управнику. По потреби су формиране комисије које су процењивале шта је за расходовање, а шта за преправљање.⁵⁵ Од поцепаних опанака прављене су папуче за децу. Делови одеће предвиђене за расход коришћени су за закрпе за дотрајале панталоне, кошуље, хаљине итд.⁵⁶ Управа домова у Матарушкој Бањи је повремено децу снабдевала потребним стварима из непосредне околине. Тако је током лета 1943. припремљено 37 килограма вуне која је коришћена као плетиво за дечје џемпере.⁵⁷

Здравствено стање

Осим исхране и опремања, велику и тешку бригу приликом збрињавања деце представљало је њихово здравствено стање и надзор над њим. Посебну отежавајућу околност у том процесу имала је чињеница да су деца у домове стизала исцрпљена, болесна и са бројним преживљеним траумама. Од 3. јуна 1942. до 30. априла 1943, у Матарушкој Бањи боравила су 2.313 детета, од којих је 64% било болесно. У августу 1942. преминуло је 12, а у септембру 1942. последицама болести и исцрпљености подлегло је 15 деце. Разлог за толи-

⁵³ Ј. Кричковић, Љ. Ђорђевић, „И деца живот уплетоше у венац братства и јединства (XI)“, *Ибарске новине*, 2. октобар 1975, 6.

⁵⁴ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 228, 358.

⁵⁵ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 230.

⁵⁶ Љ. Шкодрић, М. Савић, *н.д.*, 65.

⁵⁷ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 273.

ки проценат оболелих лежи у организацији домова на нивоу Србије. Наиме, здрава деца су упућивана у друге домове, а болесна задржавана на лечењу у Матарушкој Бањи.⁵⁸

Иако је било предвиђено да се у домове за збрињавање могу примати само здрава деца, неретко су се болести манифестовале тек током транспортовања или смештања. У тим случајевима су деца стављана у карантин. Лекар Драгутин Гвозденовић је, 1943. године, уз помоћ болничара Милана Томића организовао преглед и дезинфекцију деце и њиховог рубља, вакцинисање против тифуса и дифтерије, лечење шугавости, краста и лишајева, обилажење и надзор домова у погледу чистоће и реда и надзор над вешерајем. У амбуланти су вршени прегледи и лечење оболелих који су касније могли бити смештени заједно са здравом децом. Лазарет је представљао импровизовану болницу у самом Дому, где је децу смештао и лечио домски лекар. У најближу приватну или државну болницу упућивани су тежи случајеви, ради изолације или хируршких интервенција.⁵⁹

По доласку у Матарушку Бању, деца су фотографисана, да би касније могла бити вршена упоређивања висине, тежине и општег здравственог стања.⁶⁰ Од 1943. тежина је деци мерена почетком сваког месеца, по наредби Комесаријата. Тек пристигла деца најчешће су лечена од вашљивости, шуге, свраба, красти и исцрпљености. Од 3. јуна до 5. децембра 1942, од шуге се лечило 860 деце, а од красти 750. Током летњих месеци деца су мазана кремама против шуге, након чега су у пратњи васпитача одлазила на сунчање крај Ибра, ради бржег оздрављења.⁶¹ Због лакшег сузбијања вашљивости и кожних обољења, деца су шишана до главе. Често је, у случајевима недостатка фармацеутских медикамената, прибегавано примени природних препарата – за глисте су коришћени бели лук и семенке тикве као замена за сантонин.⁶²

Премда су се здравствени радници трудили да одвајају болесну децу од здраве, епидемије су се шириле. Осим оболевања од заушки, шарлаха, трбушног тифуса, дифтерије и других заразних болести, најпогубнија болест била је дизентерија од које су деца углавном оболевала пре смештања у домове. Управник СИД-а Матарушка Бања Владимир Беатовић изнео је податак да се од 3. јуна до 6. децембра 1942. од ове болести разболело 137 деце и намештеника, од којих је 23 умрло у краљевачкој болници и у лазарету.⁶³

У транспорту деце с Дрине, која су доспела у Матарушку Бању 27. децембра 1942, брат и сестра Драгомир и Љубисава Глигоровић оболели су од трбушног тифуса и заразили још четворо деце.⁶⁴ У априлу 1943, међу децом је било 47 оболелих од запаљења плућа, а умрло је четворо тек пристигле деце. У мају 1943. је регистровано 167 болесне деце, од којих је 41 дете упућено у различите болнице и опоравилишта. Хитно су предузете и друге

⁵⁸ М. Панић, *н.г.*, 39, 103.

⁵⁹ Исто, 96.

⁶⁰ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 239.

⁶¹ Народни музеј Краљево, Историјска збирка СИД-а у Матарушкој Бањи, фото-албуми, И-465.

⁶² МИАЧ, А/150-1943-К2, бр. 15.

⁶³ МИАЧ, А/150-1944-К2, бр. 1.

⁶⁴ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 239.

мере превенције и лечења. Осим набавке вакцина за имунизацију све деце против шарлаха, богиња и дизентерије, настављено је започето вакцинисање тек пристигле деце против тифуса и дифтерије. Пошто је утврђено и да је деветоро малишана позитивно на туберкулозу, тестирање на ову болест примењено је и на осталу децу. Упркос свим предузетим мерама, у мају 1943. умрла су четворица дечака.⁶⁵ Од 309 деце пристигле у јуну 1943. године, било је 40 болесних, углавном од малих богиња (морбила), а тројица дечака су умрла. Здравствено стање деце додатно је погоршала епидемија пролива у јуну 1943.⁶⁶ У јулу 1943. године оболело је 131 дете, а једна девојчица је умрла.⁶⁷ Од 1.026 штићеника, током августа 1943. смештених у домовима у Матарушкој Бањи, 37,4% је било болесно. По речима управника Душана Аврамова, епидемија грипа и мраса (малих богиња) током лета 1943. „личила је на олују која је изненада и нагло дошла, начинила пустош и сада је у потпуном исчезавању”. Међу оболелима и преминулима били су управник Симо Ристић и неколико намештеника домова.⁶⁸

Око 30% пристигле деце имало је хиповитаминозу. У фебруару 1944. године је, уз храну добијену од хуманитарних организација, СИД-у Матарушка Бања испоручено 14,5 литара рибљег уља, као помоћно лековито средство, са прописаним упутствима за употребу.⁶⁹ У околини Матарушке Бање се, у мају 1944, појавио пегави тифус, што је покренуло озбиљне превентивне мере. Организована су два предавања лекара Војислава Гилића и његове помоћнице: „Здравље и чистоћа – ваши као преносиоци заразе” и „Опасности од пегавца и шуге”. Особље је појачало надзор над хигијеном и уведене су додатне мере спречавања ширења заразе.⁷⁰ Током јесени 1944, здравствено стање деце је било под контролом, упркос томе што је харала епидемија дизентерије, од које су оболела 32 детета. Будући да су добили серум против ове болести, забележен је само један смртни случај. Преминуо је дечак који боловао од туберкулозе упоредо са дизентеријом.⁷¹

Од 3. јуна 1942, када је СИД Матарушка Бања почео са радом, до 29. новембра 1944, када је Матарушка Бања ослобођена, кроз домове је прошло више од 3.445 деце, од којих је умрло 56, односно 1,6%.⁷² Највећа смртност била је од августа до новембра 1942. године. Миодраг Савићевић се сећао тих дана: „Тада сам радио као столарски радник у Дому и сећам се, тражило се од мене да правим мртвачке сандуке за децу која умиру... А она су

⁶⁵ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 251.

⁶⁶ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 291.

⁶⁷ М. Панић, *н.г.*, 171.

⁶⁸ МИАЧ, А/150-1943-К1, бр. 265.

⁶⁹ МИАЧ, А/150-1944-К1, бр. 395.

⁷⁰ МИАЧ, А/150-1944-К1, бр. 431, 432.

⁷¹ МИАЧ, А/150-1944-К1, бр. 388.

⁷² На основу извештаја СИД-а Матарушка Бања сачуваних у Међуопштинском историјском архиву у Чачку, извода из књига умрлих и рођених Матичне службе у Краљеву, књиге др Милорада Ђ. Панића *Дом за збрињавање избеличке деце у Матарушкој Бањи (1942–1947)* и фелтона Ј. Кричковић и Љ. Ђорђевић „И деца живот уплетеше у венац братства и јединства”, објављеног у *Ибарским новостима*, утврђено је именом и презименом 56 деце умрле у Матарушкој Бањи у периоду од 1942. до 1944. године.

у почетку умирала не стигавши ни да се добро нахране, обују и обуку, а да не говоримо о лечењу. Било је дана када сам морао да направим и по два сандука."⁷³ Управник би одредио неколико одраслих мушкараца да носе ковчег, а група вршњака пратила је ковчег до скеле на Ибру.⁷⁴

Преминула деца сахрањивана су на гробљу у оближњем Конареву, где се данас налази упечатљив споменик, дело архитекте Спасоја Крунића, који симболизује кровове кућа из којих су деца била приморана да избегну.

Школовање деце

Осим обезбеђивања услова за боравак и живот деце, управа домова у Матарушкој Бањи старала се и о њиховом васпитању и образовању. Осим организовања редовне школске наставе, пошто је велики број деце био неписмен и до тада није похађао школу, за њих су организовани аналфabetски течајеви⁷⁵. Почетком 1943, међу 735 штићеника било је 193 неписмених од 11 до 19 година. Током пролећа 1943, аналфabetски течај похађало је 19 мушке и 65 женске деце.

Школска 1942/1943. година је почела са закашњењем због недостатка простора за учионице и недовољног наставног кадра. Формирање одељења било је отежано, услед честих премештаја деце у друге домове, сталног прилива нових таласа избеглица и упућивања деце у сеоска домаћинства. Нису били заступљени сви предмети у свим разредима, да би неколико одељења било формирано 20. фебруара 1943, а два одељења првог разреда тек почетком априла 1943. године.

У СИД-у Матарушка Бања, 20. јула 1943. било је 1.095 деце, од којих: 229 млађих од 7 година; 490 у I разреду; 100 у II; 94 у III; 53 у IV разреду; 105 деце од 10 и више година који нису похађали школу; 11 која су свршила школу; 11 деце у различитим разредима средње школе; двоје деце је похађало занатску школу.⁷⁶ Почетком октобра 1943, извршене су организационе и персоналне промене. Домови у Матарушкој Бањи су одређени за школску децу. Одлучено је да се млађа деца распоређују по манастирима и мањим домовима, а да одрасла деца иду на течајеве и занате. Наставу је изводило 12 учитеља које је поставило Министарство просвете и три учитеља које је поставио Комесаријат који је обезбедио и уџбенике, наставна средства и учила.⁷⁷

Велика пажња је придавана васпитном раду са децом за који су били надлежни васпитачи, наставници и домаћини домова. Деца су учествовала у обележавању верских празника, подучавана су уредности, основним кућним пословима и стицању спортских навика.

⁷³ Ј. Кричковић, Љ. Ђорђевић, „И деца живот уплетоше у венац братства и јединства (XVIII)“, *Ибарске новости*, 20. новембар 1975, 6.

⁷⁴ МИАЧ, А/150-1944-К1, бр. 450, 452.

⁷⁵ МИАЧ, А/150-1942-К1, бр. 18, 64.

⁷⁶ М. Панић, *н.г.*, 167.

⁷⁷ Љ. Шкодрић, М. Савић, *н.г.*, 84.

Осим тога, посећивала су гостујуће позоришне представе, приређивала приредбе и организовала такмичења у спорту, пре свега, фудбалу.⁷⁸ У СИД-у Матарушка Бања је, 17. јануара 1944, сачињен списак деце 717 штићеника (517 дечака и 200 девојчица), са годишњим оценама у којем су васпитачи и домаћини домова изнели педагошка и карактеролошка обележја 635 штићеника (468 дечака и 117 девојчица). Од укупног броја оцењиваних, са негативним оценама било је 24 дечака и три девојчице. Већина деце описана је као добра, бистра, лепо васпитана и послушна.⁷⁹

Одузимање домова у јесен 1943, одразило се, због недостатка простора, на нередовно одржавање наставе, тако да су до 1. марта 1944. године наставу похађали само ученици пет одељења II разреда. Тог дана успостављена је редовна настава за 7 одељења I разреда, пет одељења II и за по два одељења III и IV разреда.⁸⁰ Од 17. марта 1944. уведен је полицијски час од 20 сати, а од 1. априла 1944. отпочело је замрачивање домова. Издата су прецизна упутства о понашању током узбуне и одређено је којим путевима треба евакуисати домове у случају бомбардовања. Упркос свему, настава је у овом периоду одржавана, а 12. јула 1944. године приређена је завршна приредба.⁸¹

Крај раја

У септембру 1944. немачка војска почиње да се повлачи из Матарушке Бање. Започета школска година у СИД Матарушка Бања прекинута је због борбених дејстава. Посебан проблем представљала је исхрана деце услед прекида саобраћајних веза и контаката иако је у том периоду број деце која су боравила у домовима смањен на 95. Током новембра, помоћ у храни упутио је манастир Студеница. Краљево и Матарушка Бања су ослобођени 29. новембра 1944. године. Због угрожености деце услед борбених дејстава, део њих је евакуисан из избегличких домова и упућен у Врњачку Бању, а затим распоређен у овом месту и околним селима.⁸²

Нове власти су се у ослобођеној, али ратом уништеној земљи, суочиле са проблемом исхране и збрињавања деце. Тај проблем је донекле решен тако што је, у периоду од јануара до марта 1945. године, око 12.000 деце упућено из Србије на опоравак у Бугарску.⁸³ Деца су у Бугарској била углавном добро примљена и прихваћена, а нега и старање о њима били

⁷⁸ Ј. Кричковић, Љ. Ђорђевић, „И деца живот уплетоше у венац братства и јединства (V)“, *Ибарске новостии*, 28. август 1975, 6.

⁷⁹ Нису оцењивана деца лица запослених у домовима, болесна деца, недавно приспела и деца у опоравишту. Од оцењених, један број питомаца починио је преступе, у шта су сврставани лагање (петорица дечака, две девојчице), крађа (шесторица дечака) и бежање из дома (четворица дечака). М. Панић, *н.г.*, 224–225.

⁸⁰ МИАЧ, А/150-1944-К2, бр. 23.

⁸¹ МИАЧ, А/150-1944-К1, бр. 453.

⁸² М. Панић, *н.г.*, 291.

⁸³ Petar Dragišić, „Zbrinjavanje jugoslovenske dece u Bugarskoj 1945. godine“, *Istorija 20. veka*, 2, (2001), 103–110; Сања Петровић Тодосијевић, „У сваком Бујарину имали смо оца, а у Бујарки мајку. Југословенска деца у Бугарској 1945. године“, *Токови историје*, 3 (2013), 173–206.

су на задовољавајућем нивоу. Њихов повратак у Југославију организован је у другој половини 1945. године. Међу овом децом налазило се и 295 деце из домова у Матарушкој Бањи.⁸⁴

Закључак

Збрињавање деце избегле из различитих крајева окупиране Југославије у системе домова Комесаријата за избеглице и пресељенике у окупираној Србији током Другог светског рата, представљало је комплексан организациони подухват и велики хуманитарни подвиг. У Српским избегличким домовима у Матарушкој Бањи, у периоду од јуна 1942. до новембра 1944. било је смештено више од 3.445 деце, од којих је 1,6 % деце преминуло. Недовољни смештајни капацитети спрам великог броја деце, нису спречавали немачке окупаторе да у неколико наврата одузимају зграде дечјих домова за своје потребе. Готово свакодневно се суочавајући за потешкоћама око: смештаја деце и запослених, набавке намирница за исхрану, одевања, лечења, спречавања избијања епидемија и спровођења образовно-васпитног плана, запослени у СИД Матарушка Бања упели су да у тешким ратним условима створе елементарне услове за живот деце, чиме су пресудно допринели да ионако огромне размере страдања српског цивилног становништва у Другом светском рату не постану још веће.

⁸⁴ Љ. Шкодрић, М. Савић, *н.г.*, 93–94.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени историјски извори:

1. Државни архив Србије, Комесаријат за избеглице и пресељенике 1941–1944.
2. Историјски архив Краљево, Збирка о радничком покрету у НОБ-у.
3. Међуопштински историјски архив Чачак, Дечји дом „Бата и Рита Јовичић“ Рудник.
4. Народни музеј Краљево, Историјска збирка СИД-а у Матарушкој Бањи.

Литература:

1. Димитријевић, Бојан. *Србија 1941*. Београд: Институт за савремену историју, Catena mundi, 2021.
2. Dragišić, Petar. „Zbrinjavanje jugoslovenske dece u Bugarskoj 1945. godine“. *Istorija 20. veka*, 2, (2001), 103–110.
3. Ђурић Мишина, Вељко. *Саслушања српских избеглица. Историјски контекст и анализа*. Бања Лука, Нови Сад: Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Републике Српске, Архив Војводине, 2023.
4. Janjetović, Zoran. *Collaboration and Fascism Under the Nedić Regime*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018.
5. Kreso, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1942. Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.
6. Mazover, Mark. *Hitlerovo carstvo. Nacistička vladavina u okupiranoj Evropi*. Beograd: Arhipelag, 2019.
7. Мајданац, Боро. „Избегличка деца у Ужицу (1941–1945)“. *Историјска баштина*, 19 (2011), 133–154.
8. Milošević, Slobodan D. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*. Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1981.
9. Николић, Коста. *Страх и нада у Србији 1941–1944. године. Свакодневни живот под окупацијом*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.
10. Панић, Милорад. *Дом за збрињавање избегличке деце у Матарушкој Бањи (1942–1947.)*. Краљево: Центар за социјални рад, 1994.
11. Стојановић, Тамара. „Хуманитарне иницијативе и акције на страницама колаборационистичке штампе“. У: *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, III. Приредио Александар Стојановић, 163–193. Београд: Филип Вишњић, Институт за новију историју Србије, 2023.
12. Павловић, Стеван К. *Хитлеров нови анђијоредак. Други свешки раи у Југославији*. Београд: Clío, 2009.
13. Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

14. Петровић Тодосијевић, Сања. „У сваком Бугарину имали смо оца, а у Бугарки мајку. Југословенска деца у Бугарској 1945. године“. *Токови историје* 3 (2013), 173–206.
15. Шкодрић, Љубинка и Мирјана Савић. *Деца у рату. Српски избељички домови у Машарушкој Бањи 1942–1944*. Краљево: Народни музеј Краљево, 2023.

Интервјуи:

1. Интервју са Драганом Жигићем из Зрењанина, 11. мај 2023. У власништву Народног музеја Краљево и Портала „Круг“ Краљево.
2. Интервју са мр Милорадом Гвозденовићем из Београда, 9. октобар 2022. У власништву Народног музеја Краљево.
3. Интервју са Милорадом Ђебићем из Београда, 26. фебруара 2022. У власништву Народног музеја Краљево и Института за савремену историју, Београд.

Ljubinka ŠKODRIĆ, PhD, Senior Research Associate
Institute for Contemporary History
Belgrade, Republic of Serbia
ljubinka.skodric@isi.ac.rs

Mirjana SAVIĆ, Museum Advisor
National Museum Kraljevo
Kraljevo, Republic of Serbia
mirjana.savic@nmkv.rs

CARE OF CHILDREN IN THE SERBIAN REFUGEE HOMES IN MATARUŠKA BANJA 1942-1944

Summary

The Serbian Refugee Homes in Mataruška Banja began accepting children on 3 June 1942. Most of the children were sent to these homes were the refugees from the territory of Independent State of Croatia (NDH). Only three months after the opening, at the end of August 1942, 1,034 children were accommodated in these homes. The Serbian Refugee Homes in Mataruška Banja consisted of several buildings used for housing, education, nutrition and treatment of children. The number and purpose of these buildings changed over time. A special problem was occupation of certain buildings by the German military forces. In September 1943, the Studenica monastery joined the network of homes in Mataruška Banja and a special department for the recovery of the children was opened within the monastery.

Despite the help provided by the local population and the constant efforts of the employees and the Commissariat for Refugees, feeding the children in the Serbian Refugee Homes in Mataruška Banja during times of war and scarcity was a constant problem. In addition, refugee children arrived poorly dressed, sick and barefoot. In the war circumstances, procuring a sufficient quantity of clothing and shoes for the growing number of children and their guardians was a real feat. Taking care of health, besides taking care of children's nutrition, was the biggest challenge in the work of refugee homes. Children arrived at the homes exhausted, sick and traumatized. From 3 June 1942, when the admission of children began, until 29 November 1944, when Mataruška Banja was liberated, more than 3,445 children went through the Serbian Refugee Homes in Mataruška Banja. Out of this number of children, 56 children died, which is 1.6%.

УДК 94(497.113)"1941/1945"(046)
341.322.5(497.113)"1941/1945"(046)
070(497.1)"1945/1952"

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.16.2024.MOL.97-113>

оригиналан научни рад / original scientific article

примљен / received: 05. 07. 2024.

прихваћен / accepted: 07. 10. 2024.

Милица МОЉСКИ, историчар
moljskim@gmail.com

ПОСЛЕРАТНО СЕЋАЊЕ НА ЗЛОЧИНЕ У БАЧКОЈ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ У ОГЛЕДАЛУ СЛОБОДНЕ ВОЈВОДИНЕ

Сажетак: Стравични злочини синоним су за историју Другог светског рата. Они нису мимоишли ни Бачку, те су на њеној територији немачки и мађарски окупатори починили свирепе злочине над српским, јеврејским и ромским живљем. Ти злочини свој одјек нашли су и у листу *Слободна Војводина* (претеча данашњег новосадског *Дневника*) који је од 1942. године илегално штампан и дистрибуиран на простору Бачке. За време рата на страницама *Слободне Војводине* могли су се прочитати детаљни описи и осуде окупаторских злочина, али и потпуно неосноване оптужбе на рачун оновремене српске елите – интелектуалаца, политичара и црквених великодостојника с намером да народ у Бачкој ступи у редове партизана. Након рата, сећање на злочине који су извршени с намером да се истреби српско, јеврејско и ромско становништво, почело је да бледи и поприма нове форме у складу с пропагандом нових власти. Сви ови аспекти културе сећања на злочине окупатора у Бачкој у Другом светском рату, представљени су у раду који је написан на основу релевантне историографске литературе, али и до сада недовољно коришћених историјских извора – издања *Слободне Војводине* од маја 1945. до 1952. године.

Кључне речи: Други светски рат, Бачка, *Слободна Војводина*, култура сећања, мађарски окупатор, немачки окупатор.

Срби у Делвидеку и Мађари у Војводини

Настанак Независне Државе Хрватске 10. априла 1941. године из угла Хортијеве Мађарске тумачен је као престанак постојања Краљевине Југославије и адекватан изговор да се поништи Уговор о сталном миру и вечитом пријатељству, тако да је Влада истог дана одобрила заповест регента Миклоша Хортија о ратним операцијама у области Délvidék (Јужни крајеви). Иако се суштински радило о класичном акту окупације суверене државе, Мађарска је своју политику правдала исправљањем оног што је сматрала тријанонском неправдом и реституцијом некадашњих територија. Та политичка платформа била је основна политичка оријентација и највећег дела војвођанских Мађара.¹ Упркос томе што је *Прокламација мађарском народу* тврдила да будућа акција неће бити усмерена против српског народа, писањем штампе и говорима преко радија приказани су наводни сурови прогони Мађара у Југославији, а Срби су посебно приказани као народ без историје и традиције који нема права на територију данашње Војводине. На тај начин, стварана је слика да су главна претња мађарској држави Срби, а поред њих то су били и Јевреји, представљени улогом Христуобице, банкара, трговаца и индустријалаца.

Оваква становишта послужила су да историја Бачке у Другом светском рату забележи три таласа масовних злочина мађарског окупатора на подручју окупиране Југославије у Другом светском рату. Први талас злочина догодио се априла 1941. године, уласком 80.000 мађарских војника и официра у Краљевину Југославију, које је локално мађарско становништво дочекало са цвећем и мађарским заставама. У Сомбору је сахрањен „ковчег“ Југославије, а у Суботици, Сенти и Србобрану погребно предузеће Будимпешта–Рим–Берлин делило је у виду летака смртнице „за државу која је умрла након 23 године нејаког живота.“² За непуну четири дана, без борбе, заузети су Бачка, Барања, Међумурје и Прекомурје. Тада је у око педесет места Бачке и Барање убијено, уз помоћ домаћих Мађара, између 2.300 и 3.500 лица³, претежно Срба. Пљачка извршена овом приликом процењена је на 639.251.271 предратих динара.⁴ Уз то, планом денационализације било је предвиђено протеривање свог становништва српског порекла из Бачке и конфискација њихове имовине.⁵ Опстанак новосадске гимназије и штампање „Нове поште“⁶, били су само представа толеранције у времену анексије и мађаризације.

¹ Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, (Novi Sad: Filozofski fakultet, 1996), 210.

² Enike Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, (Novi Sad: Forum, 2010), 118.

³ Историчар Звонимир Голубовић наводи у свом делу *Рација у Јужној Бачкој 1942.* да је мађарско домобранство са домаћим Мађарима убило, према сопственом признању, 2.300 лица, док подаци Анкетне комисије наводе да је страдало 3.500 људи, махом Срба.

⁴ Звонимир Голубовић, *Рација у јужној Бачкој 1942.* н.д., 13.

⁵ Први талас протеривања укључивао је све Србе, Јевреје и Роме досељене после 31. октобра 1918. године. Ипак, како између немачких и мађарских власти није постигнут споразум о протеривању, непротеран део становништва депортован је у логоре по Бачкој и Барањи. Становништво је депортовано и у Мађарску, у логор Шарвар. Поред Шарвара, у Мађарској су постојали логори у Барчу, Баји, Нађкањижи, Киштарачи, Гарањи и Фенађшагу.

⁶ Лист који је излазио у Новом Саду од 1941. до 1944. године на ћирилицу.

Други талас масовних злочина започет је забраном напуштања кућа, кретања, звоњења звона и богослужења, одузимањем докумената, сменама с посла, а завршио се рупама на леду и токовима Дунава и Тисе којим су плутали лешеви Срба, Јевреја и Рома. Била је то јануарска Рација 1942. године, када је у Шајкашкој, Старом Бечеју и Новом Саду са околином, када је дошло до „кулминације политике реваншизма и ревизионизма.“⁷ Сам термин у овом случају означава полицијско опкољавање одређене локације ради проналаска сумњивих лица. Ипак, појам не одговара природи злочина почињеног јануара 1942. године. На овај начин реч „рација“ представља еуфемизам, ублажавање, можда чак и несвесно потискивање смисла природе догађаја који има своју предисторију.⁸ Живот је, према подацима Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, изгубило 3.417 лица, а 21.554 лица оштећено је другим злочинима попут батињања по систему круга⁹; ударања моткама, кундацима, пендрецима; чупања дојки, завртања мошница и откидања других делова тела; гажења; силовања, док је начињена материјална штета износила 277.879.727 динара предратне вредности.¹⁰ Организациони секретар Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Војводину, Иса Јовановић, говорио је о 10.000 жртава, Ендре Бајчи Жилински¹¹ о 7.000 – 9.000, док извештај чланова мађарске Владе наводи да је до 27. јануара убијено између 6.000 и 7.000 Срба. Подаци окупатора бележе 3.340 страдалих лица, док историчар Звонимир Голубовић наводи 3.809 жртава.¹² Иако је Рација званично била усмерена против комуниста, страдали су махом грађани, свештеници и интелектуалци, али су циљеви самог злочина остали неиспуњени па је етнички однос у местима где су Срби били већина остао непромењен. Такође, притисак Немачке да Мађарска пошаље већи број војника на Источни фронт није престао, нити је она одустала од Баната у корист Мађарске. Оно што је ипак било остварено јесте још већа удаљеност српског и мађарског народа после јануара 1942, а села Шајкашке, Нови Сад и Стари Бечеј памтиће

⁷ Звонимир Голубовић, *Рација у јужној Бачкој 1942.* н.д., 195.

⁸ Драго Његован, *Рација – шрећа труга масовних злочина*, (Нови Сад: Прометеј, 2009), 5; Александар Стевановић, „Рација 1942. Морална заснованост масовног злочина“, у: 80 година од погрома у великој Рацији: корак даље ка заједничкој будућности, уредници Драган Станић и Зоран Павловић, (Нови Сад: Матица српска, Покрајински заштитник грађана – омбудсман, 2022), 153.

⁹ У кругу су стајали детективи и мучитељи, док је жртва била постављена у средину и добијала ударце. Поред мушкараца, тукли су жене и децу. Након тога уследило би гажење, чупање косе, ударање главом о зид или земљу.

¹⁰ Драго Његован, *Рација – шрећа труга масовних злочина*, н.д., 185.

¹¹ Енре Бајчи Жилински (Сарваш, 1866 – Шопронкохида, 1944), посланик у парламенту у Будимпешти. Како би покушао да спречи или заустави злочине мађарске окупационе власти над Србима, написао је велики број писама и меморандума регенту, председницима Владе, министрима, државним секретарима, војним руководиоцима Краљевине Мађарске. У свом Меморандуму упућеном Миклошу Хортију 4. фебруара 1942. године, навео је да је током запоседања Јужних крајева побијено око 8.000 лица махом српске националности. Према његовим подацима, током Рације у Жабљу побијено је око 1.400 лица, затим у Чургу 3.000, Новом Саду 2.000 – 2.500, док за Тител износи претпоставку да је тамо страдало преко хиљаду људи. Током и након Рације у Бачкој, његове активности биле су усмерене на кажњавање одговорних и обештећење жртава.

¹² Звонимир Голубовић, *Рација у јужној Бачкој 1942.* н.д., 146.

да је „локално мађарско становништво умногоме подржавало мере да се непокорени Срби за свагда умире“.¹³

Трећи талас масовних злочина уследио је 1944. године, доласком њилаша, припадника нацистичке Партије стреластог крста¹⁴, на власт. Тада је престала релативна толеранција Јевреја у Мађарској и они су тог пролећа транспортовани у немачке концентрационе логоре. Према непотпуним подацима Анкетног одбора за утврђивање истине о догађајима 1941–1945. године у Војводини, од 18.380 предратних Јевреја страдало је на разне начине њих 15.343.¹⁵ Историчар Звонимир Голубовић свој закључак о масовним злочинима мађарског окупатора образложио је на следећи начин: „Убиства, пљачке и други облици терора приликом уласка мађарских окупаторских трупа могу се означити и као најгрубљи вид денационализације – као геноцид, јер су му жртве биле из редова српског народа на рачун којег се желела обезбедити национална превласт.“¹⁶

Након ослобођења, увођење Војне управе за Банат, Бачку и Барању¹⁷ поручивало је својим мерама да нема повратка на старо, али и да ће процес конституисања Војводине морати да сачека пролеће 1945. године: „Мисао Војводине мењала је током времена и свој смисао и своју садржину па, природно и своју територију.“¹⁸ Као главни циљ Војне управе наведено је уклањање петоколонаша, кажњавање злочинаца и сарадника мађарског и немачког окупатора. Поведен је обрачун против мађарског и немачког становништва, али и грађанских политичара, који су већински у рату били политички пасивни. „Издајницима нису проглашавани само они који су тесно сарађивали с окупационим властима, већ и они који су подржавали или били симпатизери четничког покрета, или једноставно, због обичних антикомунистичких ставова и изјава, како за време, тако и пре рата.“¹⁹ Иако је Јован Веселинов²⁰, још новембра 1944. године, први објавио да ће Војводина бити аутономна покрајина у саставу Србије, тек 5. априла наредне године војвођански комунисти пристали

¹³ Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, n.d., 92.

¹⁴ Партија стреластог крста (мађ. Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom), деловала је од 1935. до 1945. године. Представља мађарску нацистичку странку, која је, за разлику од немачке, била изразито прокатоличка. Њиховим доласком на власт омогућена је депортација Јевреја у нацистичке логоре.

¹⁵ Драгица Кољанин, „Војводина у Другом светском рату: универзалне вредности антифашизма“, у: Научна трибина историчара: зборник предавања одржаних 2006–2007. године, уредник Золтан Ђере, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2007), 91.

¹⁶ Звонимир Голубовић, *Рација у јужној Бачкој 1942*. (Нови Сад: Музеј Војводине, 1992), 14.

¹⁷ Војна управа уведена је октобра 1944. године и трајала је 103 дана.

¹⁸ Слободан Бјелица, *Спорови око аутономије Војводине: 1961–1974*. (Београд: Службени гласник, 2015), 17.

¹⁹ Небојша Петровић, *Архијелаї мржње: нејријашељи КПЈ у Војводини након Другої свејскої раїа 1944–1953*. (Београд: Службени гласник; Нови Сад: Архив Војводине, 2020), 60.

²⁰ Јован Веселинов (Кумане, 1906 – Београд, 1982) био је од јануара 1943. године политички секретар Покрајинског комитета, да би до 1945. године радио на конституисању будуће аутономне Војводине. Био је председник Главног народноослободилачког одбора Војводине и секретар Јединственог народноослободилачког фронта Војводине (1944–1945). Поред тога, био је и председник Извршног већа НР Србије и члан Савезног извршног већа (1953–1957), председник Скупштине СР Србије (1957–1963), политички секретар ЦК СК Србије (1957–1967), као и члан ЦК КПЈ односно СКЈ (1948–1978). Поред свих звања, носио је орден Народног хероја.

су на Седмој покрајинској конференцији на овакво стање ствари. Читав процес завршен је доношењем Закона о успостављању и устројству Аутономне Покрајине Војводине 1. септембра 1945. године.²¹

Отворено је питање мањина које се превасходно односило на Мађаре који су се после крвавог Делвидека поново нашли у Војводини. Мада је Тито говорио да народ треба наоружати таквом свешћу да Хрват стрепи за оно што се дешава на границама Македоније, а Србин за оно што се збива у Истри, пример Војводине као Југославије у малом, показаће да су у питању готово нереална очекивања.²² Овај пут ситуација је била још гора него након 1918. године – односи између српског и мађарског народа нису били више оптерећени само територијом, већ масовним злочинима и одмаздама.

Почене лекцијом из СССР-а, управо су власти у Југославији закорачале путем бруталности и испољавања екстремног насиља. Иако је постојала Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача од септембра 1944. године, кажњавање Мађара отишло је у другу крајност – поред оних који су имали зашто да плате животом, било је и оних над којима је пресуда за стрељање донета без правне процедуре, а на основу чланства у њилашкој или другој организацији или пак непроверених пријава, па је тако Комисији стигло чак 938.828 пријава.²³

Хапшења и стрељања започета су у свим селима Бачке с мађарским живљем одмах по доласку ослободилаца.²⁴ Тако је у Чуругу, због директног или индиректног учествовања у Рацији, становништво проглашено за ратне злочинце и исељено због нормалног функционисања живота и праведне казне. Дат им је рок да се о свом трошку, у року од 14 дана, иселе у Мађарску са оним стварима које су донели доласком у Југославију. Оваква одлука правдана је као мера која није била усмерена против Мађара као народа у Војводини, већ против „оне перјанице мађарског народа које су овамо и дошле са празним коферима и напљачкале имовину од нашег живља, жртава рата“.²⁵

Партија није бежала ни од тврдње да су Мађари и усташе затровали међунационалне односе у Војводини до врхунца. Она је себе приказивала као спаситеља и помиритеља јер је „непоколебљиво истрајавање КПЈ на принципима братства, јединства и равноправности и у најтежим тренуцима, на сузбијању осветничког шовинизма, националне искључивости и ускогрудости, на жигосању и немилосрдном кажњавању правих криваца, као и на упорном стрпљивом раду на политичком осветљивању неопредељених маса народа сваке националности, морало уродити плодом“.²⁶

²¹ Слободан Бјелица, *Сјорови око аутономије Војводине: 1961–1974*. н.д., 24.

²² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1978*. (Београд: Bigz, 1981), 418.

²³ Небојша Петровић, *Архијелај мржње: неирцијашељи КПЈ у Војводини након Другој светској рати 1944–1953*. н.д., 114.

²⁴ У селу Надрљану код Старе Кањиже, стрељано је преко 150 Мађара, исто колико и у Мољу. За овакву одмазду Партија је касније оптужила Србе из Србије и Црне Горе да су „спроводили четнички утицај“ (Исто, 115)

²⁵ „Зашто су исељени окупаторови чиновници из Војводине“, *Слободна Војводина*, 18. 5. 1945, 2.

²⁶ Јелена Попов, *Народни фронт у Војводини: 1944–1953*. (Нови Сад: Филозофски факултет, 1986), 35.

Број жртава нове власти према различитим проценама варира од 5.000 до 40.000 људи.²⁷ Ипак, треба имати у виду да су као главни кривци оптужени Немци, а као њихови помагачи Мађари. Због тога су одмазде над фолксдојчерима биле много суровије него над Мађарима. Услед комунистичке солидарности и угледа земље, промењена је политика према Мађарима у другој фази Војне управе. Пружена им је могућност да ступе у редове Народноослободилачке војске Југославије, али се српско становништво, поготово сеоска руководства села која су измасакрирана у рату попут Чуруга, Мошорина и Жабља, бунило и захтевало да се Мађари и Немци логоришу и иселе. Захтеви су испуњени и становништво ових места било је у логорима до јесени 1945. године, када је постало слободно, али без права да се врати својим кућама. Након тога започет је период интегрисања мађарске мањине у нову Југославију. Национално питање било је примарно. Национални анимозитети решавани су тако што су претварани у класну борбу радника, а сукоб је постављан на линију сиромашни сељаци – буржоазија. Свакако, до брзих промена и удаљавања од периода Војне управе није дошло у наредном периоду. На положај Мађара негативно су утицале и откривене завере које су организовали мађарски фашисти с циљем да изврше атентат на комунистичке функционере. Шовинистички говор, туче Срба и Мађара и мржња између деце у мешовитим селима били су свакодневица. Кривица за овакве ствари пребачена је на великосрпски шовинизам ниже партијске структуре на Фебруарском саветовању у Београду 1948. године.

Нове проблеме Мађарске и Југославије донела је Резолуција Информбироа. Пропаганда Информбироа радила је на томе да се поново распламсају шовинизам и ревизионизам код Мађара, док се у Југославији причало о наводном организовању Мађара и нападу совјетских и мађарских трупа.²⁸ У неким срезовима са мађарском већином дошло је до испољавања мржње према Србима па је остало забележено да се причало како ће се „по доласку Руса и Мађара Срби најгоре провести“.²⁹ Стога су Слободан Пенезић³⁰ и Петар

²⁷ Ђорђе Н. Лопичић у свом делу *Мађарски рајњи злочини 1941–1945. Пресуде југословенских судова* наводи да се цифра од 40.000 побијених Мађара у Барањи и Бачкој помиње у књизи мађарског аутора Тибора Череша и да је заснована на подацима два католичка жупника, Мартона Сича из Бачких Винограда и Јозефа Ковача из Мартоноша. Черешева књига оцењена је као антисрпска, препуна фалсификата који теже да умање ратне злочине у Бачкој и да се окупација Бачке оправда. Ђорђе Н. Лопичић, *Мађарски рајњи злочини: 1941–1945.* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2010), 23.

²⁸ Колико су односи били затегнути, показује и одлука мађарске Владе да не испоручи ратне злочинце Фрању и Звонимира Жнидарића Југославији, које је она тражила 28. августа 1948. године. Они су, одлукама југословенске Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, проглашени за ратне злочинце као припадници усташког покрета. Мађарска Влада одбила је екстрадицију поменутих ратних злочинаца уз образложење да нису починили злочине који би могли бити база за изручење. Оваквим држањем, Мађарска је прекршила Уговор о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи, али и основне обавезе које произилазе из Уговора о миру између две државе. Крајем децембра 1941. године, учествовали су у покољу 30 Срба у селу Кремне, у пљачки имовине и животињском мучењу жена и деце која су преживела.

²⁹ Јелена Попов, *Народни фронт у Војводини: 1944–1953.* н.д., 259.

³⁰ Слободан Пенезић Крцун (Ужице, 1918 – Шопић, 1964) био је први начелник Одељења за заштиту народа за Србију (1944–1945), министар унутрашњих послова НР Србије (1946–1953), председник Извршног већа Скупштине Социјалистичке Републике Србије (1962–1964).

Стамболић³¹ предложили да се појача пропаганда против режима у Будимпешти и да се организују групе или појединци Мађари који ће гласно иступати против онога што се дешава у Мађарској. У борби за наклоност мањинског становништва, Мађари су постали у јавности борци против фашизма и битан фактор у изградњи социјализма.

Наредни непријатељ била је Српска православна црква. Културни споменици од изузетне националне и историјске вредности постали су безначајни новом социјалистичком друштву. „Ако после рата за важне православне споменике није било средстава за одбрану, како објаснити додатна рушења и продужетак ратне агоније у још болнију послератну.“³² Тачка усијања било је пребијање епископа бачког Иринеја Ђирића³³ у Оџацима, у присуству полиције. Након тога повукао се у Владичански двор, ретко излазећи из града. Оболевао је све више због трајног оштећења кичмене мождине као последице напада.³⁴ Уследио је одлазак на лечење 1952. године, како би могао да се врати на дужност епархијског архијереја, али до тога није дошло и он се упокојио 5. априла 1955. године.³⁵

Управо ове теме посматране су и у листу *Слободна Војводина*, гласилу Покрајинског народноослободилачког одбора за Војводину. Први дан Другог светског рата био је симболичан показатељ да ће медијска пропаганда бити посебна врста рата у рату. Повод за избијање сукоба био је напад на једну радио-станицу.

Ни Бачка није имала другачију историју – да се битке у рату не воде само на фронту него и кроз медије, видело се и по томе што је *Слободна Војводина* своју историју започела 15. октобра 1942. године, за време мађарске окупације, у илегалној подземној штампарији куће Ђире Шовљанског, у улици Војислава Илића бр. 15 у Новом Саду, код Алмашког гробља.³⁶ У непуну три квадратна метра стала је писаћа машина, гештетнер, радио, једна полица и светиљка. У ноћи између 18. и 19. новембра 1942. године, кућу у којој се налазило ово гласило засули су меци, бомбе и сузавац мађарског окупатора. Тада су погинули Ђира Шовљански и

³¹ Петар Стамболић (Брезова, 1912 – Београд, 2007) био је председник Владе НР Србије (1948–1953), председник Народне скупштине НР Србије (1953–1957), председник Савезне народне скупштине (1957–1963), председник Савезног извршног већа (1963–1967), председник Председништва СФРЈ (1974–1984).

³² Ђорђе Н. Лопичић, *Мађарски рашни злочини: 1941–1945*. н.д., 159.

³³ Иринеј Ђирић (Сремски Карловци, 1884 – Нови Сад, 1955) носилац је једног од најзвучнијих имена у Бачкој, уједно и њен епископ (1922–1955) који је од 2022. године канонизован као Свети Иринеј Ђирић, Исповедник вере. С обзиром на то колико често и на који начин је био помињан, његова личност има посебан значај за тумачење односа *Слободне Војводине* према Српској православној цркви од свог првог броја. Као једини преостали институционализовани представник Срба у Бачкој био је принуђен да успостави сарадњу с окупатором. Стога је од 1942. године представљан као човек који учествује на парадама окупатора са Хортијевим генералима и другим целатима новосадских Срба, као миропомазани издајник, Јуда Иринеј, епископ који је био у мучилишту „Армији“ и хвалио окупаторе, Дражина перјаница. Његово име везано је за први помен Рације у овим новинама, али без дескрипције, већ уз напомену да је Иринеј Ђирић издао Проглас 21. јануара 1942. године, када је она започета у Новом Саду. Оцењен је као један од оних људи који су двадесет година жарили и палили у Југославији те били упориште разних режима кривих за пропаст земље.

³⁴ Александар Хорват. „Владика бачки Иринеј и односи између Српске православне цркве и државе (1944–1955)“, *Токови историје*, год. 32, бр. 1 (2024), 126.

³⁵ Мирослав Николић и Лазар Ђачић, *Жишје Иринеја (Ђирића), епископа бачког, Исповедника вере*, (Нови Сад: Беседа, 2022), 28–30.

³⁶ Душан Попов. *Историја Слободне Војводине: (1942–1952)*. (Нови Сад: Дневник, 1982), 3–12.

Бранко Бајић, уредник *Слободне Војводине* и председник Покрајинског народнослободилачког одбора за Војводину. Први главни уредник, касније народни херој, Светозар Марковић Тоза, рањен је и ухваћен, да би након мучења током истраге био обешен у дворишту касарне у Футошкој улици. Наредни бројеви штампани су у Врбасу, Парагама, по Срему и Банату. Курири су тајно разносили лист по Србији, Хрватској и Босни, а понеки број стигао је и до Италије. *Слободна Војводина*, лист чија је прва страна иштампана исте године када су под лед Дунава бачене хиљаде људи, постојала је десет година, након чега је добила ново име – *Дневник*.

Пренос посмртних остатака жртава побијених у Бачкој Тополи 1941. године

Чега се и како сећати онда када је непријатељ побеђен, а име новина остварило своје значење? Бројни послератни наслови у новинама о преносу посмртних остатака говорили су о последицама окупације више него текстови самих чланака. Да су „хладни дани“ само део приче о злочинима, новине ће почети да приказују јавности пред крај 1945. године, када су објавиле да ће 2. децембра бити обављен свечани пренос посмртних остатака првих жртава зверстава у Бачкој. Тако је јавности обзнањено да су на мучки начин страдали у Бачкој Тополи априла 1941. године: Милош Дутина, Михајло Савић, Станоје Даниловић, Коста Ненадић, Тома Мићуновић, Милосав Тешић, Петар Шабан, Новак Мићуновић и још шесторица неидентификованих људи. Најављено је да ће посмртни остаци бити пренети до Среског народног одбора где ће Народна милиција држати стражу преко ноћи, да би након тога остаци били пренети у цркву како би се одржала литургија и опело. Сви ће бити сахрањени заједно у црквеној порти. Такође, обећано је да ће Одбор повести акцију сакупљања прилога како би се обезбедило подизање споменика на њиховом гробу. Одлучено је да овим поводом буде као учесник позвано и Српско певачко друштво „Граничар“ из Суботице. Била је ово једна од ретких вести која је укључивала помен Српске православне цркве приликом преноса посмртних остатака.³⁷

Новосадска Рација

Текст о обележавању сећања на јануарске покоље 1942. године у Бачкој под називом „Поводом годишњице новосадске Рације“, написан 1946. године, започет је описивањем обновљених кућа, фабрика, школа, болница, мостова; приказивањем народа пуног елана да од Југославије направи модерну државу развијене индустрије, рационалне пољопривреде и високе опште културе. Писано је у име будућности без трагова „фашистичког беса“ коју ће водити радничка класа, сељаштво, народна интелигенција и руководиоци државе.³⁸

Ипак, психички ломови много више су се памтили од физичких. Како и сам чланак каже, постоје успомене из рата које ће много дуже остати у сећању, него материјална разарања. Врло брзо се од текста који је почео погледом у блиставу будућност стигло до

³⁷ „Пренос посмртних остатака жртава побијених у Бачкој Тополи 1941. године“, *Слободна Војводина*, 2. 12. 1945, 5.

³⁸ Љ. Момчиловић, „Поводом годишњице новосадске Рације“, *Слободна Војводина*, 24. 1. 1946, 1.

реалне и још увек свеже прошлости, у којој је покушано планско спровођење политике истребљења народа у Југославији: „До два милиона жртава бележи мала, мученичка и јуначка Југославија. Бањица, Јасеновац, Чуруг, Жабаљ, Крагујевац и други.“³⁹ Футур и потенцијал заменио је перфекат који је био крвава епоха којом је господарио мрак и фашистичко безумље, „када је нестала свака законитост и када се само чула нељудска рика Шваба, похлепних за светско господство и шакала – издајица који су их пратили у свим поробљеним државама Европе“.⁴⁰

Нови Сад је, нажалост, неизбежна тачка руте када је та тема у питању. Лист наводи да су покољ под називом Рација у овом граду извршиле мађарске окупационе трупе, полиција, жандармерија, агенти и шпијуни. Као жртва наведен је „један део Срба“, антифашисти Мађари из Новог Сада и Јевреји. У атмосфери у којој нико није смео да изађе из куће, када су на кућама сва улазна врата морала да буду отворена и када нико није смео да посматра кроз прозор шта се дешава, почео је покољ. О броју жртава наведене су неодређене „стотине и стотине Срба и Јевреја“. Њихови животи окончавани су у Дому културе и Дунаву „да им он однесе лешеве као срамне доказе нељудских поступака мађарских фашиста“.⁴¹ Њихова кривица била је у томе што су припадали одређеној нацији и што су живели тамо где су владали фашисти. Ипак, кривицу окупатора у једнакој мери носе, по *Слободној Војводини* и политичар Милан Л. Поповић⁴² и епископ бачки Иринеј Ђирић. За Поповића је писано као и током рата, да је „вредно радио“ са руководиоцима покоља, а за епископа бачког да је издао Проглас који је означавао „додавање уља на ватру“. Како су обојица стекли високе функције у Мађарској, лист је одлучио да их изједначи с убицама; они постају „фашистичка браћа Мађарима“ и „изроди“. Милан Л. Поповић јесте име чији се описи од рата па све до извршења смртне казне нису мењали, већ само проширивали. „Круна издајничког корола у Војводини, најјача његова стабљика“, „двоструко спретни издајник“, „војвођански Бранковић“ – све ове речи биле су апозиција за једну личност – Милана Л. Поповића. Написане су октобра 1945. године, како би биле увертира у његов излазак пред Народни суд, мада је то више била формалност – и власт и новине давно су му пресудиле. Иако су он и Иринеј Ђирић најчешће помињани сарадници окупатора у Бачкој, Ђирићево име је много ређе било помињано, док ће писање о Милану Л. Поповићу бележити континуитет.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

⁴² Милан Л. Поповић (Панчево, 1885 – Нови Сад, 1945) припадао је групи посланика Радикалне странке који су почетком 1910. напустили странку и основали лист *Српство*. Преузео је уређивање листа 1912. године, што је изазвало бројне полемике и осуде због истицања својих мађарофилских ставова. После балканских ратова, Поповић је отворено стао на страну Монархије, због чега је смењен са позиције уредника листа 1914. године. Овај предратни сенатор постао је за време Другог светског рата посланик у мађарском парламенту. Сходно тој улози и отвореним антикомунистичким ставовима, он је, поред епископа бачког Иринеја Ђирића, у *Слободној Војводини* био приказан као један од највећих издајника. Због политичке сарадње с непријатељском власти у спровођењу присилних мера према становништву Југославији, затим организовања и помагања при убијању, те помагању стране државе која је била у рату с Југославијом, комунистичке власти осудиле су га на казну смрти стрељањем 1945. године.

Истакнуто је да поштени Мађари не могу бити криви за оно што су учинили злочинци и да пријатељство с мађарском мањином у Југославији није мртво слово на папиру. Почетна страна *Слободне Војводине*, која је требало да обележи годишњицу Рације, сведена је на гаранције мађарској мањини – обећања да ће имати слободу културног развитака, употребу свог језика и пуна грађанска права. О рупама на леду и „хладним данима“ јануара 1942. године више није писано, али јесте о успешности спровођења политике братства народа у Југославији, о новом Уставу, о томе да је сећање на Рацију ту не ради шовинистичких разлога, већ како би се осигурало пријатељство с поштенем Мађарима и на крају, о ситуацији у Мађарској приказаној кроз терор над словенским живљем и великомађарски ревизионизам. Иако су током рата стране *Слободне Војводине* испуњавали наслови попут: „Осветимо жртве јануарских покоља у Бачкој“⁴³ и текстови у којима је писано да су „мађарски крвници“ током 1941. и 1942. године гонили народ, „разбијали главе Србима што нису знали мађарски, окитили фењере новосадских улица лешевима Срба, бацали под лед Дунава хиљаде невиних жртава“⁴⁴, послератно сећање тражило је другачије наративе. Из штампарије су, сваког јануара 1947, 1948, 1949, 1950, 1951. и 1952. године, излазиле странице *Слободне Војводине* које су бележиле годишњице Леџинове смрти, али не и обележавања сећања на хладне дане 1942. године. Сходно тежњи да се оствари дух братства и јединства, на десетогодишњицу новосадске Рације, 23. јануара 1952. године, *Слободна Војводина* не само што није објавила нити једну реч о злочину, него није била одштампана – број за овај датум не постоји. Једино сећање те 1952. године представљао је споменик Јеврејима пострадалим за време Другог светског рата, откривен на јеврејском гробљу у Новом Саду.

Пресуде ратним злочинцима

Историографији рата у Европи било је потребно написати и поглавље које ће изнећи судбину ратних криваца и њихових помагача. Јуна 1945. године, главне теме *Слободне Војводине* постале су пресуде ратним злочинцима и народним непријатељима. Кажњавање злочинаца било је део велике правде и узвишене човечности, писала је *Слободна Војводина*. Прве вести попут казни смрти стрељањем, трајног губитка грађанске и националне части, вишегодишњих робија и конфискација имовине, говориле су да Војни суд војне области Војводине неће имати милости. На основу ових тема, *Слободна Војводина* употпунила је некадашње писање за време рата и наставила своју улогу у континуираној борби против фашизма. Принцип „не освета него правда“ истицао је лист у својим виђењима кажњавања ратних злочинаца – оно је било део велике правде према целокупном човечанству. Споро кажњавање ратних злочинаца *Слободна Војводина* објашњавала је наводећи да се на тај начин унапред спречава сваки покушај ревизије Кримске конференције и декларације из 1943. године. Масом света чији су се аплаузи и усклици „Живео Суд!“ орили кроз читаву

⁴³ Никола Петровић, „Осветимо жртве јануарских покоља у Бачкој“, *Слободна Војводина*, 25. 1. 1944, 2.

⁴⁴ П. „Закасна брига Хортија за националне мањине“, *Слободна Војводина*, бр. 5–6, 1943, 20.

просторију, присуством мајки страдалих, нестрпљењем и великим интересовањем народа, осликана је атмосфера пред почетак свих претреса.⁴⁵

Тако се из новина сазнаје да је у мртвој тишини пресуђена смртна казна стрељањем ратним злочинцима Леу Деаку, Милану Поповићу, Ђули Крамеру и Ђули Зомборију, док су Батори Геза и Кењеки Јожеф осуђени на смрт вешањем. Посебно је истакнуто да су сви осуђени саслушали казне прибрано, изузев Милана Л. Поповића који је једва стајао на ногама. На тај начин новине могу да дочарају атмосферу у судници коју записници о суђењу изостављају.⁴⁶

Слична вест осванула је 21. октобра 1946. године, када је простор добио један од најважнијих наслова од почетка штампања *Слободне Војводине* – „Сутра почиње суђење главним кривцима за покоље у Бачкој“⁴⁷. Први и други дан суђења мађарским ратним злочинцима дочаран је читалачкој публици сликом масе људи, и Срба и Мађара, који су стајали у препуном холу и дворани Дома културе у Новом Саду, док је остатак света стајао пред улазом и слушао преко мегафона пренос тока претреса. Био је то уторак, 92 дана пре четворогодишњице новосадске Рације, тренутак који се чекао у име правде. Столице у првом реду су поново биле резервисане за црнину – жене, мајке, сестре, кћерке које су изгубиле неког свог 1942. године. Иза њих су седели радници и сељаци, али и велики број Мађара које је *Слободна Војводина* с поносом истицала: „Они су исто тако прожети мржњом према овим ратним злочинцима који су још пре рата заваравали мађарске масе хиљадугодишњим границама и тровали их ревизионистичким шовинистичким погледом.“⁴⁸

Тачно у три сата, у салу је ушао заступник јавног тужиоца Војводине, не случајно Мађар, Ђетваи Карољ и његов помоћник, Жарко Матијашевић. Након тога, стигло је Веће Врховног суда Војводине, на челу с председником Петром Варгом и члановима Калманом Ковачем и Стеваном Крцалићем. После дугог и громогласног аплауза, пет минута после три, судија је затражио да оптужени буду уведени. У сали је владала напетост. Настао је жапор и људи су устајали са места. „У таквој атмосфери улазе злочинци Сомбатхељи (Кнаус) Ференц, шеф Генералштаба мађарске фашистичке армије која је учествовала у походима против Чехословачке, Совјетског Савеза и наше домовине; Фекетехалми Цајднер Ференц, командант V сегединске армије; крволог генерал Граши Јожеф; Гал Лајош, виши жандармеријски официр; др Зелди Мартон, бивши поджупан Бачке; др Бајшаи (Бауер) Еврне; др Нађ Миклош, градоначелник за време окупације у Новом Саду; генерал Бајор (Бајер) Ференц и Перепатић Пал, трговац и потказивач, фашистички агент из Новог Сада.“⁴⁹

Ђетваи је у образложењу оптужнице истакао до тада непоменут податак о ратним злочинима у Бачкој. Наиме, тврдио је да су они повезани с посетом Хитлеровог министра спољ-

⁴⁵ „Отпочео је претрес Милану Л. Поповићу, Л. Деаку, Крамеру и другима“, *Слободна Војводина*, 26. 10. 1945, 1.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ „Сутра почиње суђење главним кривцима у Бачкој“, *Слободна Војводина*, 21. 10. 1946, 3.

⁴⁸ „Хорти Миклош је знао и одобравао спровођење рација у Бачкој“, *Слободна Војводина*, 24. 10. 1946, 3.

⁴⁹ Исто.

них послова Јоакима фон Рибентропа и начелника штаба Вилхелма Кајтела, јануара 1942. године. Сматрао је да је Мађарска по било коју цену желела да се дочепа Баната и да је зато у Будимпешти ситуација била представљена Рибентропу и Кајтелу као да се у Банату припремају оружани одреди који прелазе Тису и који планирају да подигну устанак у Бачкој. То би значило да немачке окупационе трупе у Банату не могу да гарантују безбедност и да би било најсигурније да хонведске трупе уђу у Банат. Као доказ, требало је пред Рибентропа извести партизане.

После седам дана суђења, *Слободна Војводина* могла је слободно, позивајући се на пресуду, да изјави како је за све несреће крива мађарска фашистичка држава на челу с Хортијем.⁵⁰ Као и првог дана, тако је и последњег, осмог дана суђења, Дом културе био препун. Тачно у четири сата у салу су ушли чланови Већа Врховног суда на челу с председником суда Петром Варгом. Улазак оптужених лист је приказао користећи се фигуром контраста – некада горди и неприступачни генерали, „витезови“, „екселенције“ ушли су у салу бледи, несигурним корацима, беспомоћног погледа, јер су знали да са оптуженичке клупе неће устати као оптужени, већ као осуђени.

Присилна мобилизација

После прва два таласа злочина окупатора у Бачкој, издвојио се својом масовношћу злочин принудног регрутовања Срба и других становника у мађарску војску.⁵¹ Иако се у историографији говори о три таласа масовног злочина мађарског окупатора, никако не треба изоставити ни овај злочин у ком је, по неким прорачунима, од 50.000 принудних радника – Срба, Јевреја и Рома – преживело једва 6.000 до 7.000.⁵² Како је анексија Бачке и Барање проглашена 16. децембра 1941. године, окупатор је сматрао да има право на суверену власт и да може принудно да регрутује немађарско становништво. Међутим, регрутација је започета још пре тога – јула 1941. године обнародован је позив за годишта 1920–1922. На тај начин, у августу и септембру мобилисани су српски младићи и ђаци-обвезници годишта 1915–1919. На основу одлуке о анексији, током 1943. и 1944. вршено је даље регрутовање и то не само за војску већ и за радну службу, а упућивани су и лични позиви политички сумњивим лицима. Сва ова присилна регрутовања вршена су на основу наређења мађарских војних власти, а као доказ лист наводи следећа документа: Наредба мађарског Министарства унутрашњих послова бр. 13400/VI 1942; Наредба поджупана Бачке бр. 348/1942; Наредба среске команде „Левенте“ у Бачкој Тополи бр. 11 и 83/1943; Наредба мађарског V корпуса у Сегедину бр. 14489/прет. IV 1944 и бр. 22087/1944; Наредба Министарства унутрашњих послова бр. 11135/VII 1944.⁵³

⁵⁰ „На смрт су осуђени злочинци-виновници покоља у Бачкој за време окупације“, *Слободна Војводина*, 31. 10. 1946, 3.

⁵¹ Принудно мобилисање становништва окупиране територије представља повреду међународног права.

⁵² Ђорђе Н. Лопичић, *Мађарски рајтни злочини: 1941–1945*. н.д., 20.

⁵³ „Мађарски окупатори регрутовали су противно међународном праву принудно становништво Бачке и Барање“, *Слободна Војводина*, 18. 2. 1946, 2.

Присилном мобилизацијом, сматра *Слободна Војводина*, окупационе власти су желеле да се приближе и додворе Немцима, јер су им на тај начин стављали на располагање војску за Источни фронт, а с друге стране, мађарски велепоседници и магнати осигурали су себи „животни простор“ у Бачкој и Барањи. На местима убијених, протераних и мобилисаних становника населили су се Мађари. Што се даље регрутације тиче, центри су били у Сомбору, Суботици, Новом Врбасу, Сегедину, Будимпешти и другим местима где су од лекарских комисија оглашавани скоро сви способни. Под претњом су се заклињали на верност Хортију и Хитлеру, што поново представља повреду Хашке конвенције на основу члана 45 Хашког регламанта. Упућивани су у јединице свих родова оружја сем авијације. Услови за њих били су много тежи у поређењу с мађарским војницима – лошија храна, оштрија кажњавања, живот без пуштања из касарне, одсуства и одмора. Подразумевало се учење мађарског језика и мађарских фашистичких песама, уз забрану да говоре својим „пасјим језиком“. Њихова судбина на фронту је била најжалоснија – припадали су кажњеничким батаљонима који су били препуштани најопаснијим местима фронта, где је једина сигурност била смрт. По речима мађарских официра, „Срби и други Словени добри су за то да заустављају куршуме Црвене армије“.⁵⁴

Ови ешалони смрти и покретна губилишта градили су војне аеродроме, утврђења и бункере, склоништа, радили у рудницима, на поправкама железничких пруга, чистили рушевине од бомбардовања, извлачили рањенике и погинуле. Према исказима сведока, смртност је била изузетно висока, тако да је из јединице Душана Лукића из Стапара погинуло 100 од 120 Срба. Осим тога, током повлачења, мађарски фашисти побили су у Комарну оне Срби који нису хтели да се повуку испред Црвене армије. Наводи се да су ретки преживели само по статистици били живи – њихово психофизичко здравље у потпуности је пострадао. У рат су одвођена деца од 17 и старци од 62 године. Када је око 4.400 Срба доспело у мобилизационе центре у Суботици и Сомбору, по наређењу Петог сегединског домобранског корпуса од 1. маја 1944. године, приспели су људи од 45 до 62 године старости. Међу њима је било много неспособних, сакатих, глувих људи, као и лица са кардиоваскуларним обољењима. Сви су били проглашени за способне и, после тронедељне регрутске обуке, послати су у Аустрију где се обука наставила у таквим условима да су се многи разболели и били отпуштени. Остатак је распоређен по Аустрији, Француској и Италији, одакле се никад нису вратили.

Другим наређењем V сегединског корпуса од јуна 1944. године, обухваћена су деца и младићи од 17 до 20 година. Стављени су на располагање XVII немачкој ваздухопловној дивизији која их је слала на аеродроме по Аустрији и Немачкој где су радили на поправљању аеродрома, вадили камење, чистили рушевине. Сви су били приморани да ступе у СС одреде. Лист износи сумњу да су погинули, с обзиром на то да се већина њих није вратила кућама.

⁵⁴ Исто.

Споменик Јеврејима

Док је споменик *Породица*, као симбол страдања српског, јеврејског и ромског народа за време мађарске окупације, чекао 29 година после злочина да буде постављен, власти су недуго после рата започеле качење спомен-плоча на кућама које су биле базе *Слободне Војводине*. Ипак, десет година после рата, овековечено је у материјалној форми сећање на јеврејске жртве. На јеврејском гробљу у Новом Саду откривен је 1952. године споменик Јеврејима пострадалим за време Другог светског рата. Присуствовали су грађани Новог Сада, представници власти, представници јавног и културног живота, али и делегација бивших југословенских Јевреја из Израела и Сједињених Америчких Држава, водеће личности радничких синдиката *Хист'радуш* из Израела, представници јеврејских агенција из Тел Авива, секретар посланства Израела у Београду, Цви Локер и делегација јеврејских општина из Београда, Загреба, Сарајева, Осијека. Свечано откривање споменика извршено је уз плотун почасне чете Југословенске народне армије.⁵⁵

Говорници су били: председник јеврејске општине у Новом Саду Фишер Ференц; председник Удружења Јевреја Југославије Алберт Вајс; представник Главног народнослободилачког одбора Новог Сада Ђура Ђерић; представник бивших југословенских Јевреја из Израела Велтман и први секретар израелског посланства у Београду Цви Локер. У говорима су евоцирали успомене на борце Јевреје. Уз то, сходно историјским околностима, поменуто је да Хитлерова идеја расне дискриминације живи своју стварност у информбировским земљама. Овај текст се врло брзо фокусирао на однос према Кремљу и земљама под Стаљиновим режимом, а све мање на овај мермернобели споменик. Новине су тврдили да је он служио да покаже гордост једног народа који чува своје жртве и да једна слободна социјалистичка Југославија опомиње свет на страшну прошлост, али је уједно и својеврсна нечујна осуда „гнузног режима терора и дискриминације у земљама под влашћу Кремља.“⁵⁶

Закључак

Иако сећања и сведочанства представљају секундарне изворе историчарима, њиховој науци и својеврсну испомоћ архивској грађи, без њих комплетног суда о догађају нема, а у овом случају ни шире слике времена ратних злочина мађарског окупатора. Стога је *Слободна Војводина*, као актер ратних и послератних времена, али и као гласило Покрајинског народнослободилачког одбора за Војводину, од изузетног значаја за проучавање живота Делвидека и Војводине. На овај начин стиче се увид у атмосферу времена, појединачна искуства и судбине обичних људи који би у историји иначе били забележени само као цифре. Да би се разумело чега се, зашто и како *Слободна Војводина* сећала када су у питању злочини мађарског окупатора, потребно је посматрати овај лист кроз призму специфичних

⁵⁵ Ст. „Откривен споменик Јеврејима – палим борцима и жртвама фашизма“, *Слободна Војводина*, 21. 8. 1952, 2.

⁵⁶ Исто.

историјских околности у којима је постојао (1942–1952), али видети га најпре као гласило партије и њене идеологије.

Плански је дискредитован темељ који је Србе у Војводини одржавао и водио ка приједињењу са Краљевином Србијом: српска елита и Српска православна црква. На тај начин, рушена је стара, а прављена нова држава на новим темељима. Оно што је посебно упечатљиво јесте да, након 1945. године, комеморација поводом годишњица Рације није било. Јануарски хладни дани којих се *Слободна Војводина* током рата често сећала позивајући на освету, постали су у послератном периоду само јануарски дани. Иако су новине првог месеца сваке нове године испуњавале своје насловне стране текстовима посвећеним сећању на Лењина, не постоји нити једно слово које говори о томе да су се одржавале комеморације након 1945. године. Док помињање 7. јула⁵⁷ и ослобођења Новог Сада није губило на интензитету, последње сећање на Рацију записано је 1946. године. Оно је попримило нову форму и нову намеру – писало се о пресудама ратних злочинаца и сарадника окупатора с циљем да се покаже да је реч Комунистичке партије Југославије одржана, да је њена правда достижна и свеprisутна, а борба против фашизма вечна, и у рату и после њега. Послератне теме *Слободне Војводине* у новој Југославији представљале су политику сећања која је вођена идејом братства и јединства. Злочини и комеморације остали су у тишини, без свог гласа на насловним странама новина, не би ли лист ову мултинационалну област приказао јавном мњењу као пример измирења и јединства.

⁵⁷ Дан устанка народа Србије против окупације у Другом светском рату.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Монографије

1. Бјелица, Слободан. *Сјорови око аутономије Војводине: 1961–1974*. Београд: Службени гласник, 2015.
2. Голубовић, Звонимир. *Рација у јужној Бачкој 1942. године*. Нови Сад: Музеј Војводине, 1992.
3. Попов, Јелена. *Народни фронти у Војводини: 1944–1953*. Нови Сад: Филозофски факултет, 1986.
4. Лопичић, Ђорђе Н. *Мађарски ратни злочини 1941–1945*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2010.
5. Kasaš, Aleksandar. *Mađari u Vojvodini: 1941–1946*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 1996.
6. Николић, Мирослав и Ђачић, Лазар. *Житије Иринеја (Ђурића), епископа бачког, Исјоведника вере*. Нови Сад: Беседа, 2022.
7. Његован, Драго. *Рација – шрећа труга масовних злочина*. Нови Сад: Прометеј, 2009.
8. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije: 1918–1978*. Beograd: Bigz, 1981.
9. Петровић, Небојша. *Архијелаї мржње: неїријашељи КПЈ у Војводини након Друїої свеїскої раша 1944–1953*. Београд: Службени гласник; Нови Сад: Архив Војводине, 2020.
10. Попов, Душан. *Историја 'Слободне Војводине': (1942–1952)*. Нови Сад: Дневник, 1982.
11. Šajti, Enike. *Mađari u Vojvodini 1918–1947*. Novi Sad: Forum, 2010.

Радови објављени у научним часописима

1. Хорват, Александар. „Владика бачки Иринеј и односи између Српске православне цркве и државе (1944–1955), *Токови историје*, год. 32, бр. 1 (2024), 119–146.

Радови објављени у зборницима

1. Кољанин, Драгица. „Војводина у Другом светском рату: универзалне вредности антифашизма“. У: Научна трибина историчара: зборник предавања одржаних 2006–2007. године. Уредник Золтан Ђере, 85–92. Нови Сад: Филозофски факултет, 2007.
2. Стевановић, Александар. „Рација 1942. Морална заснованост масовног злочина“. У: 80 година од погрома у великој Рацији: корак даље ка заједничкој будућности. Уредници Драган Станић и Зоран Павловић, 139–182. Нови Сад: Матица српска, Покрајински заштитник грађана – омбудсман, 2022.

Периодика

1. *Слободна Војводина* – Нови Сад, (1945–1952)

POST-WAR MEMORY OF CRIMES IN OCCUPIED BAČKA DURING THE SECOND WORLD WAR THROUGH THE PRISM OF THE *SLOBODNA VOJVODINA* NEWSPAPER

Summary

The period of World War II is remembered on the territory of Bačka for the horrific crimes that the German and Hungarian occupiers performed on Serbian, Jewish and Romani people. The news of those crimes had also made its way onto an issue of „Slobodna Vojvodina” (the forerunner of today’s Novi Sad „Dnevnik”), which had been, as of the year 1942 illegally printed and distributed on the territory of Bačka. During the war, on the pages of the „Dnevnik” there were detailed descriptions and condemnations of the occupier’s crimes, as well as completely baseless accusations regarding the elites of the time – the intellectuals, the politicians and the church dignitaries. After the war, the memory of the crimes as an intention to exterminate the Serbian, Jewish and Roma population will begin to fade and take on new forms in accordance with communist propaganda. All of these Remembrance Culture features of remembering the occupier’s crimes in Bačka during the Second World War that are going to be presented in this work will be written on the basis of relevant historiographical literature, as well as on the basis of the up to now, underutilized historical sources – the issues of „Slobodna Vojvodina” from 1945 to 1952.

Keywords: Second World War, Bačka, „Slobodna Vojvodina”, culture of memory, Hungarian occupier, German occupier.

AT

ST

AT

AT

ST

ST

ПЕРГАМЕНА

ДОКУМЕНТАРНА
И МЕМОАРСКА
ГРАЃА /
DOCUMENTARY
AND MEMOIR
MATERIALS

УДК 94(497.1)"1942"(093.2)
351.74:929 Лужајић С.(044.2)

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.16.2024.OZI.119-128>
критичко издање научне грађе / critical edition of scientific material
примљен / received: 24. 02. 2024.
прихваћен / accepted: 07. 10. 2024.

Небојша ОЗИМИЋ, Виши кустос историчар
Народни музеј Ниш
nebojsa.ozimic@narodnimuzejnis.rs

ПИСМА СТЕВАНА ЛУЖАЈИЋА ИЗ 1942: СВЕДОЦИ НЕОБИЧНЕ СУДБИНЕ

Апстракт: Током тадова на конзервацији самица у Меморијалном комплексу „12. фебруар“, пронађена су непослата писма (или концепт писама) Стевана Лужајића, агента Управе полиције у Нишу. Ухапшен је од стране Немаца 4. децембра 1942, под сумњом да је сарађивао и помагао јединице Југословенске војске у Отаџбини. Његово хапшење описао је у својим мемоарима Мирко Живановић који му је био надређени. Из писама намењених разним личностима видимо да Лужајић тражи спас из логора слутећи да ће бити стрељан. Води се као нестало.

Кључне речи: Стеван Лужајић, Мирко Живановић, четници, Југословенска војска у отаџбини, полицијска управа Ниш, логор, хапшење, писма.

После првих месеци окупације, склањајући се из родног Дабра код Оточца испред усташке каме, браћа од стрица Душан и Стеван Лужајић¹ су се доселили у Србију. У Београду ступају у новоформирану Српску државну стражу, где због војног искуства и великих потреба, бивају премештени у Ниш – старији Душан (1905, Дабар) се запослио као чиновник, а Стеван (1912, Дабар) као агент у Полицијској управи Ниш. Њихов приватни живот у детаљима није познат али Стеванова писма из логора откривају детаље које додатно осветљавају мемоари Мирка Живановића, шефа Специјалне полиције у Нишу који је био једини и директно надређени Стевану Лужајићу. Било је велико изненађење када су Немци ухапсили Лужајића под оптужбом да помаже припаднике Југословенске војске у отаџбини. После краћег ислеђивања смештен је у нишки логор где му се губи сваки траг.

Имајући у виду ове чињенице, лако је схватити да су писма (или концепти писама) једини нама познати материјални доказ да је Стеван Лужајић био логорисан у Нишу, те је њихов садржај од велике важности за будуће истраживаче.

1. Однос припадника Специјалне полиције и СДС према Југословенској војсци у Отаџбини

У периоду окупације је, према изјави Божидара Бећиревића, међу припадницима СДС и полиције шефа Антикомунистичког одсека Специјалне полиције, постојала изузетна наклоност према припадницима равнаторског покрета: „Мислим да није било људи (у београдској полицији, прим. Р.Т.) или их је бар било мало, који на овај или онај начин нису били повезани са разним четничким организацијама и руководиоцима. Ми смо Дражу Михаиловића сматрали за легалног представника југословенске краљевске владе, која је од савезника била међународно призната и природно смо настојали да се што чвршће са њом повежемо.“²

У контексту истраживања везе равнотораца са једне и СДС и полиције у Нишу са друге стране, писма Стевана Лужајића су више него значајна, баш као и зла судбина која је задесила њега и његовог брата због директне повезаности са припадницима Југословенске војске у Отаџбини. Да је тај однос постојао, говоре различити примери: Филип Димитријевић, командант Недићевих јединица у Нишу, који био је под присмотром СИПО и СД-а, због сумње да сарађује са Југословенском војском у отаџбини³; Михајло Вукелић, наредник

¹ Стеван Лужајић је рођен 20. октобра 1912. године у месту Дабар код Оточца (Хрватска). Радио је као агент Управе полиције у Нишу (Кеј 29. децембра бр. 14). Ухапшен од стране Гестапоа 3. децембра 1942. године у Нишу, као припадник четничког покрета Драже Михаиловића – био је главни обавештајни човек Команде Јужне Србије у лесковачком крају. Нестао у нишком концентрационом логору. (ИАБ, BdS – евиденција одељења IVA 3; BdS, J-660)

² ИАБ, ОСБ, Саслушање Бећаревића, 60 према: Радосав Р. Туцовић, *Полицијски репресивни апарати нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти: Анализа делатности Драгомира Јовановића и Ауусија Мајснера у окупираној Србији (1941–1944)* (докторска дисертација) Београд, 2021, 188. (Подвукао Н.О.)

³ *Немачка обавештајна служба*, IV, SDB, Београд, 1959, 133. Када је тело убијеног поручника ЈВуО Миливоја Матића 22. јуна 1943. изложено у холу зграде Команде СДС за Нишки округ, тадашњи окружни командант СДС, пуковник Филип Димитријевић, протестовао је код нижег официра што је убијен Дражин официр. Овај разговор је чуо потпуковник Бранко Обрадовић и потказао Немцима Димитријевића, рекавши да је

Српске граничне страже, ухваћен је јер је јединицама ЈВуО давао податке о кретању возова из Ниша ка Бугарској.

2. Смрт Душана Лужајића

Душан Лужајић, чиновник Управе полиције у Нишу, ухапшен је од стране Гестапоа 1. септембра 1942. године у Нишу, као припадник четничког покрета Драже Михаиловића и осуђен на смрт због руковања илегалном радио-станицом у граду. Стрелан је 1. октобра 1942. године на Бубњу код Ниша, са групом логораша који су или били у саставу ЈВуО јединица или су их помагали⁴. Поред Лужајића, тог 1. октобра стрељани су: Михајло Арсић, организатор ЈВуО у јабланичком крају⁵, Живко Митровчан, припадник Горског штаба XII мајора Добривоја Маринковића, Владимир Симић, официр Горског штаба XII мајора Добривоја Маринковића и Димитрије Стефановић, припадник Окружне команде СДС-а⁶.

Након Душановог хапшења и стрељања, положај Стевана Лужајића, ангажованог у антикомунистичком сектору, постао је тежи. Била је јавна тајна да су поједини службеници били под надзором немачких обавештајних служби. О томе какав је био и како се сналазио у тим тешким тренуцима, забележио је његов надређени Мирко Живановић.

3. У сећању надређеног

Мирко Живановић је у својој мемоарској књизи *Светли ликови из тамних дана* посебно поглавље посветио некадашњем сараднику, пешадијском нареднику Стевану Лужајићу⁷ који је, испред новоформираних Српских оружаних одреда, њему био додељен као административни службеник.⁸ Лужајић је био додељен истражном одсеку комунистичког сектора због одличног познавања комунизма и његове проблематике. Поверавани су му теренски задаци које је он са лакоћом решавао. Његовом интервенцијом у Грделици је ухваћен курир са важним поверљивим материјалом, углавном из Македоније.⁹ Неки преживели логораша комунисти сведоче о суровости Лужајићевог ислеђивања: „Агент Лужајић ме је ударао песницом, пао сам, а онда ме је газио, шутирао, сломио ми зубе...”¹⁰

жалио за Дражиним командантом. Немци су Димитријевића ухапсили у јулу, са још неким официрима и подофицирима, а хапсе и капетана Братића.

⁴ ИАБ, VdS – евиденција одељења IVA З.

⁵ ИАБ, VdS, М-1807; Небојша Озимић и остали, *Жриве латера Ниш*, (НКЦ, Народни музеј Ниш, Медивест КТ, Ниш, 2014), 386.

⁶ Небојша Озимић и остали, н.д., 418.

⁷ Мирко Живановић, *Светли ликови из тамних дана (ужаси црног и црвеног фашизма и шешка борба прошиву њих) – мемоари*, (пишчево издање, Минхен, 1983).

⁸ Исто, 45.

⁹ Исто.

¹⁰ Мирослав М. Миловановић, *Лојор на Црвеном крсту*, (Институт за савремену историју, СУБНОР – Ниш, Народна књига, Београд–Ниш, 1983) 57; НмН, МК12, студ. материјал, мемоарска грађа преживелих лого-

Лужајићев успех у борби против комуниста Живановић аргуменује везом са једном ухапшеном припадницом КПЈ која ни према њему није била равнодушна. Ова веза је Лужајићу, како наводи Живановић, скоро потпуно разорила брак.¹¹ Истовремено, Лужајић је, уз прећутну сагласност Живановића, помагао ЈВуО јединице достављајући шапирограф, папире и све неопходно за рад у пропаганди.¹²

Стеван Лужајић је ухапшен од стране нишког Гестапоа 3. децембра 1942. године на радном месту.¹³ Живановић га, као очевидац хапшења, описује следећим редовима:

„Једнога дана док сам ја радио на једном случају шпијунаже усташе и комунисте Стилиновића Мартина, чујем неку гужву у ходнику. Изађем одмах и видим да четири војника из немачке тајне полиције изводе Стевана Лужајића из његове канцеларије. Као и увек, окупатор је улазио где, када и како је хтео (...) Видевши ме, гестаповци су застали за моменат и један њихов наредник који је говорио српски, вероватно какав фолксдојчер, упита набусито Лужајића:

- Твој је шеф знао шта радиш?
Лужајић, гледајући право у очи тог надменог представника немачке окупационе власти, одговорио је убедљиво и одсечно:
- Не! Мој шеф није имао појма шта сам ја радио ван службеног посла, у моме слободном времену.
После овог категоричног одговора, немачки наредник обратио се мени речима:
- Хапсимо Стевана Лужајића због његове сарадње са четничким Дражиним одредима. Нашли смо у његовом стану и неке папире који доказују потпуно његову одговорност.“¹⁴

У даљем опису ситуације, Живановић наводи да је одмах по одласку Немаца ушао у Лужајевићеву канцеларију и испод табле од стола пронашао неколико причвршћених табак са именима лица са којима је Лужајевић сарађивао. Били су руком исписани и Живановић их је, не гледајући имена, одмах спалио у пећи.¹⁵ Већ сутрадан је сазнао да је одведен у логор одакле је покушавао да га на различите начине извуче али безуспешно¹⁶. Према неким изворима, Лужајић је нестао у нишком концентрационом логору¹⁷, док Живановић наводи да „постоји слаба могућност да је послат на рад у Немачку. Међутим, највероват-

раша Радета Савића, Хранислава Вељковића и Владе Поповића.

¹¹ Мирко Живановић, н.д., 46–47.

¹² Исто, 47.

¹³ ИАБ, VdS – евиденција одељења IVA 3; VdS, J-660; Мирко Живановић, н.д., 48; Небојша Озимић и остали, *Жршве латера Ниш*, (НКЦ, Народни музеј Ниш, Медивест КТ, Ниш, 2014), 214.

¹⁴ Мирко Живановић, н.д., 48. (Подвукао Н.О.)

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто, 49.

¹⁷ ИАБ, VdS – евиденција одељења IVA 3; VdS, J-660; Небојша Озимић и други, н.д., 214.

није да је стрељан за одмазду јер су из београдског логора на Бањици углавном узимали ухапшенике за ту сврху.¹⁸ Дакле, овде Живановић *прећипостава* да је Лујајић у Београду.

4. Писма Стивана Лујајића

За време заточења у логору на Црвеном крсту, Лујајић је очајнички молио поједине особе за помоћ. О томе сведоче концепти писама (или писма припремљена за слање) који су пронађени у самици број 8, приликом радова на конзервацији крова. Писана мастиљавом оловком на два папира А4 формата, врло лоше очувана, и још три папира А5 формата – од којих су два апсолутно нечитљива – ова писма одражавају очај који је опхрвао Лујајића пред могућношћу блиске смрти. Прво писмо је упућено извесним Браци и Душану:

Драги Браца и Душане,

налазећи се у живојној опасности обраћам се и вама двојици као Србима и мојим земљацима и молим да ушичеште на Ђуру да ме у што скорије време сјасе и избави одавде.

Кунем вам се шта ми је најмилије на свету да сам невин али како немам могућности бранићи се. Ја сам уверен да ћеште за мене (нечишћко), надам се да ћемо се ускоро видети. Анђажуше и т. Ж. Филиповића.

Унапред хвала

Поздрав Лујајић

Наша бене: Само пожуриште да се не буде касно пошто ме моју срећаши. Поред штоа разболео сам се на плућима и моју умреши. Ухајшем сам по налоју Гешајоа из Београда и мој се предмет сада тамо налази. Г. Ђура, када се будем усистио, доћи ћу до Вас јер располажем извршним подацима о Дражиним људима и Бујарима.¹⁹

Стеван.

Очигледно да ургенција није успела јер Лујајић пише друго писамце Ђуриној супрузи:

Поштована т-ћо Цицо,

молим Вас ушичиште на т. Ђуру. Ви као маји свакако осећаите родитељску љубав према дешешу. Настојште да у очима моје ћерке заблестиа суза радосница у што скорије време. То т. Ђура може учиниши. ја сам Вашеј малој прихватио као родитељ када је у Нишу збој Ваше болести ошћао на улици. Преклињем Вас и молим да свакој дана пошсећаите и молиште т. Ђуру за мене.

Вечишо благодаран и захвалан

Стеван.²⁰

¹⁸ Мирко Живановић, н.д.,49. (Подвукао Н.О.)

¹⁹ Подвукао Н.О. Лујајић је очигледно спреман да тргује информацијама.

²⁰ Подвукао Н.О. Из једног детаља овога писма („... ја сам Вашег малог прихватио као родитељ када је у

Када види да молбе, очигледно, не доносе жељени резултат, Лујајић пише одређеној високопозиционираној особи у Београду чији нам идентитет остаје непознат услед велике оштећености папира на том делу. Ово писмо је другачије концепирано.

Косовска 8 или 10

П.Г.²¹ (нечитко),

од 4-XII- '942 налазим се у Нишком лојору под ошћужбом да сам одржавао везу са Дражиним људима што у ствари не одговара истини. Они против којих сам се борио (комунисти и Бујари) успели су да ме денунцирају тако да ћу вероватно и главу изгубити. Овде су прилике такве да се не могу бранити. Због тога ћу вероватно ако ме Ви не сасишете страдаћи невин. Да је тако нека Вам то пошврди и Ж. Филиповић; коме сам у Нишу давао податке о Дражиним људима и Бујарима. Саопштено ми је да сам ошћушћен из службе. Значи, моја ће породица плаговати. А када ускоро невин изгубим главу, онда ће моје деце изгубити родитеља и један Србин невин страдаћи. Успаше су ми убили оца, мајку, браћу, мајку и грају сестру док ћу ја, ако ме Ви не сасеште, изгубити главу од Немаца. Не дајте ме, ако Бог знаше, будите мој сасиоц. Ви добро стојите са Г. Мајснером²² те сте према томе у могућности учинити све за моје сасење²³. Реците да ми је довољна казна ошћуси из службе. Молим Вас са мојим избављењем пожуриште док ме нису сстрелили. Поред тога, болестан сам, те могу овде умрети.

До гроба захвалан и одан,

Стеван Лујајић.

Имајући у виду да је Аугуст Мајснер јануара 1942. дошао у Београд са најширим могућим овлашћењима да реорганизује немачку војну управу и са великом нетрпељив-

Нишу због Ваше болести остао на улици“) може се закључити да је овај брачни пар из Београда, с тим што је особа којој се обраћа, као Ђура, очигледно била у позицији да помогне Лујајићу. Као службеник полиције сасвим сигурно је знао коме се обраћа за помоћ.

²¹ Поштовани господине (прим.Н.О.)

²² Norman Rich, *Hitler's War Aims: The establishment of the new order*, (t.1, Munchen, 1974), 285. Аугуст Мајснер (1886–1947) дошао је на територију Србије у чину СС-групенфирера, а 24. јануара и званично, од стране Адолфа Хитлера, наименован за вишег СС и полицијског вођу на територији војног заповедника Србије. Полицијском реформом постигао је обједињавање команде над окупационим полицијским формацијама и надгледање колаборационистичке полиције. На челу полицијских институција нацистичке Немачке стајао је Хајнрих Химлер, а од јануара 1942. године, на простору окупиране Србије, њему директно подређен био је Аугуст Мајснер. Погубљен је након суђења у Београду, 24. јануара 1947. (Радосав Р. Туцовић, н.д., 108–110)

²³ Постоји претпоставка да је Лујајић ово писмо упутио Танасију Динићу, тадашњем министру полиције који је заиста имао близак однос, између осталих, и са Мајснером (Rade Ristanović, *Nemački čovek: uloga rukovnika Tanasija Dinića tokom Drugog svetskog rata*, Istorija 20. veka, god. 40, 2/2022, 361–382). Стил и језик писма указују на високо позиционирану особу. Па ипак, писма су адресирана на Косовску 8 или 10, док је Танасије Динић становао у Космајској 12. За сада ће, у недостатку доказа, остати претпоставка да је очајни Стеван Лујајић писао Танасију Динићу.

вошћу према српском народу који је сматрао „пацовским народом“, а неретко говорио да „више воли мртва Србина него живог“²⁴, мало је вероватно да су могуће ургенције уродиле плодом. Са друге стране, Србин који је био заиста најближи Мајснеру је Таса Динић.

За све то време, Лужајић се налази у једној од тек саграђених самица у поткровљу логорске зграде, схватајући да му се сваким даном све више ближи дан стрељања. Првобитни очај, помешан са ентузијазмом изазваним могућношћу да буде спасен, замењује помиреност са смрћу која избија из једва читљивог писамцета, рђавог рукописа, очигледно писаног на брзину. У њему се назире његова последња воља:

Драга сестро,

Примио сам веш. Гануш сам најном. Ја сам доста добро и поред стравне шоршуре. Све моје ствари нека остану где су до сада биле. Нико није власник да их узме. У случају да будем ликвидиран, онда вредност припада мојој Дарки (?) а с тим да се што учини после рата. Будите сви покојни. Стрени рукољуб, стрцицу шойли синовски зајрља²⁵ и пољубац а шебе и Нину срдечно поздравља,

Стеван

М. (нечитко) ... аниковић

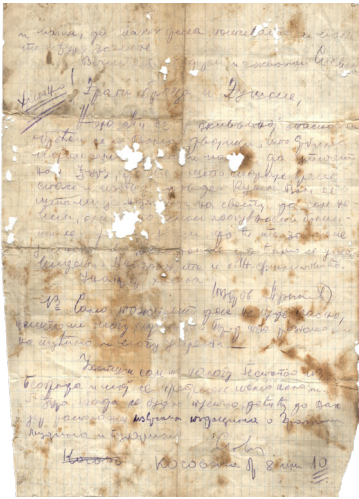
градска амбуланца

Прилози

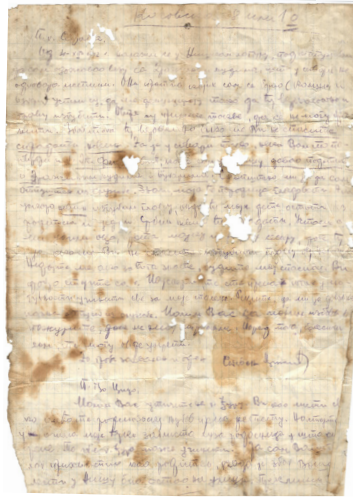
1. Писмо Браци и Душану (НМН, МК12, студијски материјал)
2. Писмо госпођи Цици (НМН, МК12, студијски материјал)
3. Писмо непознатом (НМН, МК12, студијски материјал)
4. Писмо снаји (НМН, МК12, студијски материјал)

²⁴ Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, (Stanford University Press, 2002), 78.

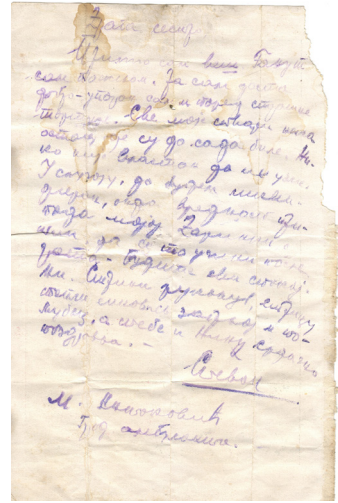
²⁵ Највероватније је писмо упућено супрузи Душана Лужајића, Стевановог брата од стрица који је био чиновник Управе полиције у Нишу. Душан је ухапшен од стране Гестапоа 1. септембра 1942. године у Нишу као припадник четничког покрета Драже Михаиловића и осуђен на смрт због руковања илегалном радио-станицом у граду. Стрељан 1. октобра 1942. године на Бубњу код Ниша са још шест Михаиловићевих људи (Небојша Озимић, *Жрџве лагера Ниш*, н.д., 214).

1.

2-3.

4.

Закључак

Стеван Лужајић је као агент Специјалне полиције у Нишу задужен за делатност комуниста одржавао контакте са јединицама пуковника Драже Михаиловића због чега је ухапшен од стране Немаца првих дана децембра 1942. У неким писмима нуди информације о Бугарима и „Дражиним људима“ у замену за слободу, у другим апелује за ослобођење позивајући се на злу судбину – оца, брата, мајку и сестру су убиле усташе (овде не помиње стрељаног Душана), а у последњем се опрашта од родбине. Остаће податак да је страх и трепет комуниста највероватније завршио у логору или да је стрељан, као и његов брат Душан, чудном игром судбине – обојица су избегли од усташке каме у редове јединица Милана Недића да би били ухапшени и стрељани као поверљиви људи Драже Михаиловића.²⁶

²⁶ Исто.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Историјски архив Београд (ИАБ) фонд Befehlshaber und des SD (BdS) – евиденција одељења IVA 3((картотека); BdS, J-660

Народни музеј Ниш (НМН) збирка Меморијални комплекс „12. фебруар“ (МК12), студијски материјал, неklasирано, мемоарска грађа преживелих логораша Радета Савића, Хранислава Вељковића и Владе Поповића.

ЛИТЕРАТУРА

Живановић Мирко, *Светли ликови из тамних гана (ужаси црној и црвеној фашизма и тешка борба проишву њих)* – мемоари, пишчево издање, Минхен, 1983.

Koljanin Milan, *Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, Istorija 20. veka, 3/2011, 143–156.

Миловановић М. Мирослав, *Лојор на Црвеном крсту*, Институт за савремену историју, СУБНОР – Ниш, Народна књига, Београд–Ниш, 1983.

Озимић Небојша и остали, *Жрџве лајера Ниш*, Нишки културни центар–Народни музеј Ниш–Медивест КТ, Ниш, 2014.

Rich Norman, *Hitler's War Aims: The establishment of the new order*, vol.1, Munchen, 1974.

Ristanović Rade, *Nemački čovek: uloga pukovnika Tanasija Dinića tokom Drugog svetskog rata*, Istorija 20. veka, god. 40, 2/2022, 361–382.

SDB, *Nemačka obaveštajna služba*, IV, SDB, Beograd, 1959.

Tomasevich Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*, Stanford University Press, California, 2002.

Туцовић Р. Радосав, *Полицијски рејресивни апарати нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти: Анализа гелатиности Драјомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији (1941–1944)* (докторска дисертација) Београд, 2021.

Nebojša OZIMIĆ, senior curator, historian
National Museum Niš

LETTERS OF STEVAN LUŽAJIĆ WITNESSES TO AN UNUSUAL FATE

During the conservation of solitary confinement cells in the February 12 Memorial Complex, unsent letters (or draft letters) of Stevan Lužajić, an agent of the Police Administration in Nis, were found. Arrested by the Germans on December 4, 1942, on suspicion of collaborating with and helping units of the Yugoslav Army in the Motherland. Mirko Živanović, who was his superior, described his arrest in his memoirs. From the letters addressed to various personalities, we see that Lužajić is seeking escape from the camp, suspecting that he will be shot. He is missing.

УДК 930.253:355(497.11)
94:327(450:497.13)"1942"

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.16.2024.CAL.129-141>

оригиналан научни рад / original scientific article

примљен / received: 03. 07. 2024.

прихваћен / accepted: 07. 10. 2024.

Огњен ЂАЛИЋ, виши архивиста
Војни архив Министарства одбране, Београд
ognjencalic@gmail.com

др Маријана Т. МРАОВИЋ, архивски саветник
Војни архив Министарства одбране, Београд
marijanamraovic@gmail.com

АРХИВСКА ГРАЂА ВОЈНОГ АРХИВА О ОДНОСИМА КРАЉЕВИНЕ ИТАЛИЈЕ И НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ У ПОГРАНИЧНОМ ПОДРУЧЈУ У ТОКУ 1942. ГОДИНЕ

Сажетак: Овај рад је настао првенствено на основу до сада необјављене архивске грађе Војног архива Министарства одбране Републике Србије. У раду су анализирани односи Краљевине Италије и НДХ у пограничном подручју у току 1942. године. Акцент рада је на презентовању међусобних односа две државе кроз приказ групе фондова НДХ који сведоче о ситуацији на терену и о примени међудржавних споразума који су били на снази у овом периоду.

У раду је приказано стање у граничном појасу са Краљевином Италијом, потписивање Загребачког споразума и његова примена на терену, став италијанских власти према побуни српског народа, нарочито у Источној Херцеговини, деловима далматинске Загоре, као и у деловима Лике и Босне који су припадали италијанској окупационој зони, као и остали аспекти спољнополитичких односа Краљевине Италије и НДХ.

Кључне речи: Други светски рат, НДХ, Италија, разграничење, споразуми о разграничењу.

Након завршетка реокупације дела територије НДХ до италијанско-немачке демаркационе линије 18. октобра 1941. године,¹ стање у међусобним односима између НДХ и Краљевине Италије се није знатније променило на терену у току наредне године. Константно неповерење, проткано несугласицама, па чак и отворени инциденти, били су уобичајени током целе 1942. године, о чему сведоче корпуси докумената Војног архива из групе фондова Независна Држава Хрватска. Потписивање Загребачког споразума, 19. јуна 1942. године, није битније утицало на међусобне односе. Ипак, НДХ је повратила суверенитет на делу територије.² Наведени споразум је управо у другој половини 1942. године утицао на сарадњу Италијана са припадницима Равногорског покрета, што је донекле помогло српском народу у области Источне Херцеговине и у делу Босне и Далмације, да избегне страдалачку судбину сународника са остатка територије НДХ.³

Међудржавни споразуми и разграничење Независне Државе Хрватске и Краљевине Италије у шоку 1942. године

Почетком 1942. године, Краљевина Италија је почела отворено показивати намеру да искористи слабост својих савезника и да се учврсти у ширем залеђу Јадранског мора, односно да преко НДХ прошири свој утицај на територију Босне и Херцеговине богату сировинама. Италијани су плански искористили четничке јединице на својој територији ради елиминације жаришта побуне партизанског покрета отпора. План је обухватао и сарадњу са Немцима тако што би се у садејству са немачким снагама разместио део италијанских јединица на подручје немачке окупационе зоне, пре свега у Босни. Тиме би се и остварио следећи циљ, а то је слабљење немачког утицаја на усташке власти у Загребу и формирање санитарног кордона између окупационих зона и анектираних територија.⁴

¹ Више о наведеном у: Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. (Zagreb: Liber, 1977), Ferdo Čulinović, *Окупаторска подјела Југославије* (Београд: Војноиздавачки завод Београд, 1971), „Правни поредак Независне Државе Хрватске“, приредили Борис Беговић, Зоран Мирковић, Зборник радова Правног факултета Универзитета у Београду (Београд: Правни факултет, 2017), Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије, том XII, књ. 1 (Београд: 1973), 406, Василије Ђ. Крестић, *Геноцидом до велике Хрватске* (Нови Сад: Архив Војводине, Православна реч, 2021), Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови анђиљоредак – Други светски рат у Југославији* (Београд: Клио, 2009).

² Више о наведеном у: Маријана Т. Мраовић, Огњен Ђалић, „Разграничење Независне Државе Хрватске са Краљевином Мађарском и Краљевином Италијом у другој половини 1941. године“, *Годишњак за истраживање геноцида*, година XV, број 1/2023, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2023), 67–78.

³ Више о наведеном у: Мраовић Маријана, „Архивска грађа Војног архива о злочинима власти НДХ и односу католичког клера према српском становништву“ у: *80 година од избијања Другог светског рата на простору Југославије и страдања трага Крагујевца* / [главни и одговорни уредници Дмитар Тасић, Лела Вујошевић], (Крагујевац: Центар за научноистраживачки рад Српске академије наука и уметности и универзитета; Институт за новију историју, Београд, 2021), 230–231, Маријана Мраовић, Зоран Вигњевић, „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној Држави Хрватској“, *Зайиси*, година VII, бр. 7 (Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2018), 221–233.

⁴ Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, (Beograd: Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, 1999), 106–107.

Војни представници Италије, Немачке и НДХ су, 2 и 3. марта 1942. године, у Опатији одржали састанак на којем су постигли договор/операцијски план који је представљао почетну тачку међусобне сарадње у војним операцијама против устаника, под шифрованим називом „Трио“.⁵ Овај операцијски план садржао је једну занимљиву чињеницу, наиме, у осмој тачки било је предвиђено да део територије које запоседну окупационе јединице остане под влашћу тих јединица све док командант италијанске 2. армије не одлучи да цивилне власти НДХ могу преузети управу.⁶ Демаркациона линија између немачке и италијанске окупационе зоне, према деветој тачки овог споразума, није узимана у обзир током трајања операције и током пацификације.⁷

Власти НДХ, незадовољне предметним споразумом, упутиле су 14. марта 1942. године вербалну ноту немачкој Врховној команди у којој су указале на могућност да италијанска војска окупира подручја Источне и Централне Босне, укључујући и Сарајево, која су била изнад демаркационе линије. Такође су изнели сумњу да ће Италијани сарађивати са четницима.⁸ Оперативна реализација овог плана изведена је током пролећа 1942. године, у заједничком садејству немачких, италијанских и усташких снага на подручју Источне Босне, а њен циљ је био уништење Врховног штаба и главнине партизанске војске. Иако су заузели већи део територије, циљ операције није постигнут јер су се партизанске снаге повукле ка Црној Гори у подручје река Пиве и Сутјеске.⁹

Стање на остатку територије НДХ у италијанској окупираној зони у првој половини 1942. године карактерисао је низ примера међусобног неповерења између италијанских и усташких власти, као и примера сарадње Италијана са припадницима Равногорског покрета, која је изузетно сметала усташкој власти. Након таласа свирепих злочина које су усташке власти починиле над српским свештенством и цивилним становништвом, српско становништво гледало је на италијанске трупе као на заштитничке. У извештају Заповједништва окружничког вода – Заповједништву 6. пјешачке дивизије Мостар, из јануара 1942. године, наводи се следеће: *Зайовједништву 4. окружничке йуковније Сарајево, йредметй: Како раде Талијани на йодручју кошара Невесиње: „За пар дана у овом воду дошао сам до закључка, да се овдје уопће не може радити и да смо овдје на милости Талијана, четника, одметника, и томе слично, а да нијесмо оно што би требало бити, то јест представници хрватских власти и њезини органи... То би било још и добро али што се догађа. Ниједан од Срба неће ништа да даде постаји (Риље) ни дрва ни хране нити се који окружник смије појавити ван зидне ограда војарне без пратње Талијана. А ова је постаја представник хрватске власти и дневно слуша псовке и друге погрде од стране четника на рачун наше државе.“*

У наставку предметног извештаја наведено је неколико примера израза немоћи власти НДХ у предузимању акција против четника, уз закључак: „Молим стога да се већ једном

⁵ Исто, 107.

⁶ Исто, 107.

⁷ Исто, 108.

⁸ Исто, 108.

⁹ Исто, 110.

оваквим поступцима наших савезника стане на крај, у колико је могуће. У противном нека се изда овом заповједништву налог за напуштање овог подручја, јер смо само на ругло овдје овом свиету, а никако представници Независне Државе Хрватске – заповједник поручник дана 26.01.1942.“¹⁰

У извештају са територије Коњица можемо прочитати следеће: *Зайовједништво б. оружничке пуковније у Мосшару 04.01.1942 – Устројство пукоукомунисичке милиције по Талијанима из редова православаца у области Коњица*: „Сав овај рад око устројства милиција коли Талијани толи и четници држе у најстрожијој тајности те је веома тешко дознати праву сврху устројавања ове милиције, а свезано са овим и оцијенити, да ли ће рад исте бити уперен против пробитака НДХ и нашег пучанства. Заповједник пуковније Стјепан Јаковљевић.“¹¹

Пример сарадње Италијана са локалним српским становништвом у првој половини 1942. године на подручју Источне Херцеговине можемо видети и кроз извештај из околине Невесиња у коме се наводи следеће: *Недељни извештај велике жује Хум, 11.04.1942*: „Сарадња с Талијанима са наше стране најсрдачнија и беспрекорна што се не може казати обратно (наведено неколико примера сарадње четника и Талијана) Вођи четника Петру Самарцији из Невесиња након што је ухапшен 22. 01. о.г. и пуштен на слободу по талијанској војсци повраћено му је и оружје, Талијани су опет под њиховом пратњом (четника или пар) одпремили одметницима соли, шећера, карбита, петролеума и цигарета. Зар може наш живаљ вјеровати да је то начин борбе против одметника у доба великих војски и савршене технике с којом те војске располажу. За све недаће па чак и за прехрану и скупоћу чини наш народ кривим талијанску војску, која да није ничим и правдала свој боравак у нашим крајевима.“¹²

Почетком 1942. године у Северној Далмацији српски народ је, услед масовних злочина усташких власти, све више тражио заштиту код италијанских власти, о чему сведочи још један у низу докумената: *Обћем ујравном пувјереништву ког II армије талијанске војске – 24.01.1942.* – „Дне 8, 9 и 10 сиечња о. г. одржана је у мјесту Обровац под Велебитом, у којем мјесту Талијани још држе цивилну власт, тајна сједница свих четничких вођа и функционера Сјеверне Далмације и диелова Лике. На тој су се сједници претресала разна питања, а као главно питање било је питање доласка Хрвата, за преузимање цивилне власти у мјесту Обровцу и околици. Наиме Срби су дознали од Талијана, јер су ови казали србским вођама, да Хрвати имају скоро преузети у смислу Римског уговора, ово подручје, које прима Н.Д.Х, дакле све до риечице Карезнице, која протјече кроз мјесто Карин обрвачке опћине. Срби су се на тој сједници договарали како и на који би се начин опрли Хрватима, када ови дођу преузети цивилну власт у мјесту Обровцу и у околици. На тој је сједници је један четнички војвода надодао: Немојте се браћо бојати, јер ће нама у овој ствари дати пуно помоћ Талијани, који су му поручили да ми Срби приступимо одмах организирању што више четничке војске и да се сукобимо са Хрватима. Талијани су нам обећали дати пуно

¹⁰ Војни архив (у даљем тексту ВА), група фондова Независна Држава Хрватска, К 144, Ф 1, Д 49/1.

¹¹ ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К 81, Ф 8, Д 16/1.

¹² ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К 62, Ф 2, Д 16/1.

помоћ, да би мјесто Обровац и околица опет остали под њиховом управом, а ми четници по заштитом талијанском.“¹³

У току марта 1942. године, у једном извештају из Мостара помиње се поново сарадња Италијана са четницима, која је јасно засметала усташким властима: *Задњи Мосшар – сџо-жер б. њјешачке дивизије*: „16 четника са оружјем предало се Италијанима и спремају се борити заједно са њима против комуниста. Ови предати четници уништили су наш сат у Плани 27.07.1941. Њихова намјера је спасити се од комуниста, а Италијани у овима виде своје пријатеље. Сприечите, јер у противном нема мјеста наше сарадње са Италијанима. 09.03.1942.“¹⁴

Италијанске власти вршиле су и цензуру над хрватском службеном преписком путем телеграма, што се наводи у следећем документу из фебруара 1942. године: „Главни стожер хрватског домобранства примио је неколико извештаја да поједине талијанске војне власти врше цензуру службених брзојавки хрватских власти, Главни стожер је интервенисао код заповедништва талијанске 2 армате и издат је налог да се из цензуре изузимају службене брзојавке хрватских власти. 21.02.1942.“¹⁵

Односи између усташких власти и Италијана су, поред свих наведених неспоразума, додатно били оптерећени и тешким инцидентима које су на терену пријављивале усташке власти, а које су починили италијански војници, а о наведеном сведочи и садржина једног документа из априла месеца 1942. године: *НДХ, Окружничка њошјаја Томислав ѓрад, ѓред-меџ – Ружа Радош Илијина из Блажуја и грује силоваше њо груј њо шалијанским домобранима, извјештава за њовједнишћу 5. окружничке ѓуковније Томислав ѓрад 12.04.1942. године*. У документу се наводе два случаја силовања, 04. и 07. априла 1942. године, две женске особе: Анђе Мусић старе 17 година и Руже Радош старе 13 година, обе из општине Томислав град: „О овоме дјелу извјештена је Талијанска команда у Томислав граду која је исте преслушала и где су обе девојке одведене на лекарски преглед где је установљено да је над њима извршено силовање. Ружа Радош је препознала међу осумњичењима војника Чека Ђина који је по Талијанској команди ухићен и стављен у притвор.“¹⁶

Почетком лета 1942. године, након неуспешног завршетка заједничке војне операције „Трио“, немачка Врховна команда је почела да размишља о успостављању потпуног немачког утицаја у НДХ, подстакнута пре свега порастом антииталијанског расположења и омаловажавања Италијана од стране већине становништва, што се може видети на низу примера у извештајима НДХ које су слали са терена локални заповедници. Врховна команда оружаних снага Словенија–Далмација (Суперслода) и представници власти НДХ су 19. јуна 1942. године у Загребу потписали Загребачки споразум који је управо био резултат претходних догађаја на терену. Суперслод се према овом споразуму обавезао да ће постепено повући своје снаге из Треће зоне, сем Карловца, као и већи део војних снага из Друге зоне

¹³ ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К 223, Ф 4, Д 51/1.

¹⁴ ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К 106, Ф 1, Д 32/1.

¹⁵ ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К 77, Ф 4, Д 26/1.

¹⁶ ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К 148А1, Ф 2, Д 55/1.

о чему ће обавестити Главни усташки стожер. Усташка власт се, барем на папиру, обавезала да по изласку италијанске војске из Друге и Треће зоне неће примењивати према становништву „дела насиља и одмазде и де ће примењивати јавни ред и мир“. Делови антикомунистичких јединица састављених од припадника четничких формација и даље су остали под командом Италијана, иако су према споразуму признали врховну власт НДХ. Одредбе овог споразума, које су власти НДХ прогласиле великим успехом, ступиле су званично на снагу 11. јула 1942. године.¹⁷

Два извештаја из архивске грађе групе фондова НДХ управо говоре о начелним применама предметног споразума. У првом извештају се наводи следеће: *Тумачења споразума иосциинушој 19.06.1942. у Загребу између Владе НДХ и Вишњеј зайовједничџва шалијанских оружаных снага Словенија–Далмација (Сујерслога), к слову А: „Разлози због којих је дошло до запосједања 2. и 3. појаса по талијанским четама, оправдању и одлуку да се тек постепено приступи и повлачењу истих чета са наведених подручја, к слову Б: Прогласом бившег заповједничтва 2. талијанске армате од 07.09.1941. и накнадним његовим прогласима зајамчено је лојалном пучанству 2. зоне подпуно право уживања свих грађанских права, к слову Д: Напротив у посадним мјестима, у којима се налазе талијанске чете, а које се налазе на обали, надаље на подручју које је са истим повезано са гледишта оперативног као и на отоцима, талијанским војним властима припада право издавања и оних прописа, издавање којих под точки 1. слова Д припада хрватским властима, дакле и у погледу упорабе круговалних пријемника, самовозних и моторних средстава итд“.*¹⁸

У другом извештају се наводи: *Свим Великим жујама 2 и 3 зоне 10.07.1942: „Обзиром на то што није било могуће свим заповједничтвима усташких постројби потање растумачити садржај споразума склопљеног у Загребу 19.06. о. г између талијанских и хрватских власти, потребно је, одмах, у колико стигне на подручје Велике жупе која усташка постројба, посјетите или к себи позовете односног заповједника те га упутите у садржај Загребачког споразума и по нама преузетих обавеза, и при том га нарочито упозорите, да је задаћа усташких постројба чишћење терена од одметника и да се ни у којем случају нема дирати у ситно пучанство/под овим се разумјевају и бивши побуњеници, који су сада лојални/јер ће у противном случају постројбе морати напустити обални појас, а кривци ће бити егземпларно кажњени. Напуштање пак подручја најгоре би погодило наше пучанство, јер би тиме оно доживило и тешки психички ударац, а било би и надаље изложено нападајима одметника. Особито треба код тога нагласити да недржавање било које преузете обавезе може довести у питање цијели уговор са талијанским властима“.*¹⁹

Након потписивања Загребачког споразума очигледно су уследиле даље несугласице у односима усташких и италијанских власти, што се може видети на основу неколико конкретних примера у архивској грађи групе фондова НДХ:

¹⁷ Dragan S. Nenezić, *Jugoslavenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, (Beograd: Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, 1999), 111–112.

¹⁸ ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К 224, Ф 10, Д 28/1.

¹⁹ ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К 226, Ф 5, Д 29/1.

1) Окружничка постаја Нови 23.06.1942. шаље извештај котарској области Нови у вези са паљењем куће домобрана Угринa Мате у којем наводи штету коју су причинили италијански војници и наводи да: „У Брибиру карабињери када обилазе по селима правити претресе станова никад не зову међу постају Брибир да би могли ићи у заједници са њима тако да би били присутни код претреса већ то на своју руку сами чине без присутних наших окружника и домобрана... Предње извјешће достављам надлежним старешинама и управном обћем повјеренику да се исходује код надлежних талијанских власти заповјед и забрани војницима ово радити јер на овакав начин још више долази до огорчења народа према самој савезничкој талијанској војсци, у потпису заповједник наредник Пруге“.²⁰

2) Усташки логор Градац – усташком логору Макарска, Предмет: *Долазак талијанске војске у Градац и њезин рад 28.06.1942*: „Долазком талијанске војске у Градац ушли смо и ми као представници власти у контакт са њима. Дана 25. ов. мј. у 4 сата послје подне ушли су Талијани у кућу браће Шутић и изнели све ствари из куће и дућана те су их на обали запалили... У току ноћи 25 на 26. ов. мј. опљачкали су све трговине и радионице. Током 26.6 наставили су они са пљачком коју је процијенити немогуће. Кроз цијело вријеме свог логоровања у градцу, улазили су у куће те су покучавали, а некојима случајевима скоро силовали жене и дјевојке“.²¹

3) Независна Држава Хрватска – жупска редарствена служба у Мостару, Предмет: *некоректно постојање талијанске војске у кошару Мешковић–Мостар–26.06.1942*: „Дана 23.ов. мј. талијанске чете поводом акције против партизана у рану зору ушле су у село Десне. Претресајући и пљачкајући куће у селу провалили су у врата у Жупској кући јер је жупник још спавао. Кратко вријеме иза тога жупник Дон Станко Влаховић пулогол и босоног, без свећеничке хаљине, виђен је у пратњи талијанских војника који су га одвели 600 метара далеко од жупске куће и са три метка устријелили. У овом извештају талијанске власти су окривиле жупника да је сарадник партизана што котарска власт демантује тврдећи да је погинули био познат као ватрен борац против комуниста и исправан Хрват... Исто дана 24.ов. мј послје подне талијанско заповједништво је забранило пренос мртвог тијела из Десна у Комин, одакле је покојник родом. Исто тако забрањен је и спровод. Неупућеност и једноставност у руковању талијанских војних операција, трагичан стицај околности под којим је покојни жупник био стрељан и немилосрдно пљачкање села по талијанским четамa, изазвало је код пучанства панику и опћу пометеност, као и увјерење да Талијани ни најмање не штеде хрватску крв ни имовину“.²²

4) Оружничка постаја Метковић, 01.07.1942: „Поред овог напоменит ћу извјесне чињенице све што у главном овде рад талијански војници на име: 1. Назад 20 дана војници 51. франтерије регименте повратили су се из Јужне Херцеговине за чишћење терена од побуњеника. Овом приликом ти војници на својим моторизованим колонама довели су у

²⁰ ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К 145II, Ф 9, Д 39/1.

²¹ ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К 171 А/II, Ф17, Д 4/1.

²² ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К 191/I, Ф 3, Д 18/1.

мјесто Метковић милионске вриедности разноврсне робе сељачког домаћег производа... Све ово што нису могли појести и превезти за Италију, на очиглед својих предпостављеника продали су овдашњем народу и избјеглицама мухађерима чија и јесте заправо та роба и стока за скупе паре. Народ ово са болом у срцу посматра и тешко чека дан кад ће се ослободити овог у повијести незапамћеног терета".²³

Повлачење Италијана са територије Треће зоне и делом са територије Друге зоне, имало је за последицу откривање слабости власти НДХ, које нису могле прикрити немоћ у борби против снага Народноослободилачког покрета, који је након напуштања територије тремеђе Босне и Херцеговине, Србије и Црне Горе прешао на територију западне Босне, стварајући велику слободну територију око Бихаћа. Италијани су, поред ове ситуације, на територијама које су остале под њиховом контролом, у другој половини 1942. године, све више и отвореније стали сарађивати са снагама Равногорског покрета управо у борби против снага НОП-а које су остале на подручју под контролом власти у Риму. Међусобни односи Италијана и усташке власти су се, управо због тога, до краја 1942. године све више усложњавали и проблематизовали. Управо то потврђују и извештаји из овог периода који се чувају у оквиру групе фондова НДХ :

1) *Независна Држава Хрватска – МУП, Тајништво министра, Загреб 28.09.1942:* „Задњи догађаји у Далмацији, Херцеговини и Источној Босни, гдје је наш народ изложен дневној пљачки, палежи, силовању, убијству и мучењу, тамо гдје се слободно и некажњено врше свака злостјела личност генерала Лузана била је позната свима и прије 27. коловоза... Генерал Лузано је врло добро познавао ситуацију у свим селима котарева Гацко, Билећу и Требињу и стално је долазио у контакт и на разним сједницама четничких вођа са којима је био врло присан пријатељ као што су браћа Поповић у Гацкоме, Јевтом Паликућом Попаром и Митром Дангубићем и Новицом Краљевићем из Требиња. Са овим четничким вођама обишао је сва српска села свих ових котарева и онда када ниједан од хрватских управних власти или војска нису могли ни оружаном силом да се приближе тим селима. Сигурно је одлазио особно без пратње у најугроженије крајеве четника и стално је истицао како њега четници воле...“²⁴

Два извештаја Министарства вањских послова, Одсјека за романске земље из месеца октобра 1942. године, потврђују чињенично стање:

1) *МВП Одсјек за романске земље, Дневни извјештај бр 269, 15.10.1942:* „Пресизање талијанских власти из Трогира, Дне 02.10. о. г. талијански повјереник обчине Трогир одржао је сакупљеном народу говор и обећао да ће талијанске власти давати храну, јер да су они талијански грађани и да хрватске власти немају ту никаквих права, те их позвају да одбију

²³ ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К 202/1, Ф 12, Д 6/1.

²⁴ ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К 213, Ф 7, Д 34/1.

позиве за војску. Дне 4. листопада исти повјереник одржао је за вриеме свечаности Госпе од Розарија у селу Ситно Горње говор у којем је рекао да село припада талијанском територију те позвао младиће да одбију позив за војску и да ће их талијанске власти заштитити. Надаље је рекао да ће талијанске власти заштитити и народ других села ако то народ буде желио. Затражио је да се са цркве скине хрватска застава, а кад то није успјело послао је војнике који су заставу скинули. Истом извјештају приложен је оглас обћине Трогир, комесара генерала Силва Пароди у којем се каже да су села Ситн, Тролокове, Сратог, Опор, Пргомет, Лабин, Сухидол коначно присаједињени мајци Италији“.²⁵

2) *МВП Одсјек за романске земље, Дневни извјештај бр 270, 16.10.1942:* „Дјелатност Талијана у Дубровнику, Министарство унутарњих послова 2.10. јавља да је дне 24. рујна пригодом свечане вечере поводом одласка генерала Далмаза одржано неколико говора у којима је речено, да су талијански редови у Дубровнику све многобројнији, што ће имати утјецаја, код одређивања граница. Нови заповједник талијанске војске генерал Сантовито изјавио је вел. жупану да преузима то мјесто без унаприед одређеног становништва и да ће све ствари сам испитати. Заповиједничтво над четницима преузео је бојник Дематеис, који је добар познавалац наших прилика, а смјењен је генерал Лузано који је изјавио вел. жупану да се увјерио да су на Балкану сви исти и да је сит Балкана“.²⁶

Италијанске власти су, током јесени и почетком зиме 1942. године, планирале да остваре потпуну контролу над анектираним територијама, као и да прегруписавањем армијских корпуса створе услове за квалитетнију припрему војних операција које ће уследити крајем 1942. и почетком 1943. године.²⁷ Управо ће наведена ситуација резултирати сарадњом италијанских власти и јединица Равногорског покрета и снага на подручју Источне Херцеговине, као и потпуним урушавањем односа са усташким властима у овој области.²⁸

Закључак

Расплет међусобних сложених релација између Краљевине Италије и НДХ у другој половини 1941. године резултирао је реокупацијом дела територије НДХ до италијанско-немачке демаркационе линије 18. октобра 1941. године, чиме је фактички поништен међусобни уговор о разграничењу два ентитета потписан у Риму неколико месеци раније. Тренд

²⁵ ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К 240, Ф 4, Д 24/1.

²⁶ ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К 240, Ф 4, Д 25/1.

²⁷ Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, 122–123.

²⁸ Мјесечни извештај Велике жупе Хум за мјесец просинац 1942, НДХ, МУП, Уред министра: „Од овог православног становништва (на лиевој обали Неретве) створили су талијанске војне власти протукомунистичке одреде (четнике) који су одреди особито јаки у котару Невесињском. На жалост, у највише случајева бране талијанске војне власти четнике а то је и разумљиво јер Талијани добро знају да ће их четници слушати само дотле, док их они штите од хрватских власти. Тако долази до парадокса да наш човјек/дапаче и домобран и оружник и припадник у.в/ има у својој рођеној држави мање права, него четник који не признаје ову државу и отворено говори пред Талијанима да он неће хрватске државе, ради овога пада расположење и код овог народа.“, ВА, група фондова Независна Држава Хрватска, К91, Ф11, Д1/1.

међусобно лоших односа наставио се током 1942. године. Покушај да се ситуација поправи тзв. „Загребачким споразумом“ од 19. јуна 1942. није уродила плодом иако су се Италијани повукли са дела територија 2. и 3. окупационе зоне. О томе сведочи корпус докумената групе фондова НДХ који се чува у Војном архиву Министарства одбране Републике Србије. Ова ситуација је чак довела и до отвореније сарадње Италијана са четничким снагама, пре свега у деловима Источне Херцеговине и Северне Далмације, где је српски народ био доминантан и релативно заштићен од свирепих злочина усташке власти, за разлику од других делова НДХ у којима су Срби и током 1942. године били изложени масовним и тешким злочинима. Италијанске власти су планирале да остваре потпуну контролу над анектираним територијама, као и да створе услове за квалитетнију припрему даљих војних операција крајем 1942. и почетком 1943. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени историјски извори:

Војни архив

1. Група фондова: Независна Држава Хрватска (НДХ).

Објављени историјски извори:

1. *Зборник докумената и појашава о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије*, том XII, књ. 1, Београд, 1973.
2. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata*, том I, Beograd, 1993.
3. *Зборник одабраних докумената Злочини Независне Државе Хрватске 1941–1945. године*, књига 1 (1941–1942), Нови Сад: Историјски архив града Новог Сада и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, 2020.

Литература:

1. Jelić Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Liber, 1977.
2. *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944, I*, приредио Стојановић Александар. Београд: Филип Вишњић, 2015.
3. Мраовић, Маријана, Вигњевић, Зоран. „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној Држави Хрватској“. *Записи*, VII, бр. 7, (2018), 221–233.
4. Маријана, Мраовић, „Архивска грађа Војног архива о злочинима власти НДХ и односу католичког клера према српском становништву“. У: *80 година од избијања Друио светској рату на простору Југославије и страдања града Крагујевца* / [главни и одговорни уредници Дмитар Тасић, Лела Вујошевић], (Крагујевац: Центар за научноистраживачки рад Српске академије наука и уметности и универзитета; Институт за новију историју, Београд, 2021), 230–231.
5. Мраовић, Маријана, Ђалић, Огњен, „Разграничење Независне Државе Хрватске са Краљевином Мађарском и Краљевином Италијом у другој половини 1941. године“, *Годишњак за истраживање геноцида*, година XV, број 1/2023, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2023), 67–78.
6. Nenezić, Dragan. *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*. Beograd: Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, 1999.
7. Павловић, Стеван. *Хитлеров нови анђијоредак – Друио светски рат у Југославији*. Београд: Клио, 2009.
8. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Beograd: NOLIT, 1980.

9. Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
10. „Правни поредак Независне Државе Хрватске“, приредили Борис Беговић, Зоран Мирковић, Зборник радова Правног факултета Универзитета у Београду. Београд: Правни факултет, 2017.
11. Čulinović, Ferdo. *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd: Vojnoizdavački zavod Beograd, 1971.

Ognjen ČALIĆ, senior archivist
Military Archive of the Ministry of Defence, Belgrade
ognjencalic@gmail.com

Dr Marijana T. MRAOVIĆ, archival advisor
Military Archive of the Ministry of Defence, Belgrade
marijanamraovic@gmail.com

THE ARCHIVAL RECORDS OF THE MILITARY ARCHIVE ON THE RELATIONS OF THE KINGDOM OF ITALY WITH THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA IN THE BORDER ZONE IN 1942

Summary

The unraveling of the mutual complex relations between the Kingdom of Italy and the NDH in the second half of 1941 resulted in the reoccupation of part of the territory of the NDH up to the Italian-German demarcation line on October 18, 1941. This effectively canceled the mutual agreements on the demarcation of the two entities signed in Rome a few months earlier. The trend of mutually bad relations continued during 1942. The attempt to improve the situation with the "Zagreb Agreement" of June 19, 1942 did not bear fruit even though the Italians withdrew from part of the territories of the second and third occupation zones. This is evidenced by the corpus of documents of the NDH group of funds kept in the Military Archives of the Ministry of Defense of the Republic of Serbia. This situation even led to more open cooperation of the Italians with the Chetnik forces, primarily in parts of Eastern Herzegovina and Northern Dalmatia, where the Serbian people were dominant and relatively protected from the brutal crimes of the Ustasha government, unlike other parts of the NDH where Serbs were exposed to mass and serious crimes.

The Italian authorities planned to achieve complete control over the annexed territories, as well as to create conditions for better preparation of further military operations in late 1942 and early 1943.

Key words: World War II, NDH, Italy, demarcation, cross-border agreements

REPINER

ПЕРІЖИ

ПРИКАЗИ / REVIEWS

Радован Сремац
***Crimes of the Ustashe :
Viktor Tomić's action in Srem in 1942***

Novi Sad : Archives of Vojvodina, 2023.

Крајем 2023. године из штампе је изашла књига *Crimes of the Ustashe : Viktor Tomić's action in Srem in 1942* (*Усташки злочини: акција Виктора Томића у Срему 1942*), коју је приредио Радован Сремац. Књига обима 223 стране, публикована је на енглеском језику, али у једном делу садржи факсимиле приређених докумената који су у оригиналу писани на српском језику. Превод текста са српског на енглески језик урадио је Димитријевић Александар. Издање је у целости јавно доступно на сајту Архива Војводине: <https://arhivvojvodine.org.rs/crimes-of-the-ustashe-viktor-tomic-s-action-in-srem-in-1942/>.

Повод за штампу ове књиге било је 80 година од злочина (1942–2022) који се догодио у Срему, а који је у историографији остао запамћен као Акција Виктора Томића. Стравично страдање Срба у Срему отпочело је хапшењима око 10 хиљада људи на потезу Земун–Сремска Митровица. Потом је између шест и седам хиљада људи на најбруталнији начин погубљено и покопано у масовне гробнице на губилиштима Дудик крај Вуковара и крај православног гробља у Сремској Митровици, а преостали део ухапшеника депортован је у усташке логоре.¹

Злочин који су током лета 1942. године над Сремцима спровеле усташе предвођене зликовцем Виктором Томићем, у себи садрже све елементе којима је након Другог светског рата дефинисан злочин над злочинима – геноцид. Ипак, до данас, масовно, брутално погубљење Срба у Срему у лето 1942. године није званично проглашено геноцидом. Уз то, чини се, данас у нашој јавности нема довољно сазнања не само о стравичном злочину који је Независна Држава Хрватска починила над Србима у Срему, већ данас у Републици Србији нема ни елементарне културе сећања.²

¹ Више в.: Душан Лазић Гојко и Брана Мајски. *Дудик*. Вуковар: Одбор за изградњу и уређење меморијалног парка Дудик – Скупштине општине Вуковар, 1977; Душан Лазић. *Сремско крваво лето 1942*. Сремска Митровица: Сремске Новине, 1982; Драго Његован. *Злочини окупијатора и њихових помајача у Војводини: V група масовних злочина у Срему: Акција Виктора Томића и Покрећни преки суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало историјско друштво, 2010; Стево Лапчевић. *Мученици и јамари: страдање у Лежмиру 1942. и 1943*. Нови Сад: Архив Војводине и Сремски Карловци: Епархија Сремска, 2023. и др.

² У јануару 2024. године јавност у Србији потресла је вест о немилу догађају у Сремској Митровици

Отуда је изузетно важно публикавање радова који сведоче о догађајима из прошлости, нарочито оригиналних докумената – архивске грађе, која доноси нова сазнања. Ово је важно не само ради информисања јавности у Републици Србији, већ и ради пажње међународне јавности, која, очито, о страдању Срба током Другог светског рата нема довољно информација. Стога, књига *Усташки злочини: акција Виктора Томића у Срему 1942.* коју је издао Архив Војводине и приредио Радован Сремац, има значајну улогу, и то не само у области историографије и културе сећања, већ и у савременој дневнополитичкој реалности.

Истраживачким радом у Архиву Војводине, Радован Сремац је у фонду „Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини (1944–1948)“ – ф. 183, пронашао, одабрао и приредио 34 документа. Како сам приређивач истиче: „изабрана документа се могу поделити у три групе и то: оригинална усташка документација, сведочења преживелих ухапшених Сремаца и припадника котарских власти у време НДХ, и записници са ексхумација. Изабрана документа приказују целокупну акцију Виктора Томића од његовог доласка у Срем, преко хапшења и стрељања, до последица ове акције.“ То су следећа документа:

1. Проглас Виктора Томића, вишег редарственог повереника за Велику жупу Вука од 10. 08.1942.
2. Наређење директора Поште у Сремској (Хрватској) Митровици од 14.08.1942.
3. Заповест Управника Котарске области у Илоку о ограничењу кретања од 13.08.1942.
4. Пријава о злочинима окупатора и њихових помагача: злочинац Фрања Бриндл из Сремске Митровице, жртва злочина: Ђока Бараксадић из Сремске Митровице.
5. Пријава о злочинима окупатора и њихових помагача: злочинац Лука Филиповић из Сремске Митровице, жртва злочина: Јован Селаковић из Сремске Митровице.
6. Пријава о злочинима окупатора и њихових помагача: злочинац Лука Филиповић из Сремске Митровице, жртва злочина: Александар Винек из Сремске Митровице.
7. Записник са сведочења Пере Радишића из Сремске Митровице.
8. Записник са сведочења др Јохана Клера.
9. Записник са сведочења Здравка Жежића из Славонске Пожеге.
10. Записник са сведочења Саве Јокића из Буђановаца.
11. Записник са сведочења Казима Илића.
12. Записник са сведочења Анице Станковић из Сремске Митровице.
13. Записник са сведочења Лазара Бојчића из Ирига.
14. Записник са сведочења Миленка Миладиновића из Чалме.
15. Записник са сведочења Предрага Грковића.
16. Записник са сведочења Данице Јунић из Шида.
17. Записник са сведочења Анђелке Марић из Шида и Бранке Николић из Шида.

– санкању у спомен-комплексу, на масовним гробницама жртава Виктора Томића. Више в.: Снежана Алексић, Уместо културе сећања – у Сремској Митровици санкање на хумкама, Порекло, <https://www.poreklo.rs/2024/01/15/umesto-kulture-secanja-u-sremskoj-mitrovici-sankanje-na-humkama/> . Датум приступа 03.05.2024.

18. Записник са сведочења Ивана Даражарца из Жупање.
19. Записник са сведочења Загорке Кершевић из Шида и Драге Ширадовић из Шида.
20. Записник са сведочења Олге Костић из Шида.
21. Записник са сведочења Јање Вујадиновић из Сремске Митровице.
22. Записник са сведочења Пере Јаношевића из Сремске Митровице.
23. Записник са сведочења Стевана Маријана из Шида.
24. Записник са ексхумације лешева у Сремској Митровици од 23. до 31. маја и од 3. до 8. јуна 1945. године.
25. Записник са сведочења Шпире Димитровића из Сремске Митровице.
26. Записник са сведочења Стевана Станковића Липића из Јамене.
27. Записник са сведочења Олге Букинац из Илока.
28. Оглас о стрељању талаца у Сремској Митровици од 02. септембра 1942.
29. Оглас о стрељању талаца у Сремској Митровици од 08. септембра 1942.
30. Оглас о стрељању талаца у Сремској Митровици од 09. септембра 1942.
31. Записник о ексхумацији лешева у Сремској Митровици од 30. јуна 1945.
32. Записник са ексхумације лешева у Дудику код Вуковара од 25. априла до 4. маја 1945.
33. Записник са ексхумације лешева у Руми 19. и 21. фебруара 1945.
34. Записник са ексхумације лешева у Иригу од 5. до 7. марта 1945.

Приређивач књиге *Crimes of the Ustashe : Viktor Tomić's action in Srem in 1942* је своју истраживачку пажњу усмерио на документа која сведоче о страдању људи, завичајаца западног дела географске регије Срема. Документа која су публикована прате линију Ириг–Рума–Сремска Митровица. Међу објављеном грађом нема докумената која се односе на догађања и страдалнике из ондашњег Старопазовачког и Земунског среза, односно, источног Срема, иако је и овај део био погођен злочиначким пиром усташе Виктора Томића. Међутим, уочени недостатак не умањује значај ове књиге, већ отвара наду да ће и приређивач и издавач наставити публиковање оригиналних, до сада необјављених докумената. Уз то, упутно би било иста објављивати и на српском и на енглеском језику, како би осим међународној, ова грађа била доступна и широкој јавности у Србији.

доц. др Снежана Б. Алексић
Универзитет МБ у Београду
Пословни и правни факултет

Snežana B. Aleksić,
historian, assistant professor PhD
MB University in Belgrade,
Faculty of Business and Law
snezanaaleksic3@gmail.com

Стево М. Лапчевић

Мученици и јамари: сџрадања у Лежимиру 1942. и 1943.

Нови Сад: Архив Војводине; Сремски Карловци: Епархија сремска, 2023.

Са благословом Његове светости владике сремског господина Василија Вадића, из штампе је у новембру 2023. године изашла књига: *Мученици и јамари: сџрадања у Лежимиру 1942. и 1943.* аутора Стеве М. Лапчевића, докторанда политикологије. Реч је о првом издању књиге обима 299 страна, која је 2023. публикована поводом 80 година од мученичког страдања српске нејачи у храму Светог великомученика Георгија у Лежимиру. Предговор издању написао је епископ сремски господин Василије, а поговор уважени протојереј-ставрофор мр Јован Милановић, професор и ректор Карловачке богословије. Књига је у целости јавно доступна на сајту Архива Војводине: <https://arhivvojvodine.org.rs/mucenici-i-jamari/> .

Између предговора и поговора, Стево М. Лапчевић на 285 ауторских листова доноси сведочења о догађајима пре, током и након Другог светског рата у граду Сремској Митровици и Сремскомитровачком округу у коме се налази Лежимир. Он у свом раду, уз брижљиво сабране историографске доказе који су претходно објављени у литератури и периодици, доноси и нова, до сада непозната сазнања, до којих долази ишчитавањем архивске грађе која је похрањена у Историјском архиву Срема, а део података проналази у документацији сремскомитровачког Завода за заштиту споменика културе. Уз то се, као посебно значајан чинилац овог истраживања, истичу премијерно објављене изјаве сведока које је Лапчевић лично интервјуисао. Сазнања до којих је дошао, у складу са научноистраживачком методологијом, аутор претаче у књигу коју структурира у три основне целине.

У првом делу не пропушта да, у ширини врсног политиколога, сажето али језгровито опише и објасни живот Сремске Митровице између два светска рата, са посебним акцентом на српско-хрватске односе, нарочито у времену од 1935. до 1941, о чему у Прологу закључује: „Успео сам да покажем да исти никада нису били задовољавајући и да је живот две заједнице текао више паралелно него здружено.“

У другом, средишњем делу рада, који је у односу на остала два значајно обимнији, из аспекта локалног, сремскомитровачког хоризонта, Лапчевић прати ратну хронологију. Не упуштајући се у замке савременог историјско-политичког ревизионизма, аутор не пропушта прилику да читаоцима саопшти да током првих година рата партизанске јединице у Срему нису имале политички префикс. Потом, наводи и податак који је још увек широкој јавности непознат, те стога, аутор опрезно износи чињеницу коју потврђује архивска грађа, да по-

четком рата Југословенска војска у отаџбини партизанским јединицама у Срему није била „противничка страна“. Указујући на истину да се елементи политичке и братоубилачке борбе у Срему јављају тек од 1942/43, Лапчевић тежиште свог истраживања потом усмерава на страдање цивила Срема. Доказујући да је послератна комунистичка пропаганда на постулатима „братства и јединства“ целате Срба у Срему генерализовала кроз појам „фашисти“, аутор на примеру села Лежимира аналитички рашчлањује догађаје и учеснике. На једну страну поставља жртве – мученике, које појединачно идентификује, док на другој страни пописује целате – јамаре. На овај начин, из неодређене скупине „фашиста“, Лапчевић аргументовано закључује да су масовне злочине над Србима у Срему првенствено починиле хрватске оружане снаге, потом и немачке, нарочито фолксдојчерске јединице предвођене Румљанином Антоном Бауером. Пратећи историјске чињенице, као целате православних Сремаца идентификује још и: белогардејце, козаке, Ханџар дивизију и Ромулову јединицу, која је на путу за Африку починила злодела у Срему. Стидљиво, овде Лапчевић тек дотиче у нас скрајнуту чињеницу о егзекуцијама које су над цивилима Срема вршили и потоњи ослободиоци. Потом, ауторова пуна пажња посвећена је страдању Сремаца у крвавој акцији усташе Виктора Томића у лето 1942, када је за две недеље на релацији Земун–Сремска Митровица похапшено око 10 хиљада људи. Лапчевић представља злочин у коме је на страстишту Дудик крај Вуковара и страстишту поред православног гробља у Сремској Митровици монструозно побијено између шест и седам хиљада Срба. Са посебним пијететом, аутор набраја Лежмирице који су страдали у крвавом пиру усташе Томића у лето 1942, али и студиозно обрађује узрок, разлог и повод за овај злочин. Голгота српског народа се овде не свршава, као ни Лапчевићево истраживање, које разоткрива и злочин који се догодио 27. новембра 1943. у храму Светог великомученика Георгија у Лежмиру, где је животе изгубило 85 недужних српских душа. Злочин који је почињен над српском нејачи у лежмирској парохијској цркви преживеле су две особе: старица Даница Сремчевић из Лежимира и девојчица Делија Лаушевић из Гргуреваца, која се у Лежмиру, кобног дана, игром судбине затекла. Злочин у цркви у Лежмиру починиле су усташе – регуларне јединице тада међународно признате Независне Државе Хрватске (НДХ). Аутор на више места у књизи истиче да је, после рата, зарад „братства и јединства“ масовно мученичко страдање Лежмираца остало затамњено иако је стравичан догађај зверског погубљења српске нејачи и рушење парохијског храма на њихова мученичка, овоземаљска тела, имало чак два преживела сведока. Углавном, послератна литература је све злочине које је над Србима у Срему починила НДХ, па тако и злочин у Лежмиру, приписивала „фашизму“, одбијајући да целате назове њиховим правим именом. Уз то, злочине који су се током рата у континуитету догађали, а у којима су првенствено страдали Срби, комунистичком пропагандом али и антисрпском историографском школом, послератна Југославија преобликује тако да су сви уџбеници, хронике, монографије које су се бавиле темом страдања, цивилне жртве – Србе Сремце преименовали у чланове и симпатизере Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Као пример реченог јасно сведочи спомен-гробље жртава усташе Томића у Сремској Митровици, на коме је у годинама после рата постављен крст, православни свештеници су опојали мртве, држани су парастоси, о чему Лапчевић у књизи сведочи и текстом и фотографијама, а

потом износи и чињеницу да је у годинама које су уследиле, крст – симбол снаге Христове, уклоњен. Уз то, аутор примећује и да је у поратним годинама, као разлог почињених масовних злочина над Србима током рата, навођена „идеологија“, тако да су послератне генерације погрешно учене да су у Срему људи масовно страдали зато што су били чланови или симпатизери КПЈ. У поратним годинама, црвеним чекићем пребијана је истина, црвеним српом пресецао је свако настојање да се масовном страдању Срба у Срему дају национални и верски префикси. Чак, напротив, биолошко и материјално страдање Срба Сремаца је маргинализовано иако је садржало све елементе који су дефинисани међународном одредницом „геноцид“. Међутим, Србима из мученичког Срема ни данас није признато да су током Другог светског рата преживели геноцид који су над њима спровели Хрвати. Коначно, требало је 80 година да Стево М. Лапчевић у овој књизи, на примеру Лежимира, студиозно рашчлани узрок, разлог, повод страдања, да недвосмислено идентификује жртве и целате, које дефинише одредницом „јамари“, јер зликовци су своје жртве на масовним губилиштима убијали над ископаним јамама, у које су их сахрањивали и мртве и живе. Осим својом речју, Лапчевић у књизи о злочину сведочи и оригиналним фотографијама. Сабравши истину у листове књиге, не чуди да аутор не пропушта прилику да закључи да Срби у комунистичкој Југославији, пре свега, нису сами себи признали ко су им били целати. Потом, поставља и филозофско питање: *да су Срби на време признали ко су им целати, да ли би у последњим ратовима преживели исте злочине?*

Компарацијама раније објављених пописа и података о лицима која су као завичајци Лежимира у периоду 1941–1945. лишени живота, уз новооткривене изворе аутор долази до закључка да је из овог маленог (по попису из 1931. село је бројало 2.041 становника) села у Срему страдало 575 душа; овом броју треба додати и 12 завичајаца села Гргуреваца, који су ликвидирани у Лежимиру. Истраживачким радом Лапчевић је успео да сачини списак од укупно 587 страдалника, пописавши: презиме, очево име, име, годину рођења, место и годину погибије, те да посебно идентификује 85 лица која су ликвидирани у храму Светог великомученика Георгија.

У трећем делу, рад је посвећен уништеним и поплачканим добрима Српске православне цркве у Сремскомитровачком округу и граду. Аутор овде доноси податке и фотографије о уништењу лежимирске цркве, плачки и уништењу фрушкогорских манастира и парохијских цркава, али и податке о умешаности Католичке цркве, односно њених представника који су учествовали у злочинима који су почињени над Српском православном црквом, њеним верницима и имовином у Срему. Отуда, аутор закључује да је „смишљено уништење православља у Срему један од најважнијих доказа геноцидних намера које су спрам српског становништва насељеног између Саве и Дунава имале хрватске власти НДХ“. Лапчевић овај закључак не доноси острашћено, већ тек након изнетих доказа које проналази у литератури, архивској грађи, изјавама сведока. Свака његова реч, одмерено извагана, ослоњена је и на раније изведене закључке на ову тему, а Лапчевић нарочито следи путоказе које је јасно оставио покојни академик Динко Давидов, који безвремено подсећа да током „трагичних дана НДХ Срем није страдао као партизанско упориште (што јесте био), већ пре свега као национално и духовно језгро српског народа...“

Књига Стеве М. Лапчевића *Мученици и јамари: страдања у Лежмиру 1942. и 1943.* није митолошка прича о апотеози, већ је она хришћанско сведочење о мучеништву и страдању православних Срба у Срему, те је стога препоручујем.

доц. др Снежана Б. Алексић
Универзитет МБ у Београду
Пословни и правни факултет

Snežana B. Aleksić,
historian, assistant professor PhD
MB University in Belgrade,
Faculty of Business and Law
snezanaaleksic3@gmail.com

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

ма Немања Вујић,

историчар докторанд, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
истраживач сарадник, Институт за савремену историју Београд

ма Лазар Радан,

историчар докторанд, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

ма Сара Којовић,

историчар докторанд, Руски универзитет дружбе народа Москва

Жељко Јандрић

историчар, професор на Богословији Светог Петра Дабробосанског Фоча

др Љубинка Шкодрић,

виши научни сарадник, историчар, Институт за савремену историју Београд

ма Мирјана Савић,

музејски саветник, историчар, Народни музеј Краљево

ма Милица Мољски,

историчар докторанд, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

ма Небојша Озимић,

виши кустос, историчар, Народни музеј Ниш

ма Огњен Ђалић,

виши архивиста, историчар, Војни архив Министарства одбране, Београд

др Маријана Т. Мраовић,

архивски саветник, историчар, Војни архив Министарства одбране,
Београд

др Снежана Б. Алексић

историчар, доцент Универзитет МБ у Београду, Пословни и правни факултет

Списак рецензената у 2024. години

пуковник др Далибор Денда,

Институт за стратегијска истраживања, Универзитет
Војске Србије, научни саветник, историчар

др Петар Драгишић,

Институт за новију историју Србије, научни саветник,
историчар

др Небојша Стамболија,

Институт за савремену историју, виши научни сарадник,
историчар

др Давор Стипић,

Институт за новију историју Србије, Београд, научни
сарадник, историчар

др Милутин Живковић,

Институт за савремену историју, виши научни сарадник,
историчар

др Борис Томанић,

Институт за савремену историју, научни сарадник,
историчар

др Раде Ристановић,

Институт за савремену историју, виши научни сарадник,
историчар

др Наташа Милићевић,

Институт за новију историју Србије, научни сарадник,
историчар

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Општа упуства

Часопис објављује текстове на српском (ћириличним писмом), на енглеском језику, а по потреби и на другим језицима и писмима. Максимална дужина научног или стручног рада је 50 000 карактера са размацама, укључујући и фусноте и друге прилоге (табеле, графиконе и сл), односно 8 000 карактера за приказе. Редакција задржава право да изузетно објави радове већег обима. Рад треба да буде достављен у MS Word формату. Текст треба да буде писан фонтом Times New Roman, величином слова 12 и проредом 1.5. За фусноте треба користити фронт Times New Roman, величину слова 10 и проред сингл.

Аутори су у обавези да се придржавају упутства за припрему и предају радова. Радови који не испуњавају све наведене захтеве биће враћени аутору на дораду. Уколико ни након дораде не испуни прописане захтеве, рад неће бити прослеђен Редакцији часописа. Неће се прихватити за објављивање они радови који су у било ком облику раније већ били објављени. Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и изјаву да тај рад није раније објављиван у целости или делу, односно да рад није аутоплагијат или плагијат.

Сви пристигли радови подлежу рецензији. Да би био објављен, неопходно је да рад добије две позитивне рецензије анонимних рецензента из земље или иностранства. Могуће примедбе и сугестије рецензента и/или Редакције достављају се ауторима ради исправки рада. Коначну одлуку о објављивању позитивно рецензираног рада доноси Редакција часописа. Редакција има право да затражи од аутора да скрати или коригује текст у складу са уређивачком политиком часописа. Уколико аутор не прихвати предложене измене, рад неће бити објављен.

Достављање радова

Радови се достављају Редакцији часописа у електронском облику на адресу електронску адресу: godisnjak@muzejgenocida.rs. Радови за објављивање у редовном годишњем издању часописа прихватају се до 30. априла текуће године.

Структура рада

Сваки рад треба да садржи следеће елементе: наслов, име, средње слово и презиме аутора, афилијацију, односно назив и седиште институције у којој је аутор запослен, контакт податке (број телефона, адресу електронске поште) сажетак (апстракт), кључне речи, основни текст, резиме, списак библиографских података у литератури.

Насловна страна рада

Насловна страна треба да садржи следеће податке: име и презиме аутора, годину рођења, титулу и звање аутора, назив и седиште установе у којој аутор ради, адресу електронске поште аутора.

Рад може да има највише три аутора.

Наслов рада

Наслов рада треба да буде писан великим словима, подељано (Bold), величином слова 14. Иза наслова рада може да стоји ненумерисана фуснота (звездица) која упућује на напомену у којој су дати подаци о пројекту у оквиру ког је рад настао и захвалницу.

Сажетак

Сажетак (апстракт) је кратак информативни приказ садржаја основног рада на српском језику, односно језику на ком је писан рад. Саставни делови сажетка су циљ истраживања, методи, резултати и закључак. У сажетак се не стављају напомене. Сажетак треба да садржи између 50 и 150 речи (до 1 200 карактера са размацима). За писање сажетка користи се величина слова 11.

кључне речи

Кључне речи ближе одређују интердисциплинарну област којој рад припада. Користи се основна терминологија која најбоље одражава садржај рада. Број кључних речи треба да буде између 5 и 10. Кључне речи се дају одмах након сажетка. За писање кључних речи користи се величина слова 11.

Основни текст

Основни текст рада може да има поглавља и потпоглавља, са кратким поднасловима исписаних курсивом (Italic).

Табеле, фотографије, графикони и други прилози се уносе у основни текст или након њега на једнообразан начин са наведеним редним бројем и описом/легендом.

Резиме

Иза основног текста рада треба да стоје резиме и кључне речи на енглеском језику. Резиме представља краћи приказ садржаја рада. У оквиру резимеа се на енглеском језику наводе име и презиме аутора са пуном афилијацијом и наслов рада. Испод резимеа се на енглеском језику наводе кључне речи. Дужина резимеа са кључним треба да буде до 2 500 карактера. За писање резимеа користи се величина слова 11.

Библиографски подаци у фуснотама и списку извора и литературе

За новођење библиографских података у фуснотама и списку извора и литературе користи се чикаго стил библиографског цитирања. Подаци у фуснотама и списку извора и литературе наводе се на језику и писму на коме је библиографска јединица објављена.

Библиографски подаци у фуснотама

Библиографски подаци у фуснотама треба да садрже:

- име и презиме аутора
- наслов дела (курзивом)
- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача)
- место издања, издавач, година издања/или датум приступа сајту и његова адреса
- бројеве консултованих стране.

Сви подаци у фуснотама одвајају се запетама. Сви подаци у фуснотама одвајају се запетама, а место издања, издавач и година издања стоје у загради.

Библиографски подаци у списку извора и литературе

Списак извора и литературе треба да садржи само библиографске јединице које су наведене у фуснотама. Најпре се наводе необјављени извори, а затим објављени. У списку извора и литературе прво се наводе библиографске јединице на ћириличном писму, које се распоређују према азбучном реду, а затим јединице на латиничном писму, које се распоређују према абecedном реду.

Библиографски подаци у списку извора и литературе наводе се на исти начин као и у фуснотама, с тим што се прво наводи презиме, па име аутора. Уколико их је више, то се односи само на првог аутора.

Библиографски подаци у списку извора и литературе треба да садрже:

- презиме, име аутора
- наслов дела
- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача, број страна на којима се налази чланак у часопису)
- место издања, издавач, година издања/или датум приступа сајту и његова адреса.

Наведени подаци у списку извора и литературе одвајају се тачкама.

Примери за навођење библиографских података у фуснота и списку извора и литературе

Архивски извори

Приликом навођења архивске грађе полази се од општег ка појединачном, односно од архива, преко фонда, фасцикле/кутије, архивске јединице, досијеа, сигнатуре. Први пут се наводи пун назив архива и фонда, а потом скраћеница или само број. Када се у фуснотама се конкретни документ (акт, допис, писмо, извештај, елаборат, реферат, итд.), наводи се број, датум, аутор (установа или појединац) и назив документа. У библиографији се наводи само архив и фонд или збирка који су коришћени.

Примери:

Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 837, Kabinet predsednika Republike (KPR), II–1/175, Poseta Istočnoj Srbiji, 20–22. IH 1969, Informativni materijal.

Архив Југославије (АЈ), Фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Фасцикла 617, Изјаве сведока о затвору у Косовској Митровици.

Arhiv SANU, Istorijaska zbirka, Zaostavština Aleksandra Belića, 14386, AB/IV – 1421.

Монографије

За монографије са једним аутором у фусности се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања (у загради); бројеви страна. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања.

Пример:

Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, (Banja Luka-Beograd: Grafomark-Muzej žrtava genocida, 2000), 151.

Mirković, Jovan. *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*. Banja Luka-Beograd: Grafomark-Muzej žrtava genocida, 2000.

За монографије са два или три аутора у фусности се наводе: редни број; име и презиме аутора и име и презиме аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања (у загради); бројеви страна. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име и име и презиме аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања.

Пример:

Radmila Radić i Momčilo Isić, *Srpska crkva u Velikom ratu 1914–1918*, (Beograd: Filip Višnjić, 2014), 215–217.

Radić, Radmila i Momčilo Isić. *Srpska crkva u Velikom ratu 1914–1918*. Beograd: Filip Višnjić, 2014.

За монографије са четири или више аутора у фусности се наводе: редни број; име и презиме првог аутора и др. или et al. у радовима на страном језику; „наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања (у загради); бројеви страна. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име првог аутора и име и презиме осталих аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања.

Пример:

Ivica Todorović i dr., *Etnologija i genetika: preliminarna multidisciplinarna istraživanja porekla Srba i stanovništva Srbije*, (Beograd: Etnografski institut SANU, Društvo srpskih rodoslovaca „Poreklo“, 2015), 58-69.

Todorović, Ivica, Zorica Đorđević, Marina Savić, Anđelko Marić, Anđelka Vučetić – Dragović i Dragan Mijović. *Etnologija i genetika: preliminarna multidisciplinarna istraživanja porekla Srba i stanovništva Srbije*. Beograd: Etnografski institut SANU, Društvo srpskih rodoslovaca „Poreklo“, 2015.

Чланак у часопису

За чланак објављен у часопису у фусности се наводе: редни број; име и презиме аутора; назив чланка (под наводницима); назив часописа (курзивом); година излажења; број; свеска (година); бројеви консултованих страна. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; назив чланка (под наводницима); назив часописа (курзивом); година излажења; број; свеска (година); бројеви страна целог чланка. Уколико чланак има више аутора, њихова имена се наводе као у случају монографије.

Пример:

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, *Istorija 20. veka*, XXXVII, br. 1 (2019), 107.

Cvetković, Dragan. „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“. *Istorija 20. veka*, XXXVII, br. 1 (2019), 93-120.

Чланак у зборнику радова

За чланак објављен у зборнику радова у фусности се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов чланка (под наводницима); у: наслов зборника; уредник име и презиме; место издања, издавач и година (у загради); бројеви консултованих страна. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (под наводницима); У: наслов зборника; Уредник име и презиме, бројеви страна целог чланка; место издања, издавач, година.

Пример:

Алексеј Тимофејев, „Совјетски утицај на почетак борбе против окупатора и избијање грађанског рата у Југославији 1941.“, у: Срби и рат у Југославији 1941. године, уредник Драган Алексић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 405.

Тимофејев, Алексеј. „Совјетски утицај на почетак борбе против окупатора и избијање грађанског рата у Југославији 1941.“. У: Срби и рат у Југославији 1941. године. Уредник Драган Алексић, 391-410. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.

Поглавље или други део књиге

За поглавље или други део књиге у фусности се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов поглавља (под наводницима); у: наслов књиге; уредник име и презиме; место издања, издавач и година (у загради); бројеви консултованих страна. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (под наводницима); У: наслов књиге; Уредник име и презиме, бројеви страна целог поглавља; место издања, издавач, година.

Пример:

Miroslav Jovanović, „Izbeglice u Srbiji: privatnost u senci traume“, у: Privatnost kod Srba u dvadesetom veku, urednik Milan Ristović (Beograd: Clio, 2007), 840-845.

Jovanović, Miroslav. „Izbeglice u Srbiji: privatnost u senci traume“. У: Privatnost kod Srba u dvadesetom veku. Уредник Milan Ristović, 839-871. Beograd: Clio, 2007.

Узвор са интернета

За навође извора са интернета фуснота треба да садржи: редни број; име и презиме аутора; наслов чланка (курзивом); назив веб-сајта; пуну интернет адресу извора; датум приступа. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (курзивом); назив веб-сајта; пуну интернет адресу извора; датум приступа.

Пример:

Ненад Антонијевић, *Страдање Срба на Косову је црна ружа наше историографије*, Печат - лист слободне Србије, <https://www.pecat.co.rs/2017/06/nenad-antonijevic-stradanje-srba-na-kosovu-je-crna-rupa-nase-istoriografije/>, датум приступа 10.01.2022.

Антонијевић, Ненад. *Страдање Срба на Косову је црна ружа наше историографије*, Печат - лист слободне Србије, <https://www.pecat.co.rs/2017/06/nenad-antonijevic-stradanje-srba-na-kosovu-je-crna-rupa-nase-istoriografije/>. Датум приступа 10.01.2022.

Текст у новинама

За текст у новинама фуснота треба да садржи следеће податке: редни број; име и презиме аутора; наслов чланка (под наводницима); назив новине (курзивом); датум објављивања; бројеве страна. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (под наводницима); назив новине (курзивом), датум објављивања, бројеви страна.

Пример:

Aleksandar Belić, „Око Trsta“, *Politika*, 17. 9. 1945, 1.

Belić, Aleksandar. „Око Trsta“. *Politika*, 17. 9. 1945, 1.

Магистарске и докторске дисертације

За магистарске и докторске дисертације фуснота треба да садржи следеће податке: редни број; име и презиме аутора; наслов тезе/дисертације (под наводницима), врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година (у загради). У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов тезе/дисертације (под наводницима); врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година.

Mr Violeta N. Obrenović, „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013)

Obrenović, mr Violeta N. „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013.

Звучни запис

За звучни запис фуснота треба да садржи следеће податке: редни број; име и презиме аутора; наслов записа, назив продуцентске куће, издавача - медија. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов тезе/дисертације наслов записа, назив продуцентске куће, издавача - медија.

Пример:

Josip Broz Tito, Tito nam govori, PGP RTB 1977 – gramofonska ploča

Broz, Josip Tito. Tito nam govori. PGP RTB 1977 – gramofonska ploča.

Видео запис

За видео запис фуснота треба да садржи следеће податке: редни број; наслов филма; медиј; редитељ име и презиме; место издања, издавач, година (у загради). У списку литературе се наводе: редни број; наслов филма; редитељ име и презиме; место издања, издавач, година; медиј.

Пример:

Variola vera, DVD, reditelj Goran Marković (Beograd: Vans, 2005).

Variola vera. Reditelj Goran Marković. Beograd: Vans, 2005. DVD.

Понављање раније наведених извора

Код поновљеног цитирања истог извора узастопно на истој страни наводи се:

- Исто или Ibid у радовима на страном језику, бројеве страна.

Пример:

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, Istorija 20. veka, XXXVII, br. 1 (2019), 107.

Исто, стр. 70.

Код поновљеног цитирања истог извора уколико није узастопно и на истој страни наводи се:

- име, презиме аутора, назив извора, н.д. или op. cit. у радовима на страном језику, бројеве страна.

Пример:

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, Istorija 20. veka, XXXVII, br. 1 (2019), 107.

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, n.d., 110.

Издавач

Музеј жртава геноцида

Трг Николе Пашића 11/3, 11000 Београд

<https://www.muzejgenocida.rs/>

Прелом

Александар Радосављевић

Штампа

Штампарија при Министарству унутрашњих послова

Тираж

150

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за истраживање геноцида: часопис Музеја
жртава геноцида = Annual for genocide research : journal of the
Genocide Victims' Museum / главни и одговорни уредник Ненад
Антонијевић. - 2015, св. 7- . - Београд : Музеј жртава геноцида, 2015-
(Београд : Штампарија при Министарству унутрашњих послова). - 24 cm

Годишње. - Је наставак: Годишњак Музеја жртава геноцида
= ISSN 2406-2898. - Друго издање на другом медијуму:
Годишњак за истраживање геноцида (Online) = ISSN 2956-0675
ISSN 2406-2901 = Годишњак за истраживање геноцида

COBISS.SR-ID 215545868